

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

SZÁZ ÉVE HALT MEG ARANY JÁNOS

Németh G. Béla: A fragment fölénye

Pásztor Emő: Az „Arany János Toldijának szótára”
című könyv terve

J. Soltész Katalin: Arany János névvilága

Martinkó András: Lóvá tettem Csinom Palkót

Bánréti Zoltán: Szabály és tendencia a szinkronikus
grammatikában

Kemény Gábor: A „lelki táj” mint közlésforma József
Attilánál

Büky László: A mély főnév Füst Milán és Karinthy
Frigyes költői nyelvének képalkotási
rendszerében

Dobóné Berencsi Margit: Költői eszközök Dobos László
Hólepedő című regényében

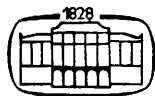
Bán Ervin: Az idegennyelv-oktatás új törekvései és
az anyanyelvi nevelés

Károly Sándor: Modern magyar iskolai nyelvtan —
Romániában

Dániel Ágnes: Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat?

Kabán Annamária: A tudományos stílus fogalmának
tisztázásához

Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások
szövegbe szerkesztése

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

SZÁZ ÉVE HALT MEG ARANY JÁNOS	257
Németh G. Béla: A fragment fölénye	257
Pásztor Emil: Az „Arany János Toldijának szótára” című könyv terve	266
J. Soltész Katalin: Arany János névvilága	281

Martinkó András: Lóvát tettem Csinom Palkót	294
Bánréti Zoltán: Szabály és tendencia a szinkronikus grammatikában	301

Íróink nyelve

Kemény Gábor: A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál	307
Büky László: A mély főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében	310
Dobóné Berencsi Margit: Költői eszközök Dobos László Hólepedő című regényében	318

Nyelv és iskola

Bán Ervin: Az idegennyelv-oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés	325
Károly Sándor: Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában	332

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

Dániel Ágnes: Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat?	337
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

Kabán Annamária: A tudományos stílus fogalmának tisztázásához	343
Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése	352

Szó- és szólásmagyarázatok

K. Palló Margit: Kínál — Tárház, társzekér	357
A. Molnár Ferenc: (Surjánfalva) ~ Sürgyefalu ~ Şurdeşti	358
Sasvári László: A tolcsvai Constantin család nevének változásai	360

Imre Samu

(1017 1000)

MAGYAR NYELVÖR

106. ÉVFOLYAM * 1982. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

SZÁZ ÉVE HALT MEG ARANY JÁNOS

I.

A fragment fölénye

1. Az az ember, aki olyan erkölcsi normák szerint kíván élni, cselekedni, alkotni, amelyeket egy közösség történeti fejlődése szükségleteinek számbavétele nyomán vélt megformálni és kitűzni, gyakran kerülhet saját pszichológiájával ellentétbe, rejtett küzdelembe vagy éppen nyílt harcba. Fenyeget ilyenkor mindig az a veszély, hogy az erkölcsi akarat és a pszichikai ösztön összeütközése darabokra töri, szétporlasztja, szkizoiddá betegíti az egyéniséget, a személyiséget. Egy olyan tragikus körforgás jöhet ekkor létre, amelyből roppant nehéz kitörni; mert magányossá, bizonytalanná, idegenné lesz általa a maga világában az ember, s így egészen elveszíti ennek a világnak a segítségét; aminek következtében viszont a kívül rekedtség, a kívül zártság, az elveszettség érzete lehet rajta úrrá, melynek okát, felelősét keresve, egyszer agresszívan világa, másszor – s a szellemi-lelki embernél gyakrabban –: önmaga ellen fordulhat váddal.

Írónál, művésznél, kivált lírikusnál különösen könnyen jöhet létre ilyen ütközéses helyzet. Főleg válságperiódusokban, akár a költő közösségének, akár egyedi életének válságáról lett légyen is szó, akár – mint erkölcsi embernél többnyire – mindkettőről együtt és egyszerre. Ennek a konfliktushelyzetnek egyik leggyakoribb átélője a magyar irodalomban Arany, akinek erőfeszítése a műben való feloldásra nem egyszer maradt sikertelen vagy csupán félsikerű; gyakran azonban sikeres, magának is, olvasójának is valódi tisztulást, teljes katarzist, igazi emelkedést hozó. Az első esetre példa lehet a sajátosan felemás Balzsamcsepp, a másodikra a feledhetetlen Még ez egyszer... Dal tehát mindkét esetben, azaz olyan műforma, mellyel szemben Arany többnyire bizonyos tartózkodást, elhárítást mutatott. Egymás mellett való vizsgálatuk tanulsággal járhat hát a műforma tulajdonságaira is s Arany alkotásmódjára is, a kor világára is s a költő szemléletére is, egy sajátos konfliktushelyzetre is s annak feloldási kísérletére is. Főleg és mindenekelőtt azonban e fontos versek jelentésére és esztétikai hatóeszközeikre.

2. Arany indulásának idején a reformkori verses epika jogigénye az elsőbbségre a többi verses műfajjal szemben még erősen élt és uralkodott, jóllehet az érzékenyek egyre erősebben sejtették a líra társadalomlélektani szükségletének előretörését. Arany, mint jónéhányszor maga is utalt rá, fölépte idején, a művelődési élet peremén élve, a köztudat késedelmes, vidékies rásugárzása következtében, hátrébb állott a korigény érzékelésében és vállalásában nagy kortársainál, Petőfinél és Vörösmartynál. Ennek következtében is, önlénye visszahúzódó, rejtőzködő, biztonsághiánnyal küzdő alkatjegyeinél

fogva is, meg későn megszólaló költősorsánál fogva is az epikát vélte s szánta a maga igazi területének. Még 1856-ban is, Elegyes költeményei előszavában, a magyar líra egyik leginkább időtálló s egyik legnagyobb fordulatot jelentő műve birtokában is azt írta: „így lettem én, hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára, szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét lelkemet.”

A kortársak nagyobb része úgy is tekintett rá, mint epikus költőre, aki csak mintegy mellékesen, esetlegesen alkot lírát is. Gyulai lett e felfogás kanonizálója, s őt követve Riedl legfőbb átszármaztatója. Mélyebb hangoltságú s korszerűbb érzékenységgű késő kortársi befogadói azonban, Arany Lászlótól Péterfyig, Endrődi Sándortól Reviczkyig, a lírikus Aranyt legalább oly jelentősnek tudták önmagában is, a maguk számára is, mint az epikust. Míg aztán Babits a maga s kora igénye szemszögéből, már-már túlzóan és kihívóan, a lírikus Arany mellett döntött. Jellemző ez új korigény tekintetében, hogy az az Ady is, akinek Aranyról való ismerete az iskolától közvetítetthez állt közel, és semmiképpen sem volt Babitséval egyenlő terjedelmű és mélységű, a lírikust hiányolta, illetőleg a lírikus félekeny önfeladását sejtette, meg az epikus túlsúlyát fájlalta Aranyban.

Valójában a lírikus egyenrangúként volt jelen Arany szubjektív költői ösztönében s lelki szükségletében, mégpedig kezdettől fogva, a nagyszerű s önmagát is kifejteni hivatott Byron-fordítástól, a Szigethazám, szigethazám-tól s A rab golya csodálatos remeklésétől fogva az ötvenes évek hatalmas, korfordítóan újszerű teljesítményein át a Mindvégig megrendítő, öregkori számvetéséig.

S ha a lírától mégis kezdettől s lelke indítása ellenére óvakodott, még inkább ezt tette az ötvenes években; s ha az „elégiko-ódai” hangnemű verset mégiscsak elfogadta, a daltól végképp vissza akart húzódni. Úgy vélte, a nemzetnek soha nem volt annyira szüksége az epika józan, tartózkodó, okos, ideált állító tárgyyszerűségére, mint ez időben, és soha nagyobb önmegtartóztatásra az érzelmek spontán, rögtöni, reflektálatlan kiömlésének vágyával szemben. A magyar irodalom e legnagyobb poétikai eszmélkedője ezúttal elméleti gondolkodásában sem tudott szabadulni – bár akart – a dal egy bizonyos fajtájának sugalmától. Jól igazolja ezt számtalan bírálata, főleg híres programcikke, az Irányok, de Béranger-ről írt verse s róla való véleménye is. A dalt nemcsak spontán, rögtöni, reflektálatlan érzelmekiömlésűnek vélte, hanem egyrészt közvetlenül életrajziasnak, helyzetdal- és életképkeretűnek is, másrészt olyan befejezett, lezárt, összhangosra érett érzelem kifejezésének is, amely csak ritka harmonikus korok és egyéniségek, illetőleg kevésbé differenciált, válságtól mentes, egynemű lelkiállapotok terméke lehet. Erősítette félelmét a dallal szemben az a vélekedése is, hogy a dal hazai, azaz népies formáját Petőfi egészen kiteljesítette, s egy időre ki is merítette, s így e műfajban csak epigonizmus következhet utána. Annál is inkább, mert – mint a petőfieskedők tanúsítani látszottak számára – a megváltozott politikai – társadalmi – lelki viszonyok között ez a válfaj nem tűnt alkalmasnak bonyolult jelentések hordozására. „... körülbelül itt feneklettünk meg: a vers = líra, mégpedig leginkább dal. 'Vágni' egy verset, Petőfinek volt kedves szavajárása (tudott is hozzá); mi sem teszünk ... (hóhó! az első személy nem formál ily ambítiót) ... ti sem tesztek különben; 'vágatok' egy verset, ha éppen kedvetek csosszan”. (Irányok).

Mégis nem szabadulhatott a dal ősi igézetétől, nélkülözhetetlenségének személyes érzetétől. Szinte nincs éve az ötvenes évtizedben, amelyben ne írt

volna néhányat, sőt, olyan éve is van, amelyben szinte csak azt írt, például az 1857-es esztendőben, amelyből a Balzsamcsepp is származik.

3. Arany nem kedvelte a biedermeyerbe csúszott német másod, német pszeudoromantika érzelmes, közhelyes dalvilágát. A hazai dal megújítását, átalakítását elsősorban mégis oly tulajdonságok fölvételével kísérelte meg, amelyek a német klasszika és romantika -- igaz -- első vonalának dalkultuszát jellemezték, s amely tulajdonságokra az Arannyal kortárs francia szimbolista-impresszionista líra is vágyakozó csodálattal tekintett. Goethe, Novalis, Hölderlin, Brentano, Eichendorff költészetében s vele a klasszika és romantika zenéjében, tudjuk, oly magasra emelkedett a dal jelentéshordozó esztétikai képessége és értéke, hogy a műfajt a világ legtöbb nemzetének irodalomtudományában fordítás nélkül máig *Lied*-ként szokták (szoktuk) emlegetni.

S éppen ama vonások tették oly teherbíróvá és magas színvonalúvá a Liedet, miket Arany különösen megkövetelt a lírai verstől, „Goethe népiességének” „egyetemességét”, lírai gondolatképző erejét, ősi jelképfelhozó képességét állította szembe a Petőfi-utánzók és kortársak cifrázatos, „ékesgető”, üres népiességével; s a hangvegyítés adományát, a többszólamúság harmonizálását, az „összetettség”, a „ruganyosság”, a „tömöttség” megvalósítását s a szerkesztés változtathatatlanra formáló „szigorát” (Irányok). S a Lied jelentésszerkesztése, stíltömöttsége, formaruganyossága, szerkesztésszigora nagy alkotóinál éppen ama két hangnemnek dalba való ötvözését végezte el legtökéletesebben, melyekről Arany még költői fölépte előtt azt írta Szilágyi Istvánnak, hogy ezek versen belüli egybefogása, egybeszervítése az ő igazi vágya a hangnemet illetően: az elégiai- s az ódaiak.

4. A Balzsamcsepp első két versszaka -- ha szabad egyáltalán egy versből részt kikülöníteni -- a költő legnagyobb remeklései közé tartozik.

Szív, örömtől elszokott szív,
Multak gyászos özvegye!
Meghervadtál, meghajoltál --
Az vagy-e még, aki voltál,
Arva szívem, az vagy-e?

Ó, neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

Az első két sor egy megszólítás, egy vocativus („Szív”) kettős értelmezője. Lehet tehát fölfogni állítmány nélküli, pusztá értelmezős szószerkezetnek, de lehet állítmányt s alanyt is megjelölni benne („elszokott”: állítmány; mi elszokott?: a „szív”: alany; „multak özvegye”: állítmány, mi a multak özvegye?: a „szív”: alany). Ez a kettős lehetőség, ez a „ruganyosság” fölerősíti az olvasónak, a hallgatónak azt az „összetett” érzését, azt a „tömött” benyomását, hogy itt egy általánossá lett életatmoszféráról, egy egyetemes állapottá lett érzésminőség megnevezéséről van szó. E minőség egyetemessé lett állapot jellegét húzza alá a két sorban található két befejezett melléknévi igenév,

melyek közül az egyik állandósult tulajdonságot jelentő melléknévként, a másik életidőt jelentő főnévként szerepel („elszokott”, „múltak”).

Ezzel a grammatikai fölépítéssel a lehető legszorosabban egybevágnak a retorikai, a stilisztikai, a poétikai s ezen belül a verstani elemek funkciója. Megszemélyesítést hordozó, *pars pro toto*s, ismétléssel nyomatékosított alakzattal állunk szemben, amely a vocativus („Szív”) éles fölütésétől fogva a hangmagasság folytonosan eső, a hangerő halkuló, a hangmenet fáradó benyomását hozza magával. A 8-as 7-es, a trochaikust hangsúlyosba, a hangsúlyost trochaikusba játszó sorpár Arany egyik igen kedvelt, melankóliát sugalló sorkombinációja. Végül a mondatnak, a szó szerkezetnek a vonatkoztatott személyt illetően itt még bizonytalanságban tartott formája tovább fokozza ez érzelmiség egyetemes állapottá lett jellegét:

Szív, örömtől elszokott szív,
Múltak gyászos özvegye!

S hogy csakugyan egy nyomasztó állapottá lett érzésfajta megjelenítéséről van szó, a harmadik sor csodája igazolja:

Meghervadtál, meghajoltál —

Egy mondatrész s egy mondatformula ismétlése ez; két múlt idejű, az igekötővel végleg befejezetté tett állítmány, melyek az állapotot létrehozó folyamat képét is, de lezárt következményét is elének hozzák. Mégpedig nagyon konkrét, szinte naturális hasonlatszínt: a növény, amely *meghervad*, *meg* is *hajol*; s ugyanakkor nagyon is elvont, szellemi-érzelmi szinten is, hisz mindez a szívre vonatkozik. Az ismétléssel együtt járó hanghatásjáték itt még az előző két sorhoz képest is erősül.

A negyedik s ötödik sor után ez állapot kifejezését egy roppant súlyú, egyetemes érvényű, filozófikus költői gondolatná, lelki kérdéssé emeli, pontosítja: az identitásvesztés kérdésévé, a személyiség azonossága elvesztésének fájdalmas problémájává.

Az vagy-é még, aki voltál,
Árva szívem, az vagy-e?

Négy alkotói mozzanatára különösen érdemes itt figyelni. Először is a létige, vonatkozó, ill. mutató névmással kapcsolatos, múltat s jelent szembesítő ismétlésére („Az vagy-é”, „aki voltál”, „az vagy-e”). Másodszor az időbeliség, a folyamatszerűség hangsúlyozására („még”, „vagy” — „voltál” — „vagy”). Harmadszor arra, hogy az egyetemesség emeléssel együtt, s azt kiegyenlítve, végbenegy a teljesen egyedivé konkretizálás folyamata („Árva szívem”). Negyedszer a sorkombináció változására: a harmadik sor („Meghervadtál, meghajoltál”) nyolcasára itt nem 7-es következik, hanem 8-as, párrímmel („Az vagy-é még, aki voltál”), s ez a rákövetkező 7-esben foglalt kérdést a sor éles cezúrájával erősen kiemeli („Árva szívem”) — *az vagy-e?*”).

Az egész versszakkal kapcsolatban pedig azt kell aláhúznunk, hogy igen magas fokú retorizáltságának, stilizáltságának, poétizáltságának, egyszerű megalkotottságának eszközei az elégikus-melankólikus hangnemmel együtt ódaias pátozst is sugallnak (pl. ismétlések, megszemélyesítés, költői kérdés, felkiáltás, megszólítás stb.).

A második versszak ezt az általános állapotá lett érzelmfaját, illetőleg az identitásvesztés személyiségbomlasztó, szkizoid hatását bontja ki az elsőhöz hasonló művészettel. Részletes elemzése helyett utaljunk mindössze arra, hogy éppen a szkizoid, a személyiségbomlasztó folyamat és a következményeként létrejött állapot érzékeltetésére olyan párhuzamos ellentétek kerülnek előtérbe, amelyek ellentétes voltak ellenére, sőt, éppen azáltal, egymást hatványozva, ugyanazon végjelentés felé mutatnak. A felé a végjelentés felé, amelyet az ötödik sorban hasonlat formájában mond ki, bár tiszta fogalmisággal is ezt mondaná:

Ó, neked már fáj a bu is,
Az öröm is fáj neked !
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes keserű is,
Mint a szegény beteget

A harmadik versszaktól – bármily fájdalmas vagy tiszteletlen is ezt kimondani – egyre esik a vers. Megbomlik hangnemének, modalitásának, kifejezésmódjának egysége; az előzőkkel össze nem férő stílrétegbe vált át, az előzőkből nem következő magatartásfajtába lép át. A harmadik versszakban mindez még kevésbé feltűnő, kevésbé érzékelhető. Életrajzias, narratív előadásmód, modor lép be, fogalmian magyarázó, okadó – mint mondani szokták –: literálisan értelmező magatartás tűnik föl.

Nem a régi fájdalom már,
Évek folytán ami rág:
Csupán mérgét hagyta benned,
S minden illetésre szenved
A túlérző fájvirág.

Jer ! a multak hűs derével
A jelent tovább ne öld.
Mi okod van új panaszra ?
Nézz a kikelő tavaszra:
Ege fényes, lombja zöld.

Jer ! az áldott szép természet
Enyhe öle hívogat;
S temetőn bárha bolyongok,
Eltakarják üde lombok
A sötét sirhalmokat.

A negyedik s ötödik szakasz viszont már a krízishelyzet, a válságállapot föloldására tett utasítást foglal magába, egyfajta közvetlen, nyílt didaxist. Igaz, önmagának szól továbbra is, s metaforikus megformálást igyekszik biztosítani a didaxisnak is. Csakhogy a feloldás tudatszintje, a didaxis történeti eszmeisége nem azonos szintű és történeti szakaszú a konfliktushelyzet kifejezésével. S nem is azonos összetettségű és reflektáltságú. Visszafog a másodromantika biedermeieres változata által annyira kedvelt panteisztikus természetreligió vigaszához, magyarázatához, föloldásához. Így aztán érthető, ha e biedermeieres romantika jellegzetes szcenikája (pl. temetőn bolyongás), ellen-

tétezése (pl. tavaszi lomb-sírhalom), kép-, fordulat- és szókinése is (pl. a szép természet enyhe öle hívogat, eltakarják üde lombok a sötét sírhalmokat, a kikelő tavasz) visszatér s keveredik, össze nem illően, a két első versszak alkotó elemeivel és eljárás módjával.

Röviden, Arany itt a maga korszakának amaz elterjedt művészeterkölcsi felfogásával küszködött, amely szerint a költőnek a nemzet e tragikus helyzetében a maga tragikus konfliktushelyzetét csak úgy szabad ábrázolnia, kifejeznie, ha nemcsak e válsághelyzetet s nemcsak annak legyőzésére tett vágyát és erőfeszítését érzékelteti, de egyben konkrétan megfogalmazott tanácsot is ad a megoldásra, a magatartásra, magának is, másoknak is. A vers így a retorika értelmében bár inkább az értekezői beszéd retorikája értelmében – nagyon is kerek egység lett, – a költői közlés nyitottsága, másképp is átélhető lehetősége, tudatmozdító indítása tekintetében azonban megcsökkent.

5. A másik vers, a *Még ez egyszer . . .* kezdetű egyik leghibátlanabb lírai remeklése Aranynak. Pontos keletkezési dátumát nem tudjuk. Keresztury Dezső, az 1975-ös kiadásban 1878 elejére, az *Ez az élet . . .* c. ismert keserű számvető verse elé teszi. Az év valószínű is, de, úgy tetszik nekünk, inkább az említett vers után született, mint előtte. Inkább szelíd-szomorkás, monológ-szerű utóhang ahhoz képest, mint előlegezés. Még valószínűbb, hogy az a súlyos megbántottság is benne munkál, amely a Tölgyek alatt c. költeményét egy éretlen, karikaturisztikus kritikai versezetben érte. Az erre való – sérelmét túlságosan is éreztető, megmutató s ezért nem különösebben sikerült – szatirikus válasszverse után már szinte csak lírai töredékek kerültek ki keze alól (epigrammatikus apróságokat nem számítva). Ez mintegy nyitányuk is lehet. Mindez azonban alig érinti e vers jelentését, értékét. Az viszont kevésbé látszik közömbösnek, hogy az Őszikék csodatermékenységű nagy esztendeje, 1877 után keletkezett, mint az említett *Ez az élet . . .* című is; mintha abban is, mint ebben is, még 1877 terméséhez mérve is, keveslené lírai személyességét, érzelmi nyíltságát és közvetlenségét; és sajnálná vállalt kötelmei visszatartó, elfojtó hatását érzelmi megnyilatkozásában. Olyan mélységű s olyan takaratlan föl-tárulkozást, mindenesetre, kevészer adott, mint ebben a két versben, kivált az általunk vizsgáltban.

A *Még ez egyszer . . .* ugyanúgy 8-as/7-es trochaikus-nemzeties sor-váltakozással dolgozik, mint a Balzsamcsepp, csak hogy egyszerűbben: minden páratlan sora nyolcas, s minden páros sora hetes; rímélése is különbözik némileg, amennyiben félrímes és keresztrímes részek váltják egymást. Ami azonban sokkal fontosabb, egyenesen meghatározó különbség, hogy ez a dal műfaján belül fragment, töredék. Az Arany-irodalomból ugyan nem derül ki egyértelműen, töredéknek maradt vagy töredéknek akart darabról van-e szó, bár az utóbbi mellett szól több érv. Az esztétikai vizsgálat azonban mindenképpen az utóbbit valószínűsíti.

Még ez egyszer . . .

Még ez egyszer, még utószor
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?
Tán könnyebbül a nyílt érzés,
Ha sohajban rést talál:

Oh, ez örök benső vérzés;
Oh, e folytonos halál!

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül . . .

A vers abban is alkalmazkodik a dal műformájához — mint egyébként jónéhány öregkori dal- és egyben töredékszerű verse a költőnek —, hogy nincs külön címe, kezdősora és címe egybeesik. Erre az első sorra nyelvi, stilisztikai, poétikai tekintetben az jellemző, hogy csupa szótári jelentéssel, fogalmi jelentéssel alig rendelkező szóból áll. Egy kivétellel csupa határozószó, idő-határozószó, jövőre utaló idő-határozószó.

„Még ez egyszer, még utósor”

Ez a kivétel is fogalmi jelentés nélküli, közelre mutató névmás („ez”). Érzelmileg azonban így együtt, kivált e mutatónévmással, annál gazdagabb e határozószó-halmaz. Nagy erővel jelez egy lélektani helyzetet s egy magatartásfajta: valami utolsó elszánás, végső erőfeszítés, még egyszeri kísérlet ez. A második sor aztán hallatlanul megtelíti, megvilágítja, megemeli ezt az első sort. Az a folyamat megy itt végbe, ami az igazán nagy költői szövegekben oly gyakran megfigyelhető: a fogalmi jelentéssel nem rendelkező szavak a kontextustól kapott jelentést, funkciót nagyobb erővel képviselik, mint fogalmi jelentéssel rendelkező társaik; a szótári jelentések lehetséges asszociációi, emlékképzetei őket ugyanis nem zavarják.

A második sor az elsőben előre jelzett élmény tartalmát tehát nemcsak konkrétta és pontossá teszi, hanem hatalmasan föl is erősíti. Egy olyan köznyelvi, közbeszédbeli megengedő, felszólító, feltételes igével kezdődik („hadd”), amelyben a megengedő, a feltételt szabó, a felszólító személye határozatlan, s így érvénye általános, egyetemes is. S ami nem kevésbé fontos, ez az igealak igei jelentése mellett mindig hordoz magában módosító szói funkciót is. Ezúttal a türelmetlen, a kirobbanó szabadulásvágyét, s a türelmetlen, a kirobbanó kimondásvágyét. Fokozza ezt a jelentésmódosulást az, hogy a tulajdonképpeni ige igekötőjének („zendüljön meg”) hátravetése ún. befejezett jelenné, azaz megingathatatlan elszánásává teszi a cselekvés akarását. Újabb fokozó elem az is, hogy bár az elszánás kimondója egyértelműen a költő, a mondat alanya mégsem ő, hanem az elszánás eredménye: a dal. Arany korszakfordító lírai stílusának egyik jellemző mesterfogásával találkozunk itt: nem az állítmány első személyével s nem a cselekvés alanyaként jelzi jelenlétét, centrális szerepét, hanem a birtokragokkal („hadd zendüljön meg dalom”). Oly eljárás ez, mely tartózkodásával a vers tárgyiasított szubjektivitását erősíti föl, igen nagy hitellel és igen nagy mértékben. Mennyire következetes és tudatos eljárás ez, mutatja, hogy a költő ez egyik legszemélyesebb megnyilatkozása s ez egyik legrejtetlenebb fájdalma versében egyetlen egyszer sem fordul elő alanyként maga a költő, s így egyetlen egyszer sem első személyű állítmánnyal. S gondoljuk meg, már az ötvenes évek legelején is gyakran alkalmazott eljárása volt ez.

Hives borongó őszi nap beült hozzám az unalom
Mint a madár, ki bus, ki rab, hallgat, komor fázik dalom
Mit van tenni? olvasni tán? — és így tovább

Ezt a távolított s tárgyiasított s e szoktatlan mód által hangsúlyozott személyességet emeli tovább versünk következő két sorának kérdő mondat-formája, költői kérdése

Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?

Az első sornak főnévi igeneves szerkezete azonban nemcsak a tartózkodó személyességet emeli, hanem előrejelzi azt a magatartást, amelyet most immár végre vállalni kíván. Nagy érzelmi hatást fejt ki azáltal, hogy a kérdő szó, a kérdésessé tevés lesz az állítmány („mért”), a kérdésessé tett magatartás pedig „a gyakorító alak következtében bizonyos kicsinylő hangnemben, az alany („rejtegetni”). A második kérdés aztán e személyes elszánás mögé egy egyetemes filozófikus-szociálpszichológus kérdést helyez:

„Szégyen-é a fájdalom?”

A szentimentalizmus, s annak korábbi és későbbi rokonai ugyan egyértelműen a fájdalom megnyilvánítása mellett szóltak. A 19. század második felének s a 20. első felének pszichológiája azonban az ellenkező magatartás mélyebben gyökerező voltára mutatott rá: az életatmoszférává lett, a léthelyzetté merevedett, a lélekállapottá állandósult elesettség, boldogtalanság, fájdalom rejtésének ösztönére, az elesettek, a boldogtalanok, a fájdalommal eljegyzettek egymástól való ösztönös menekülésére vagy éppen irtózására. Már Nietzsche viszolygása a kölcsönös részvételtől jórészt ebből a menekülésösztönből táplálkozik. S mint mondtuk, a népies-nemzeti irány felfogása meg a tragikus korszakra és a sebzett nemzetre való tekintetből is igyekezett a feloldatlan és feloldhatatlan fájdalomtól távol tartani. S Arany férfias tartózkodása még erősítette is ezt az elvet. Ne feledjük, Tompa verseiről kritikát írván egykor maga is ezt mondta: „... oly mélység fölött lebeg, hol féltjük az -- embert. Állítson a költő keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni”. Most azonban ő is ott járt, s nem akart többé óvakodva keresztet állítani.

Ha eddig az elszánás ódai pátosza volt a hangnem domináns vonása, a negyedik sorral a vállalt új magatartás reménykedésének elégikus, rezignált, nosztalgikus hangja lép be. Feltételesre módosító és feltételes kötőszók, feltételes és megengedő mondatfajták, enyhülést félve remélő igejelentések együtt, egymásba fonódva sugallják ezt a hangnemet:

Tán könnyebül a nyílt érzés,
Sohajban ha rést talál

S ha eddig csak azt láttuk, mint igyekszik szabadulni egy eddigi „rejtegetett” lélekállapottól, egy eddigi, föltárlást elfojtó magatartástól, ezután takaratlanul kimondja, összefogja ez állapot lényegét. Merészen abszurd, önellentmondásos jelzőszerkezeteket használ: az egyszerűt, a sokáig nem tarthatót egy életre vagy azon túlra általánosítja, s így magát az élet fájdalmát is abszurd mértékűre növeli:

Oh, ez örök benső vérzés,
Oh, e folytonos halál.

Az első sor képével, metaforájával kapcsolatban nemcsak arra érdemes figyelni, mily odaillően használ egy friss orvostudományi fogalmat, hanem arra is, a

testit egyetlen hangváltoztatással, mint lényegíti át lelkivé, mondván a „belső” helyett „benső”-t. S ha most mintegy visszamenőleg is takaratlanul kiszolgáltatja lelki-érzelmi lényét, ugyanakkor a két párhuzamos, felkiáltásszerű csonka mondattal (esetleg névszói állítmányos mondattal: „örök”, „folytonos”), amelyből immár a birtokos személyragok közvetetten jelzett szubjektivitását, elsőszemélyűségét is újra kiejti, látszólag ismét eltávolítja magától ezt a rajzolt lényeket; látszólag, mert a közelmutató, „ez” névmás, sokkal áttettebben ugyan, de valójában sokkal egyértelműbben megint csak határozottan öreá mutat.

6. Ha itt lezáródnék a vers, akkor is tökéletes állapotrajz volna. A költő azonban többet tud, többet és tökéletesebbet akar: két lenyűgöző, „összeszorított” sorral, kódával nemcsak fölidézi, megismétli, összefoglalja az eddigiek lényegét, de összegzi is: a külső formához belső folyamányt kapcsol, a társas okhoz egyedi következményt fűz, a környezeti indításhoz lelki okozatot kapcsol.

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül . . .

Mindezt a líra nyelvén, az értekezői közlés árnyéka nélkül. Mert ha érzelmi-lelki motívumkincsében összefoglalás és összegezés e két sor, — még inkább az művészi alkotásmódjában, ódaias-elégikus hangnemében. Újra két párhuzamos egyetemes kijelentésű s egyedi kiáltású csonka mondat, ismétléssel, variációs, fokozó, tárgyiasító ismétléssel, zenei rákformával (Egyedül → ←egyedül), s olyan hangmenettel, mely örökre bevési a vers végső kulcsszavát: „*egyedül*”. E kulcsszó azonban már nem a romantika, nem a szentimentalizmus, nem a biedermeier magáramaradottságának, egyedül-ségnek panaszát foglalja magába. A modern nagyvárosi ember kiált itt; a neologióban még nem vált el a *társaság* és a *társadalom* szó jelentése; Arany ezt a kettősséget használja föl egyedül-ségének, idegenségének közeli s távoli, egyedi s egyetemes voltának jelzésére, s a következő sor *ezerek* szavának archaizálásával ezt húzza ódai s elégikus módon alá.

Még ez egyszer, még utószor
Hadd zendüljön meg dalom;
Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-ó a fájdalom;
Tán könnyebbül a nyílt érzés,
Ha sohajban rést talál:
Oh ez örök benső vérzés;
Oh e folytonos halál

Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül . . .

7. Arany a dalon belül a töredék műformáját választotta. S nemcsak versegész szerkezetében, hanem egyes részleteiben, kombinációiban, mikrokozmoszában is ezt újrázta ismét és ismét. Verse töredékekből fölépített töredék. Mint e műforma legnagyobb mestereinél. E nagyon fontos lírai műforma ama mestereinél, akik éppúgy tudták, mint ahogy tudta ő is, hogy bizonyos helyzetek megoldhatatlanságának, magatartás-bizonytalanságának elmagányo-

sító, személyiségtörő hatása kifejezésére a fragment nemcsak alkalmasabb, de mélyebb indítást is sugallhat a megoldás vágya irányába a lehetetlenség látszata ellenére is, mint bölcs tanáccsal teljes, kerekre zárt társai. A romantika eredményeit, értékeit úgy vette át, használta föl, vitte tovább, hogy általa egy új típusú személyesség, egy tárgyiasabb megnyilvánulású, de mélyebb általánosítású személyesség kifejezését segítette elő. Egy olyan személyességét, mely nem volt azonos, de sok vonásában mégis rokon nagy nyugati kortársaival, akiknek személyességét ugyancsak az idegenség, az egyedültség, a kizárultság érzése motiválta. Zenetörténeteknél gyakran, s joggal, olvashatni, hogy a dal, a Lied a klasszika öröklött műformáinak előíró műfaji zártságát, mesteriségbeli szigorát úgy oldotta föl, hogy helyébe a művek megalkotottságának egyedi fegyelmét és szigorát állította. Valami hasonló ment végbe a lírában is; s ezt az egyedi szigort és fegyelmet vitte tovább a romantika utáni nagy újító nemzedék, köztük Arany is.

Németh G. Béla

II.

Az „Arany János Toldijának szótára” című könyv terve

Arany Toldija 1879 óta, vagyis már több mint száz éve iskolai olvasmány Magyarországon. Jelenleg az általános iskola 6. osztályos magyar irodalmi anyagának a Toldi a középponti része; teljes szövege ott van minden tanuló olvasókönyvében, és tanári vezetéssel több hónapon át tanulmányozzák. E mű ismerete és nyelvi gazdagságának valamelyes birtoklása vitathatatlanul beletartozik a magyar általános műveltségbe. Keresztury Dezső méltán említi, hogy „apáink nemzedékei rajta nevelődtek”, s „a Toldi valóban a lángelme kivétele műve” (A Toldi néhány tanulsága. Kortárs, 1965. 6. sz.).

Benne Arany János nyelvének és a magyar nyelvnek gazdagságát, szépségét egyaránt csodáljuk és szeretjük. Sütő András az Anyám könnyű álmot ígér című könyvében, elemi iskolás korára emlékezve, így ír róla: „Téli estéken Arany Toldija tartott ébren... Újra meg újra visszatértem a Toldihoz. Nyelvünk erdőzúgását hallgattam benne. Miután végigborzongtam a réti farkasokat, és Bence hűségében apámra ismertem, miután karizmait a Miklóseival összemértem, azzal kötött le tizedszer is, ami a kielégített kalandvágy helyén egyre növekvő hiányérzetemet enyhítette: beszélni tanított. A lehetetlen sajgó kísértéseit éreztem: fölszippantani szavanként az egészet, utolsó jelzőjét is eltárolni az üres kamarákban” (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 21–22. o.).

Az erdélyi Sütő András szavai eszünkbe juttatnak egy nagy adósságot: száz év óta nem jelent meg nálunk olyan nagyobb mű, önálló könyv, amely részletekbe menően foglalkozott volna Arany Toldijának nyelvével. A legutóbbi ilyen mű Lehr Albert nagy Toldi-kommentárja (Toldi, nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal). Ez 1882-ben jelent meg 472 oldal terjedelemben. Abban az évben ez a munka nyerte a Magyar Tudományos Akadémia nagy jutalmát. Azóta több száz cikk és tanulmány foglalkozott Arany János nyelvvel, nyelvművészetével, de Arany és a Toldi szókincsének szótárszerű számbavétele máig sem történt meg.

Eddig két magyar írói szótárunk van: 1. Juhász Gyula költői nyelvének szótára (szerk. Benkő László; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972) és 2. a Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete (Gáldi László irányításával szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre; I–II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973–1978). Korábban egy József Attila- és egy Kölcsey-szótár készülésétől is olvashattunk, de újabban nincs hírünk e munkák előrehaladtáról. Nagy szükség volna Arany János és Jókai Mór életművének szótározására is, a teljes Arany- és Jókai-szótár azonban – a feldolgozandó anyag óriási volta miatt – egy-két évtizeden belül aligha fog megvalósulni. A magyar írói szótárak kérdéséről legutóbb Benkő László írt, főleg háromnak a megalkotását sürgetve: „... egyrészt el kell készítenünk a múlt századi nagy klasszikusok életművének szótárát (legfőképp Arany Jánosét), másrészt megalkotásra vár a huszadik század nagyjainak szótára, elsősorban Ady és József Attiláé” (Magyar Nyelvőr, 1977: 94).

Néhány évtizede Viski Károly próbálkozott Arany nyelvének szótározásával, de Viskinek a kéziratos Arany-szótára inkább csak néprajzi szempontú, többé-kevésbé ötletszerű válogatás Arany János műveinek szókincséből, a teljesség igénye nélkül. E szótárnak a *á* betűs részét 1948-ban közreadta a Magyar Nyelvőr. Hogy ez a szógyűjtemény mennyire távol állt a teljességtől, és milyen keveset ölelt föl Aranynek a *á* kezdőbetűs szavaiból, azt jól érzékeltetheti, hogy az egész elfért hét folyóiratoldalon. Viski szógyűjteményében hiába keressük például a Toldi *a á* betűs szavai közül a következőket: *a* (Arany leggyakoribb szava ez a névelő), *abrák*, *adomány*, *aggódik*, *agyonver*, *ahogy*, *ajánlás*, *ajtócska*, *ájulás*, *akaratlan*, *akármerre*, *akképp*, *akkor* stb. Az ő szógyűjteménye nem volt igazi szótár, mert nem felelt meg a korszerű írói szótárak legfontosabb három követelményének: 1. nem törekedett teljességre, 2. szócikkeiben nem adott gazdilag idézetanyagot Aranytól, 3. nem jelölte meg, hogy Arany János egyes szavai hányszor fordulnak elő a műveiben.

Minthogy teljes Arany-szótárunk (amely az író egész életművének a szókészletét feldolgozná és közreadná) még hosszú ideig nem lesz, nagyon fontosnak tartom, hogy legalább Arany legismertebb nagy elbeszélő költeményének, a Toldinak minél előbb elkészüljön a szótára. A magyar költészet nagy alkotásai közül a Toldi az a mű, amelyet iskoláink révén minden magyarul olvasó ember a legjobban ismer, s amelynek szókincse egy modern írói szótárban feldolgozva legjobban elősegítheti egyrészt Arany János nyelvének és szókincsének tanulmányozását, másrészt a szép és jó magyar nyelvhasználatot s az iskolákban folyó anyanyelvi nevelést. E munkának nem kell kiterjeszkednie az egész Toldi-trilógiára, csak az első Toldira: annak a Toldi Miklósnak történetére, kinek „még legénytoll sem pehelyzik állán”. Aranynek ez a műve magában is zárt egészet alkot, és a trilógia három része közül ez a reformkori (1846-ban írt) elbeszélő költemény az, amelyet – mint irodalmi és nyelvi remekművet minden művelt magyar ember ismer és szeret. A trilógia két későbbi tagjának (Toldi estéje, Toldi szerelme) szókincse is igen érdekes: ezeknek feldolgozása a nagy Arany-szótár majdani elkészítőire vár.

Egyelőre a Petőfi-szótár sem teljes, mert befejező, III. kötete csak ezután fog megjelenni. A Juhász-szótár teljes ugyan, de ez a Petőfi-szótártól eltérőleg, mely az egész életműre kiterjed – Juhász Gyulának csak a költeményeit dolgozza fel, prózai munkáinak és levelezésének szavait nem. (E két írói szótárunk rövidítése a továbbiakban: PeSz., JuSz.) Az „Arany János Toldijának szótára” (a továbbiakban: ATSz.) lenne a harmadik magyar írói szótár.

Arany Toldijának nyelvét már majdnem negyed évszázada tanulmányozom. (Vele kapcsolatos nagyobb cikkeim: 1. Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága. MNy. 1964: 68–80; 2. Toldi Miklós megjelölései Arany „Toldi”-jában. MNy. 1970: 250–256, 359–367; 3. Hogy is írta Arany János? Szövegeltérések a Toldi régi és újabb kiadásaiiban s a kritikai kiadások helyesírási problémái. Nyr. 1980: 68–84.) Régóta foglalkoztatnak az írói szótárak kérdései is. (Lásd tőlem: Petőfi Sándor életművének szókészlete a Petőfi-szótárban. Nyr. 1974: 440–446.)

Az 1970–71-es tanévtől kezdve sok elsőéves tanárképző főiskolai hallgatómmal készíttettem — a szókincstanhoz kapcsolódó házi gyakorlómunkaként — egészen kis írói szótárakat egyes szabadon választható kisebb költeményekről (Petőfi: A nép nevében, A téli esték; Arany: A walesi bárdok; stb.). Javaslatomra egy negyedéves hallgatóm 1977-ben a Toldi, egy másik tanárjelölt pedig 1981-ben a Toldi estéje szótározásával is megpróbálkozott, szakdolgozat keretében. Ezek a nagyrészt az én terveim alapján, illetve az én javaslataim szerint megvalósított kéziratos irodalmi nyelvi szótárak a tanárjelölteknek a magyar nyelvtanban és szókincsben való elmélyedését szolgálták. Az ifjú „szótárkészítők” a választott mű minden szavát kicédulázták, és betűrendbe szedve őket, szócikkeket alakítottak belőlük. Minden címszó után feltüntették annak szófaját és azt, hogy a kérdéses szó hányszor fordul elő a mű egészében, azután a műből vett egy vagy több (legfőljebb öt) idézzettel mutatták be a szó ottani felhasználását. Szóértelmezést és stílusminősítést nem kértem. Az említett 1977. évi Toldi-szakdolgozatot (Krezingerné Fábián Teréz kísérleti szótárát) végiglapozva megállapíthattam, hogy a jövőbeli tudományos Toldi-szótár szerkesztőjének mintegy háromezer szócikket kell majd összeállítania, de ezekhez a cédlázást több okból is új alapokra kell helyeznie, felhasználva az eddig megjelent értelmező és írói szótárakkal kapcsolatos tapasztalatokat is.

Így alakult ki bennem hosszú évek során egy nagyon gyakorlatias, de egyben a tudományos igényeket is kielégítő Toldi-szótárnak a terve, amelyet a következőkben ismertetek, s amelyet hamarosan el szeretnék készíteni. A tervek szerint 1985-ben jelenik meg ez a szótár a Tankönyvkiadónál.

A jó írói szótárnak az alapja a megbízható írói szöveg. Sajnos, Arany Toldijának Voinovich Géza által sajtó alá rendezett kritikai kiadása (Arany János összes művei. II. kötet; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952) nem pontos szövegű. Ebben és az ezen alapuló újabb Toldi-kiadásokban nemrég kilencvenegy kisebb szöveghibát számoltam össze, s ezeket publikáltam is a már említett cikkemben (Hogy is írta Arany János? Nyr. 1980. 1. sz.). Minthogy a költő a Toldi szövegében még évtizedekkel a megírás után is végzett apró javításokat, szerintem a leghitelesebb szöveg a hatodik kiadásé, amely néhány hónappal Arany halála után jelent meg, de amelyben még helyet kaptak a költő utolsó javításai (Arany János összes munkái. Második kötet. Elbeszélő költemények. Budapest. Kiadja Ráth Mór. 1883). Az előbb-utóbb elkészülő jó kritikai kiadásnak és az ATSz.-nak is — úgy hiszem — ezen az 1883. évi szövegen kell alapulnia; „modernizálni” ennek a helyesírását sem a különírás-egybeírás, sem a kis vagy nagy kezdőbetűk, sem a hangok rövid vagy hosszú voltának jelölése, sem az írásjelek használata tekintetében nem szabad. A szövegközlés korszerűsítése csak annyiból állhat, hogy 1. a szavak cz betűit mai c betűk váltsák fel, 2. az *aranynyal*, *iszszuk* típusú ragos szóalakokat egyszerű-

sített kettőzéssel írjuk (*arannyal, isszuk*), és 3. a néhány nyilvánvaló kis sajtóhibát kijavítsuk.*

Tiszteletben kell tartanunk, hogy Arany nagyobb mértékben alkalmazta a szóelemző írást, mint mai helyesírásunk. Gondoljunk csak a Toldinak ilyen mondataira: „Kérdi Laczfi *hegykén*” (1. ének, 9. versszak; vö. *hegyesen*); „György van *itthonn*” (2 : 5; vö. Vörösmartynál: „*Honn-e*, vagy tán messze költözötte Jár az őzek hűvös rejtekén?”); „Minden ág megtépte, tüske *megszakgatta*” (4 : 1; vö. *szakad, szakít*); „Jaj, hát látlak ismét! be *sohse*’ gondoltam” (6 : 10; Arany írásmódja a *sohasem*-ből való eredetre utal, Voinovichnak kár volt átírnia így: *sose*); „*Férjfiak* kiáltják: élébe, élébe!” (9 : 7; Voinovich átírása — *férfiak* — elhomályosítja, hogy a *férfi* szó eredeti alkotóelemei: *férj + fi*); „... tán bolond vagy? nem *lád* A dühös bikát, hogy jön egyenesen rád?” (9 : 8; Voinovich a kiemelt igealakot így írta át: *lád*, pedig ez félrevezető, mert a jelentése nem ’lád’, hanem ’látod’); „Erre a cseh nyujtá *vaskeztűs* tenyerét” (11 : 15; vö. *kéz, keze*).

Voinovich Géza a Toldi verssorainak belsejében az idézetek Arany János-i kis kezdőbetűjét mindenütt nagybetűre változtatta, például: „Felelt a nagy király: »Ne légy olyan gyermek . . .»” (12 : 14); szerintem a kritikai kiadásban és az ATSz. idézeteiben meg kell tartanunk Arany kis kezdőbetűjét: „ne légy olyan gyermek . . .”

Ha a felsoroltakat és az egyéb modernizáló átírásokat (*a ki* helyett *aki*, *a mely* helyett *amely*, *boszu* helyett *bosszu*, *köny* helyett *könny* stb.) nem számítjuk hibának, akkor is a felsorolt kilencvenegyen túl még jó néhány hiba található a Toldi 1952. évi kritikai kiadásában. Újabban még a következőket találtam benne: 92. „Ott fejét a *térdén* tenyerébe hajtá” (2 : 16; az 1883. évi kiadásban: *térdin* — már csak a sok *é* miatt is *i*-vel írta Arany); 93. „*Símogatta* a két árva kis jószágot” (5 : 3; az 1883. évi kiadásban rövid *i*-vel: *simogatta*, mint ahogy a versszak utolsó sorában Voinovichnál is: „A komondor kölyköt végig *simogatja*”); 94. „Kár volt *simogatni*” (5 : 4; a Ráth-féle szövegben itt is rövid *i*-vel: *simogatni*); 95. „A nap . . . Elérte, elhagyta; *otthagytá* magában” (7 : 3; Arany különírta, s mai helyesírásunk szerint is külön kell írni: *ott hagyta valahol*; az egybeírt *otthagytá* jelentése a HTSz. szerint ’elhagyta, elveszítette’, márpedig a nap nem veszítette el Miklóst, csak ott hagyta magában, „A barátságatlan nedves éjszakában”); 96. Voinovichnál a hetedik ének 6. versszakában az 1. és a 3. sor végéről — nyilván nyomdai hibából — hiányzik az írásjel; 97. „Duna szigetében öklelődzik egy cseh, S *szörnyüképpen* szolgál neki a szerence” (7 : 11; az 1883-i kiadásban hosszú *ű*-vel és egy *p*-vel van írva: *szörnyűképen*; Voinovich másutt nem modernizálta a Toldi *-kép*, *-képen* ragjainak írásmódját, csak itt); 98. „Hát előbb *mint* Miklós, ő [= Toldi György] is Budán termett” (8 : 1; itt a *mint* kötőszó előtt hiányzik a vessző, pedig a Ráth-féle kiadásban még megvolt); 99. „A *jó szívű* bátya” (8 : 8; az 1883-i kiadásban *jó szívű* van írva, rövid *i*-vel és hosszú *ű*-vel); 100. „Barna zsindeytetők *hunnyáskodnak* alább” (9 : 1; Arany régiesen, így írta: *hunnyáskodnak*;

* Az *a*-előtagú vonatkozó névmásokról és vonatkozó határozószókról — korábbi véleményemmel (Nyr. 1980. 70. o. 1–3. sor) ellentétben — úgy gondolom, hogy a kritikai kiadásban és az ATSz.-ban ezeknek is megtartandó az Arany János-i különírása, tehát: *a ki*, *a mely*; *a hol*, *a mikor*; stb. Ehhez azért kell ragaszkodnunk, mert néhol a ritmus is megkívánja, hogy érzékeljük és érzékeltessük, a Toldi írója így beszélt: *akki*, *ahhol*. Például: „A *ki* meg se halt még, minek azt siratni” (6. ének, 16. versszak); „... nagysebesen méne, Hogy keressen olyat, a *mi* neki kéne” (11: 3).

ezt a szót Czuczor és Fogarasi nagyszótára is csak *hunnyászkodik* alakban ismeri, nem úgy, mint mai szótáraink).

Összesen száz ilyen, bármennyire is apró szövegeltérés az utóbbi száz év Toldi-kiadásai között: egy kicsit sok!

Már szóvá tettem (Nyr. 1980 : 80), hogy a Voinovich-féle kritikai kiadás — Arany Jánossal és mai helyesírásunkkal ellentétben — helytelenül alkalmazott egybeírást a Toldinak ebben a mondatában: „Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte [= a csárda előtt], Bence nyerges lovát *amellé* kötötte” (10 : 15). A Toldi-szótár szempontjából egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy például ezt az *a mellé* szókapcsolatot egyetlen vagy két külön szócikkben dolgozom-e fel. Ha a Voinovich-féle kritikai szövegkiadásnak hiszek, akkor az *amellé* egyetlen szó, mégpedig *h a t á r o z ó s z ó*; ha ellenben Arany Jánosra és a Ráth-féle Toldi-szövegre hallgatok, akkor két szót kell szótároznom (*a, mellé*), s a szófajuk is más (*m u t a t ó n é v m á s*, illetve *l e g n é v u t ó*).

Arany Toldija (a trilógiának ez az első része) 1674 verssor és összesen körülbelül tízezer szó terjedelmű. Benne a különböző szavak száma mintegy háromezer. Ezeknek talán a fele csak egyszer fordul elő a szövegben, a többi szó többször. Az ATSz. a tízezer szavas korpusznak természetesen minden szavát feldolgozná a háromezer szócikkben. A betűrendbe szedett szócikkekben megjelöli a címszavak szófaját, megadja a gyakorisági számukat (a műben való előfordulásuk számát); a homonimákat kis indexszámokkal különbözteti meg egymástól (pl. *ég¹* ige, *ég²* főnév), ugyanazon szónak összefüggő jelentésű elkülönülő szófajait pedig római számokkal (pl. *magyar* I. melléknév, II. főnév).

Lényeges különbség az eddigi két magyar írói szótárral szemben, hogy az ATSz. nemcsak tudományos célt akar szolgálni, hanem olyan szótár szeretne lenni, amelyet egyaránt haszonnal forgathat (noha más-más módon) 1. a tanulóifjúság, 2. a felnőtt olvasóközönség és 3. Arany János nyelvművészetének tudós kutatója.

Igen sajnálatos, hogy eddigi két írói szótárunkat tulajdonképp csak nagyon kevesen tudják használni, mert használatukat nehezé teszi az adatok zsúfoltsága, a szócikkekben levő sok nyelvtani felsorolás, a stílusminősítés, szóértelmezés meg a rövidítések sokasága. Úgy látom, a nyelvészektől eltérőleg az elsősorban irodalommal foglalkozók nem tartják fontosnak, hogy az írói szótárak a szavaknak az íronál előforduló minden ragját és jelét (tehát az úgynevezett nyelvtani szerelését) külön is felsorolják szócikkeikben. Martinkó András például megjegyzi a PeSz.-ről írt részletes elemzésében, hogy aligha érdemes annyi vesződséggel felsorolni minden szónak minden előforduló toldalékos alakját és róluk statisztikát készíteni. Szerinte elég volna csak a maitól eltérő vagy a korban váltakozó formákra utalni: *ad ~ ád, adott ~ ada, aján-dék ~ aján-dok, csillaga ~ csillagja* stb. Elmarasztalja a PeSz.-t „a rengeteg fölösleges és gyakran suta szóértelmezésért”. Martinkó szerint Petőfi szóhasználatában kevés a magyaráznivaló; úgy látja, hogy e szempontból az Arany-szótár sürgősebb volna, mint a PeSz. Úgy tapasztalja, hogy a szavak stílusminősítése rengeteg csapdával, leszűkítéssel és szubjektívizmussal jár, és némi csalódottsággal jelenti ki: „A kétféle — szókészleti és stilisztikai-poétikai — szótár egybeházasítása, tudtommal, még senkinek sem sikerült.” (Martinkó András a PeSz. I. kötetéről az Irodalomtört. Közleményekben írt — 1975: 94—98; a PeSz. II. kötetéről az Irodalomtörténetben — 1979: 667—673.)

A JuSz. nehézkességét elsősorban a kiadó túlzott takarékoskodásának számlájára kell írunk. A helyvel, illetve papirossal való káros takarékosko-

dásnak elriasztó példája a Juhász Gyulánál 7 helyen előforduló *részvét* főnév szócikke. Ez egyetlen idézettel sem mutatja be a *részvét* szó költői felhasználását, de → jel után azt közli az érdeklődőkkel, hogy egy-egy idézetet találhatunk hozzá a JuSz. három más helyén: a *költözik* ige, a *gyöngeség* főnév és a *viszsanéz* ige szócikkében. Aki a többi négy példára is kíváncsi, az a szócikk számadataiban azt a tanácsot kapja, hogy a „Juhász Gyula összes művei” című sorozat köteteiben lapozza fel a 912., a 984., az 1024. és az 1079. számú verseket. Ezért a nehézkességért — hangsúlyozom — nem a nyelvész szerkesztőt, hanem a szótár kiadóját hibáztatom.

A PeSz. is sok fáradságot követel a használójától. Ennek is számos példája csak a szótáron kívül, a „Petőfi Sándor összes művei” című könyvsorozatban található meg, amelynek kötet- és oldalszámaira a szócikkekben számok utalnak. A PeSz.-t a teljesség elvének érvényesítése néha egészen formális megoldásokra is kényszeríti. Nyilvánvaló, hogy például a Petőfinél 500-szor előforduló *ég* főnévre a szótár nem közölhet 500 idézetet Petőfitől, mégis furcsálljuk, hogy az *ég* valamelyik jelentésének egy-két példája után már csak számok felsorolásában nyilvánul meg a teljességre törekvés, valahogy így: 5 : 84 (+ 55). Azaz: további példát találhat, aki nem sajnálja a fáradságot, „Petőfi Sándor összes művei”-nek 5. kötetében a 84. oldalon és még 55 egyéb helyen.

Az ATSz. szerkesztője könnyebb helyzetben lesz, mert jóval kisebb anyagot kell feldolgoznia, melyben az *ég* főnév például csak 11-szer fordul elő, s így a szótár mind a 11 előfordulást magának az *ég* főnévnek a szócikkében, a Toldiból vett idézetekben mutathatja be. Ezt a szót szerintem nem is kell értelmezni, mert aki tud magyarul, annak számára az idézetek egészében többnyire megvilágosul a címszó ottani értelme. K a p p j o n t e h á t m i n é l n a g y o b b t e r e t a s z ó t á r b a n — az értelmezésekkel szemben — m a g a z A r a n y J á n o s - i s z ö v e g !

Az ATSz. nem akar az agyonmagyarázás hibájába esni, ezért nem tekinti feladatának, hogy minden szót értelmezzen. Minthogy a Toldi-szótárt a művelődő emberek széles rétegeinek szánom, a szavak többértelműségét sem tüntetem föl benne az értelmező szótárakban szokásos arab számú elkülönítéssel. Köztudomású, hogy például a *had* főnév mást jelent a *Laczi nádor hada* és mást a *bögölyök hada* szókapcsolatban, de nem szeretnék bárkit is azzal riasztani el az ATSz. használatától, hogy külön „skatulyát” állapítok meg az egyik *had*-nak meg a másiknak. A *nádor* és a *bögöly* szót természetesen értelmezni kell a saját szócikkében.

A JuSz.-ban és a PeSz.-ben funkciójuk van a mindenre kiterjedő szóértelmezéseknek, de a nagyon gyakorlatias célú ATSz.-t fölöslegesen terhelné az, ha Arany Toldijából például az *ablak* és az *ajtó* főnevet, a *négy* számnevet és a *zöld* melléknevet a JuSz. módján értelmezném. Vagyis: *ablak*: „Falnyílás világosság bebocsátására”; *ajtó*: „Épületben bejárásra szolgáló nyílás nyitható, csukható része”; *négy*: „Háromnál eggyel több (személy, dolog, időszak stb.)”; *zöld* melléknév: „Olyan (tárgy, dolog, állat, testrész), mint a friss fű színe”. A PeSz. még részletesebben értelmezi a szavakat, pl. az *ablak*-ot így: „(épületek falában) fényt és levegőt át bocsátó (üvegezett szárnyakkal ellátott) nyílás”. Az ATSz.-ban fölösleges lenne az ilyesmi, hiszen minden általános iskolás gyerek is tudja a mindennapi életből, hogy mi az *ablak* és az *ajtó*, mennyi a *négy*, és milyen az, ami *zöld*. A szavaknak aprólékos, tudományos értelmezése helyett Arany János szavait és mondatait szeretném a középpontba állítani: a szócikkekben övék lesz a fő szerep.

A Toldi olvasói a szöveg szavainak 80 százalékát jól megértik, ezeket egy ilyen szótárban nem kell magyarázni, az ilyen szavakat csak idézni kell a szöveg megfelelő mondatában. Például az *ablak* szócikkében ilyen módon: „Az is megeshetnék, hogy ha így fölverné [Miklós az édesanyját], *Ablakát*, ajtóját megnyitni se merné” (6 : 3). A kerek zárójelbeli kettőspont előtt az ének számát, utána a versszak számát adja a lelőhelyre utaló jelzet. Szögletes zárójelben közbeékelve rövid szerkesztői megjegyzés világítja meg a szituációt: kikre vonatkozik az idézet.

Az ATSz. háromezer címszava közül csak mintegy öt-hatszázat szükséges értelmezni, például a *cs* és a *d* kezdőbetűsek közül az ilyeneket: *csaplár*, *csapszék*, *csecsszopó*, *cseléd*, *csihés*, *csiholni*, *csimpalyogva*, *csobolyó*, *csoroszlya*, *dalia*, *dalás*, *dárda*, *Dárius*, *delel*, *délibáb*, *deszkabástya*, *dibdáb*, *dolmány*. Itt jegyzem meg, hogy az ATSz. természetesen az összes *t u l a j d o n n e v e k e t* is szótározza. A *felült Lackó a nyakára* szólás értelmezése például a *Lackó* szócikkében kap helyet. Lesz néhány kétszavas címszó: *Laczi Endre*, *Toldi György*, *Toldi Lőrinc*, *Toldi Lőrincné*, *Toldi Miklós*, helytelen volna ugyanis a családnév és az utónév külön kezelése.

A JuSz.-ban az idézetek egésze dőlt betűs, a PeSz.-ban az idézetek egésze álló betűs; tőlük eltérően az ATSz. úgy közli az idézeteket, hogy álló betűs szövegükben dőlt betűs szedés emeli ki a címszó mondatbeli alakját, például a *megoldik* ige szócikkében így: „Hogy’ kinyilt a szíve ! hogy’ *megoldott* nyelve !” (4 : 13) Ez a kiemeléssel megoldás azért is célszerű, mert szembevetően mutatja, hogy a címszó milyen nyelvtani alakban (milyen jellel, raggal) használja a költő.

Mindnyájan emlékszünk az elbeszélő költemény következő mondatára: „*Jaj-keserves* annak, a ki jut [Toldi] kezébe, Meghalt anyjának is *visszari* ölébe” (1 : 12). Itt oly csodálatos költőisége és nyelvi ereje van a kifejezésnek, hogy nemigen érdemes prózai (tudományos) módon értelmezni, mi az, hogy *jaj-keserves* és *visszari*. Azzal, hogy a szerkesztő az egyes szócikkekben — a mű egészéből kiemelve — mintegy reflektorfénybe állít egy-egy mondatot s abban egy szót, megtette a legfontosabbat; a további tudományoskodás talán inkább akadályozná, mint segítené a szótár használóját a Toldi szókinésének és nyelvi gazdagságának élvezetében. Idézhetem az édes álom megszemélyesítésének mondatait is: „Akkor lelopódzott a fiú fejére, Két *szárnyát teríté* annak két szemére; Aztán *álommézet csókolt* ajakára, A kit mákvirágból gyűjté éjszakára; *Bűvös-bájos mézet. . .*” (4 : 5) Itt is fölösleges volna magyarázni, mit jelent a *terít* és a *csókolt* ige meg az *álomméz* főnév, hiszen a mondatok és a mondatokon belül a szavak egymást is magyarázzák Arany Toldijában. Engedjük, hogy inkább a szóhasználat *e s z t é t i k u m a* hasson a szótárban, mint a tudományoskodás ! Érdemes megfigyelnünk például, hogy Arany még a közhasználatú szavakat is milyen meglepő, egyéni szókapcsolatokba állítja: *kinyílik a szíve*, *szárnyat terít*, *álommézet csókolt*, *bűvös-bájos méz* stb.

Bizonyos szavakat Arany maga magyaráz meg rövid lapalji jegyzeteiben, ezeket többnyire szó szerint átveszi tőle az ATSz., például így: *toportyán ’réti farkas’* (A. J.). Gyakran elég magyarázatul a szerkesztőnek egy-két, az Arany János-i idézetbe szögletes zárójelben ékelődő szava: „Toldi György . . . Egy *öreg* [= nagy] karszékbe úr-magát vetette”; „S *nagy fejű* [= boros] legényit ily szókkal biztatja” (3 : 2); „Miklós a kudarcon ’búskodik’ *felette* [= nagyon]” (3 : 4); „Minden élő *állat* [= élőlény: ember és állat] elpihent ott, kinn, benn” (6 : 4); „Bátyád urad itt a másik *házban* [= szobában] *vagyon*” (6 : 10). Így teszem pontos értelművé a mai szótárhasználók részére az

összes elbeszélő múlt igealakokat is, nehogy jelen idejűnek fogják fel őket: „Ugy *bolyonga* [= bolyongott] Miklós” (4 : 1); „Farkasait . . . *Letevé* [= letette] a kertnek harmatos gypére” (6 : 2); „Pedig ő is szörnyen meg *vala* [= volt] indulva” (6 : 11); „*Elmondá* [= elmondta] Toldi György” (8 : 12); „*Lódobogás hallék* [= hallott, hallatszott]” (10 : 2); „*Aztán széttékinte* [= széttekintett] Pesten és Budában” (11 : 2); „Nem is *lón* [= lett] asszonnyal tartós barátsága” (12 : 19); stb.

Az idézetekben a verssorokat kezdő nagybetűket mindenütt megtartom, mert ilyen módon elkerülhető, hogy a szemet bántó ferde törtvonalakat alkalmazzam a verssorok határán. Például: „Hárman sem bírnátok súlyos buzogányát, Parittyaköveit, öklelő kopjáját” (E : 2). Az *E* jelzés a Toldi előhangjára utal. Esztétikai és helykímélési okból az idézőjelekkel nagyon takarékoskodom. Mivel az idézet(ek) kezdetét a szócikkekben bekezdés jelzi, két idézet között pedig mindig ott van a zárójeles helyjelölést követő pontosvessző, az idézeteket főlegesen idézőjelek közé tenni, hacsak nincs magán az idézetben belül is idézés. A kihagyást mindenütt két ponttal [. .] jelzem majd.

Az igekötős szót — a JuSz. és a PeSz. eljárás módja szerint — akkor is egyetlen szónak számítom, ha az igekötő a hátravetése miatt vagy más szó közbeékelődése miatt nincs egybeírva az igéjével. Például ebben a sorban: „Nem azért *megyek el*, hogy *vissza ne jöjek*” (6 : 14) — nem nyolc szó van, hanem csak hat; a két ige címszava: *elmegy, visszajön*. Az igeneveket (*jönni, susogó, eltaposva* stb.) és a ható igéket (*mondhat, lehet* stb.) alapszavukhoz képest külön szavaknak tekintem, de *vö.* jellel mindig utalok alapigéjükre, ha az külön is előfordul a Toldi szövegében. Azért is célszerű elkülöníteni az igeneveket az igéjüktől, mert így jobban tudja dokumentálni a szótár, hogy milyen szófajokat és milyen sokféle szófajt használ művében a költő. Főképp a határozói igenevek elkülönítése fontos, ezek ugyanis ma már közelebb állnak a határozószóhoz, mint az ige kategóriájához (pl. *nyitva*).

Az *az, ez* mutató névmás mellett külön szótári egységeknek tekintem ezeknek alakilag elkülönült formáit: *abban, ebből, addig, ehhez, annak, erről, attól, evvel* stb., de azokat a ragos alakokat nem, amelyeknek egyes számában változatlanul ott van a *z-s* tövég: *azért, ezért, azon, ezen, azt, ezt, azzal, ezzel*. Két szónak tekintem a két határozott névelőt (*a, az*), s ugyancsak két szónak az *ő* meg az *ők* névmást. (Érdekes, hogy a Magyar értelmező kéziszótár ezeket *e g y* szónak veszi, az *övé-t* meg az *övék-et* azonban kettőnek.) A *fiú* főnévnek és a személyragos *fia* főnévnek szintén külön-külön szócikke lesz.

A Toldi nyelvén nagy jelentősége van a szavak többalakúságának. Külön-külön szócikkbe kerülnek az ilyenek: *amely ~ mely* vonatkozó névmás, *arc ~ orca, ellenkedik ~ ellenkezik, engem ~ engemet, estenden ~ estve* határozószó, *gyerek ~ gyermek, ily ~ ilyen, két ~ kettő, más ~ másik, mért ~ miért, rá ~ ráé* személyragos határozószó, *talán ~ tán, vala ~ volt* stb. Mindegyikük címszavánál *vö.* jellel utalok a másikukra. Azonos szócikkbe kerülnek az olyan szavak, amelyek egymásnak csupán hangzásbeli alakváltozatai, vagy amelyek régebbi és újabb alakban is előfordulnak a Toldiban: *aztán ~ oztán, csepp ~ csöpp, fehér ~ fejr, felett ~ fölött, felleg ~ fölleg, ismer ~ ösmer, jó ~ jön, kel ~ kél, kinn ~ künn, kölök ~ kölyök, meghal ~ meghol, megtöröl ~ megtörül, mindég ~ mindig, neki ~ néki, restell ~ röstell, temérdek ~ tömérdek, vele ~ véle, veres ~ vörös* stb. Ha az egyik alak többször fordul elő a szövegben, mint a másik, akkor kettejüknek a szócikkében a gyakoribb-
nak a címszava kerül az élre (pl. *ismer, ösmer*), s a másik szóalaknak saját

szótári helyén csak utalás lesz erre a szócikkre. Nem kapnak azonban külön címszót a pusztá helyesírási változatok (*avagy ~ avvagy, be ~ beh* határozószó stb.); ezek csak az idézetekben különülnek el egymástól az írásmódjukkal.

Eltérően a JuSz.-tól és a PeSz.-tól, a Toldi-szótár nem ad stílusminősítéseket, sem külön nyelvtani paradigmafelsorolást, ugyanis véleményem szerint ilyenekre itt nincs is szükség, illetőleg a szócikkek idézetanyagát tanulmányozva a szótár használói — mivel egyetlen és jól ismert műről van szó — maguk is rájöhetnek mindarra, amit ilyen szempontból a szerkesztői „tudomány” készen nyújthatna nekik.

A valamilyen szempontból rokon címszavak *vö.* jellel fognak utalni egymásra (pl. a *csepp* a és *könnycsepp* vagy az *elmegy* és a *megy*). Lesznek „tartalmatlan” szócikkek is, amelyek csupán arról tájékoztatnak, hogy a keresett címszó melyik „tartalmas” szócikkben található meg (pl. *veres* ld. (= lásd) *vörös*).

A címszók helyesírása az ATSz.-ban a mai helyesíráshoz igazodik, az idézeteké azonban Arany János helyesírását követi az 1883. évi Ráth-féle kiadás szerint, figyelembe véve „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata” szövegközlési elveit. Tehát például lesz ilyen címszó: *szénásszekér*; de a hozzá tartozó idézet megtartja ennek eredeti különírását: „Nagy *szénás szekerek* álldogálnak ottan” (1 : 1).

A Toldi tízezer szavas szövegének egyik felét kb. 150 gyakori, 10-nél többször előforduló szó alkotja, másik felét a többi kb. 2850 ritkább szó (1–10 előfordulással). Az utóbb említett kb. 2850 szónak a szócikkében minden szónak minden előfordulását a Toldi-ból vett idézetekben mutatom be. A 10-nél többször használt szavakat a szótári dokumentálás szempontjából két csoportba lehet sorolni. Kb. 100 „tartalmas” szó (ige, igenév, főnév, melléknév, számnév, névmás és személyes jellegű határozószó) van közöttük, ezek általában raggal-jellel toldalékolhatók, s az ebből is adódó sokféleségük miatt általában szintén teljes idézetes bemutatást érdemelnek. A kb. 50 egyéb, raggal-jellel nem toldalékolható, de általában nagyon gyakori szónál egyenként bírálom el, hogy kapjanak-e 10-nél több példát szócikkük idézetanyagában. A többségük-nél meg lehet elégedni 10 példával, de a példatár kiválasztásában arra kell törekedni, hogy a szó használatának minden típusa és minden szójelentés helyet kapjon az idézetekben, és minél több ének legyen képviselve bennük. Pl. a Toldiban mintegy 160-szor előforduló *nem* határozószó tíz példájának idézeteiben be kell mutatni a különféle szófajokkal kapcsolatos tagadást, a tagadó formában való állítást („Hányféle dolgok *nem* jutottak eszébe!”), a *nem ~ hanem* kapcsolatot stb. Az ilyen szócikkekben a tízen felüli előfordulás többi, nem idézett esetre utalni lehetne az énekek és a versszakok számadatainak felsorolásával, de nem hiszem, hogy érdemes volna ezzel terhelni a szótárt.

Egyébként ugyanolyan sorrendben közlöm a szócikkek idézeteit, ahogyan a Toldi szövegében követik egymást. Úgy gondolom, hogy ez a természetes sorrend jobban dokumentálja a szónak a mű egészében való szerepét, mint ha megbontanám ezt a sorrendet a különböző szójelentések szerinti csoportosítással.

Az ATSz. fő célja: Arany Toldiját m i n d e n s z a v á b a n is közkincsé tenni, s elősegíteni a mű nyelvi gazdagságának és változatosságának élvezését, iskolai vagy tudományos vizsgálatát. Minthogy e szótár segítségével a Toldinak bármelyik szava és mondata pillanatok alatt megtalálható lesz, az ATSz. lehetővé teszi majd az elbeszélő költemény nyelvi és tartalmi világában való alaposabb elmélyedést, a nyelvi szépségek és értékek jobb megismerését. Ilyen módon nyelvművelő és emberművelő szerepet is szánok neki. Ami

Finnországban a Kalevala, az nálunk a Toldi: nélküle nincs igazi anyanyelvi műveltség. Ismernünk kell és pontosan kell értenünk minden szavát, gazdagodnunk kell minden kifejezésével, minden sorával. Ez, úgy hiszem, csak az ATSz. segítségével valósulhat meg, s ezért lenne jó eljuttatni e szótárt a tudományos kutatók szűk körén kívül a pedagógusok, a tanulók és a mindenféle olvasó-író emberek tízezreinek kezébe. Ne várjuk meg az ezredfordulóig t a l á n elkészülő teljes Arany-szótár megjelenését, a Toldi-szótárra már ma is égető szükségünk van! Az is bizonyos, hogy egy ilyen aránylag kis szótárban könnyebb tanulmányozni az író szókincsét, mint a teljes szókincsét felölelő és ezért nehezebben kezelhető szótárakban.

Könnyen megfigyelhetjük például az ATSz. szócikkei alapján, hogy Arany a Toldiban a *mindig* ~ *mindég* határozószó egyik vagy másik alakját milyen szöveggörnyezetben használja. Általában — három alkalommal — a *mindig* formával él: „Igy sirattad *mindig*” (2 : 11); „*Mindig* megolvasta titkon a kertyokat” (10 : 18); „Bence *mindig* mondta: »megárt a bor, vigyázz.«” (10 : 19) Egyetlenegyszer azonban, a mezőnek vadjáról szólva, *mindég*-et ír: „Megkiméli *mindég* a maga fajtáját” (5 : 13). Egy kis összehasonlítás révén a szótár használója maga is rájön, miért jobb itt a *mindég*. Nyilván azért, mert a másik szóalakokkal sok *i*-hangú szótag kerülne egymás közelébe, s annak kevésbé volna szép a hangzása („megkiméli *mindig*”). Persze, sok egyéb példával is szemléltethetném, mi mindenre lesz jó az ATSz. szócikkeinek gazdag idézetanyaga.

Hogyan található meg az ATSz. segítségével a Toldinak valamelyik mondata? Például ezt keressük: „Dolmányán a szabó parasztot nem hagyott . . .” Válasszuk ki ennek bármelyik ún. tartalmas szavát (*dolmány*, *szabó*, *paraszt*, *hagy*), mindegyiknél ott lesz ez a mondat az idézetek közt, az utána álló jelzet (11 : 4) pedig azt is közli, hogy melyik ének melyik versszakát kell fellelőznünk, ha az egész versszakot vagy az egész éneket föl akarjuk eleveníteni. Előfordul, hogy valaki nem emlékszik jól, hogy is írta Arany János: „melyik út *megyen*” vagy *vezet* „itt Budára”. Az *út* vagy *Buda* szócikkében meg fogja találni az egész mondat helyes szövegét: „Hé, paraszt! melyik út *megyen* itt Budára?” (1 : 9) Arany semmiképp nem írta volna ezt a *vezet* igével, mert úgy a három *t* végű szó egymás után (*út vezet itt*) rossz hangzatot adna.

Arany Toldijának leggyakoribb szava — mint talán minden XIX. és XX. századi magyar szövegnek — az *a* névelő. Még nem céduláztam ki az egész művet, de sok szó adatait összegyűjtöttem az eddigi végigolvasások során, néhány gyakori szónak pedig a szöveg különböző részein alapuló statisztikai becsléssel állapítottam meg a megközelítő pontosságú előfordulási számát. A Toldiban kb. 660 *a* és kb. 150 *az* névelő van. Ha az utóbbiakhoz a kb. 75 *az* mutató névmást is hozzáadjuk, azt mondhatjuk, hogy a Toldi második leggyakoribb szava a kb. 225-ös előfordulású *az*. Harmadik a gyakorisági sorrendben a 161 *nem* (160 határozószó és 1 főnév), negyedik a kb. 135 *s* kötőszó, ötödik a kb. 125 *is* kötőszó és határozószó. Az ilyen rövid szavak sokkal gyakrabban fordulnak elő a Toldi szövegében, mint a hosszabb, két-három-négy szótagosak.

Az ATSz.-ből azt is könnyű lesz megállapítani, hogy milyen szavakat *n e m h a s z n á l* egyáltalán Arany a Toldiban. Ilyen például az *év* szó, helyette mindkét alkalommal *esztendő*-t ír.

Az ATSz. két szempontból is teljességre törekszik: egyrészt tartalmazni fogja a Toldinak *m i n d e n s z a v á t* (minden tulajdonnevét is), másrészt

— a szócikkek idézetanyagában — minden szónak a Toldiban előforduló minden nyelvtani alakját. Itt jegyzem meg, hogy a kötőjeles összetett szavakat (pl. *szálfa-öklelés*) egyetlen szónak tekintem, a kötőjellel kapcsolt *-e* szócskát (pl. *mentek-e?*) azonban külön szónak.

A könyv elején tájékoztatást adok a szótár jellegéről, a benne való eligazodásról s arról is, hogy mi mindenre alkalmas ez a szótár (gondolva a tudományos munkára, az irodalomszerető olvasók igényeire, az iskolai anyanyelvi nevelés feladataira). A szótári rész (*a*-tól *zs*-ig a kb. 3000 szócikk) után statisztikai összesítés lesz a címszókról: hány *a—á*, *b*, *c* stb. kezdőbetűs címszó van a Toldiban, és hogyan oszlik meg ez a szókészlet a különféle szófajok szerint (mekkora az igék, főnevek stb. száma és százalékos aránya). Hasonló áttekintést akarok nyújtani a szövegről is, hogy — a szavak többszöri felhasználását is számítva — kitűnjék, hogyan oszlik meg a korpusz tízezer szava kezdőbetűk és szófajok szerint. Egy másik táblázat a Toldiban 10-nél többször előforduló szavakat gyakorisági sorrendben fogja felsorolni, ilyen módon:

1. a (névelő)	660	
2. az (névelő és névmás)	225	[Az előfordulási indexszá-
3. nem (határozószó és főnév)	161	mok még nem véglegesek!]
4. s (kötőszó)	135	
5. is (kötőszó és határozószó)	125	Stb.

Említettem már, hogy a 10-nél többször előforduló szavak (címszók) száma csak kb. 150. A többiekéről e táblázat végén csupán összesítő adatokat közlök: hány szó fordul elő a szövegben 10-szer, 9-szer, 8-szor . . . 2-szer, 1-szer. Érdekes lesz valaha összehasonlítani, hogy Petőfi, Arany és Juhász Gyula szótározott szókincsében mekkora az 1-es előfordulási indexszámú, azaz egysejti szavak (hapaxok) százalékos aránya.

Amit a PeSz. elején levő szerkesztői tájékoztatóban olvasunk, hogy „e munka segítségével sikerül Petőfinek nemcsak nyelvét, stílusát, hanem gondolat- és érzésvilágát, emberi egyéniségét is jobban megvilágítanunk”, (7. o.), azt Arany Jánosra gondolva az ATSz.-ra is érvényesnek hiszem. S az is bizonyos, hogy e szótár kiadása jelentős lépés lesz az egykori teljes Arany-szótár felé, elő fogja segíteni annak megvalósulását. Úgy gondolom, méltán esett a választásom Arany Toldijára, mert Kosztolányi is talán elsősorban erre a műre gondolva írta Arany Jánosról: „Soha nem találkoztam még költővel, aki a nyelvvel ily csodát művelt volna. Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy . . . Ő maga a magyar nyelv” (Kosztolányi Dezső: Látjátok, feleim. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 145. o.). Maga Arany is így emlékezett öregkorában a Toldira: „Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!” (Toldi szerelme, első ének)

Összefoglalóan azt mondhatom, hogy az ATSz. újfajta írói szótár kíván lenni: egy nagy költő egyetlen nagy műve szókincsének teljes, de mindenki számára könnyen használható feldolgozása. Hazánkban ez lenne az első ilyen jellegű írói szótár. Az ATSz. terjedelme kb. 32 ív lesz.

A következőkben válogatást mutatok be az ATSz. első felének szócikkeiből. A címszók sorában a szófajjelölés után álló számok (amelyek azt jelzik, hogy melyik szó hányszor fordul elő a Toldiban) még nem egészen véglegesek. . . . jelek között (önálló sorban, bekezdéssel nyomtatva) szóértelmezéseket közlök, ahol szükség van rájuk.

a¹ mutató névmás 3 (vö. az¹, e)

Rozmaring bokor van [Toldiné] gyászos ablakában: *A körül leskodik a fiú magában* (6 : 1); [*A századik aranyat*] Megisszuk, mivel most magas kedvem vagyon.

.. Nem is messze kellett fáradni *a végett*; Csak közel találtak egy szegény csapszéket .. Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte, Bence nyerges lovát *a mellé* kötötte (10 : 14–15)

a² határozott névelő kb. 660 (válogatott idézetekkel; vö. az²)

A fehér cseléd közt a beteg se lomha: Holmi kis vásárnál népesebb *a konyha* (2 : 1); .. látszik *a György ágya*: Hosszu fejeir kendőt terít *a hold rája* (6 : 4); Nagy erőt érezek mind *a két karomban* (6 : 15); Jaj! hogy ily panaszra kell nyitnom *a számat* (8 : 6); Egy nagy szilaj bika fut *a keskeny utcán* (9 : 3); .. *a szó* nem akart *a nyelvére* jönni (12 : 15)

abrak főnév 2

’szemes vagy egyéb nem szálás takarmány’

Bence egy *abrákot* adott *a lovának*, *Abra*k is, kenyér is volt *a kápa mellett* (10 : 8)

áll¹ tárgyatlan és tárgyas ige 5 (vö. álldogál, eláll, feláll, fel-feláll, jótáll, kiáll, megáll, meg-megáll, nekiáll)

Szép öcsém, miért állsz ott *a nap tűzé- ben*? (1 : 4); Azzal álla [= állt] boszút .. (3 : 6); Nyitva áll az ajtó (6 : 4); .. ne legyen nekem az Isten Istenem, Ha boszút nem álllok érettök (7 : 10); Drága karos rengők .. Álltak *a sátorban* (11 : 8)

áll² főnév 2 (vö. állcsont)

.. még legénytoll sem pehelyzik [Toldi] állán (1 : 3); .. benszorult *a pára* [*a nőstényfarkasban*], *A* hogy eltátotta, úgy maradt az álla (5 : 9)

állcsont főnév 1 (vö. áll²)

[Sámson] ezer pogányt vert egy állcsonttal agyon (3 : 5)

álldogál tárgyatlan ige 1 (vö. áll¹)

Nagy szénás szekerek álldogálnak ottan (1 : 1)

alszik, aluszik tárgyatlan ige 5 (vö. elalszik, elott)

.. *a kutyák is alusznak* egy színben (6 : 4); Minden alszik (6 : 5); „Hé! kocsmáros! hol vagy? *a teremburádat!* Alszol, vagy meghaltál? mért nem gyűjtsz világot?” „Dehogy alszom .. (10 : 16); Már alutt [*a cimbalmos*], de fölkel, hallva, hogy vendég van (10 : 19)

általvető ld. átalvető

aprómarha-nyáj főnév 1 (vö. nyáj, szöcske-nyáj)

’aprójószág, baromfi sokasága’

Aprómarha-nyáj közt van szörnyű ítélet (2 : 1)

árva melléknév és főnév 8

I. melléknév 5

Nincs egy árva fűszál *a tors közt* kelőben (1 : 1); Széles *a világon* nincsen árvább nála [= Miklósnál] (4 : 3); Simogatta *a két árva* kis jószágot (5 : 3); Miklós *a tizedik esztendőben* járván, Kimúlt szegény apánk *s ő elmaradt árván* (8 : 4); Árván maradt öccsét [György] parasztnak nevelte (12 : 8)

II. főnév 3

.. hiszem az Istent, az árvt sem hagyja, Mert azért az árva gondviselő atyja (4 : 15); Sok bajnok kiment már életre, halálra, Özvegyet, árvt és jajsztót hagyni hátra (7 : 11)

asztal főnév 6

Fölkelvén .. jó Toldi György asztala [= asztaltársasága]: ’Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala’ (3 : 1); [Bence] Asztalt is terített .. az üres tarsolyból meg *a födeléből* (4 : 10); .. asztalnál ült [Miklós] anyja gyász ruhába: Asztalon két öklét egymásra fektette, Búbánatos fejét arra eresztette (6 : 7); .. ezek történtek *a felső asztalon* [= asztalnál] (10 : 19); Toldi is belé unt *a mulatozásba*, Asztalon leborult két izmos karjára (10 : 23)

átalvető főnév 1

’olyan kettős tarisznya vagy közepén átkötött zsák, amelyet úgy hordoznak, hogy egyik fele elül, másik hátul lóg, vagy az állat hátán átvetik’

Az öreg csodálta: „ejnye! hogy *a kőben* Fúttá úgy meg *a szél* [*a cipót*] az átalvetőben!” (10 : 10)

avas főnév 1

’rég, korhadtnövényzet, bozót’

Messez az avasba esik *a vad állat* (5 : 6)

avval névmás és határozószó 7 (vö. az¹, azzal)

I. határozóragos mutató névmás 4

Oh mikép vihatnék holnap én avval [= *a cseh bajnokkal*] bajt? (9 : 15); *A ját-szi* reménység .. Álmodt küld szemére, kecsgető álmodt, Avval édesíti *a nyomorúságot* (10 : 1); Árt, nem árt [*a bor*], én avval keveset gondolok! (10 : 20); .. *a mely* kardot ő az álnok csehtől elvett, Avval adott neki örökös kegyelmet (11 : 20)

II. mutató határozószó 3

Avval [= akkor, azután] oda adta az edényt Bencének (10 : 18); .. avval kezét összetette (11 : 14); .. megszerezi kar-

dom, A mire szükségem leszen, *avval* tartom [= azt tartom, úgy hiszem] (12 : 13)

az¹ mutató névmás kb. 75 (válogatott idézetekkel; vö. *abban, abból, ahhoz, annak, arra, arról, attól, avval, ez*)

... az a veszedelem Mindenik bajtársnak fajt (3 : 8); Harmadik nap a nád megzörrent megette, *Azt* gondolta, farkas, ... Pedig Bence volt *az* (4 : 8); A mi volt, *az* nincsen már (4 : 15); ... hogy itt is voltam, *azt* adom tudodra (6 : 6); A ki meg se halt még, minek *azt* siratni ... (6 : 16); Merre? vagy hová fut? *azt* egyik sem tudja (6 : 20); Csak testvér marad *az*, a ki egyszer testvér (8 : 2); [Miklós] A mészárosokat előkiáltotta, Nagy sokára el is jöttek *azok* oztán (9 : 10); ... Toldi Miklós megfogá a csehet, És az ijedtében legott térdre esett (12 : 1)

az² határozott névelő kb. 150 (válogatott idézetekkel; vö. *a²*)

Toldiról beszélnek *az* egész táborban (1 : 13); Szeme, mint *az* acél, a szikrát úgy hánnya (2 : 14); Bujdosik *az* 'éren', bujdosik a 'nádon' (4 : 2); ... ha példát farkasokról vészen: Ott is a rozszabbik *az* ő bátyja léssen (5 : 13); ... a két farkast *az* ölébe vette, *Az* öreg nyoszolya szélire fektette (6 : 7); Érti Miklós, hogymint reszket [anyja] *az* ölében, Tán lerogyna, ha ő nem tartaná szépen (6 : 11); O jaj! senki sincsen, *Az* én keservembe ki belé tekintsen (7 : 9); Jaj! hogy *ez az* öröm is elpártolt tőle (9 : 17); Felhajtá majd félig *az* öt pintes pohárt (10 : 17)

bakacsin főnév 1

'ravatal bevonására használt fekete vászon vagy posztó'

Az eget, a földet *bakacsinba* vonta [az éj] (5 : 1)

bátor¹ melléknév 2

Ily *bátran* beszéle Miklós a királynak (12 : 6); ... szemébe mondom neki *bátran* [= egyenesen, kereken] (12 : 8)

bátor² kötőszó 1

■ Messze kiösmerszett [a király sátra] a többtől, *bátor* [= noha] Egyenást érte ottan a sok úri sátor (11 : 7)

Bence tulajdonnév 30

... *Bence* volt az, régi hű cseléde (4 : 8); S mily örömmel nézte *Bence*, a hű szolga! (4 : 11); *Bence* a kulacsnak nyakát kiteker- te (4 : 12); Nagyon elbusúla *Bence* e beszé- den (4 : 17); [Miklós] Nem felelt sokáig *Bencének* szavára (4 : 20); ... *Bencéhez* ily szavakkal fordult: „Mondd meg ezt, jó *Bence*, az édes anyámnak ... (4 : 21); Nem hitt a szemének, Midőn abban [a lóhátas-

ban] a vén *Bencét* ismeré meg: „Hé! ki az? hová mész? te vagy, öreg *Bence*? ... (10 : 2); Bezzeg mondhatná is már a tisztessé szolga, Hogy nem a vén *Bence*, hanem ez s ez volna ... (10 : 3); *Bence* mind ebből egyebet nem értett, Csak hogy sírból ugrott reá egy kísértet (10 : 3); ... értésül adta *Bence* a fiúnak ... (10 : 6); Ezt mondotta *Bence* s ezenkívül mennyit! (10 : 7); *Bence* egy abrakot adott a lovának, Abrak is, kenyér is volt a kápa mellett, Nem röstelte *Bence* az efféle terhet (10 : 8); Könyökig nyult *Bence* a nagy tarisznyába (10 : 8); Felvette a vasat lába mellől *Bence* (10 : 11); *Bence* ... tartá a két markát neki [= a pénznek]. És így szóla *Bence* ... (10 : 13); Most hall- gass szavamra, jámbor szolga *Bence* ... (10 : 14); *Bence* nyerges lovát a mellé [a kútágas mellé] kötötte (10 : 15); *Bence* a tarisznyát béhozá ... (10 : 17); *Bence* meg- sokalta ... (10 : 17); [Miklós] oda adta az edényt *Bencének* (10 : 18); *Bence* mindig mondta: „megárt a bor, vigyázz.” (10 : 19); *Bence* a pintesből iszogott renddel (10 : 29); Rázta fejét *Bence* ... (10 : 22); Felborult ültéből, úgy elgyengült *Bence* (10 : 23); *Bence* könyes szemmel ballagott utána (11 : 6); ... az öreg *Bence* rítt a hátok megett (12 : 16)

csak határozószó kb. 50 (válogatott idéze- tekkel)

Aztán *csak* néz, *csak* néz előre hajolva ... (1 : 5); Már *csak* arra várok, hogy bealko- nyodjék (4 : 16); Egy helyütt a zsombok *csak* lesüppedt véle (5 : 3); ... vízzé *csak* nem válik a vér, *Csak* testvér marad az, a ki egyszer testvér (8 : 2); Toldi nem futott el, *csak* felállott szépen ... (9 : 8); Nem is repeszté meg [Toldiné] szívét a nagy bánat; *Csak* látni szeretné Miklóst minden áron (10 : 6); Mi történt ez alatt a budai szélen? Hallgassatok rá *csak*, azt is elbeszélésem (11 : 7); Bátyám birtokára egy cseppet se vágyom; ... *Csak* azon könyörgök mostan felségednek: Vegyen be sergébe ... (12 : 13)

csecsszopó főnév 1

Még a *csecsszopó* [= csecsemő] is álmél- kodik rajta (4 : 22)

csimpalyogva határozói igenév 1

[A Miklós] nyakán *csimpalyogva* [= csimpaszkodva] ajkán [édesanyjának] csókja égett (9 : 14; vö. 6 : 9–13)

dandár főnév 1

Most van a *dandárja* [= halmaza, csoportosa; A. J.] réten a munkának (2 : 10)

három-négy határozatlan számnév 1

... György úr nem sokára, *Három négy* nap mulva, visszamegy Budára (4 : 18)

holdvilág főnév 3 (vö. *holdfény, napvilág, világ*)

Pest város utcáin fényes *holdvilág* van, Sok kémény fejezik fenn a *holdvilágban* (9 : 1); Feltekintte Toldi a szép *holdvilágon* (10 : 2)

hopp mondatszó 1

Akkor „*hopp!*” s mint a szél, a ki most szabadúl, Vitte Toldit a ló . . (11 : 6)

ilyenforma mutató névmás 1 (vö. *olyan-forma*)

Ilyen forma Toldi Miklós gondolatja (1 : 7)

imette határozószó 1

’ébre, nem álomban’ (A. J.)

.. *imette* A boldogtalannál hitelét vesz-tette [a reménység] (10 : 1)

ismer, ösmer tárgyas ige 3

De ki az a bajnok? nem *ösmere*d Toldi (György)? ki *ismeri*? .. Nincs egy jóra való vitéz országomban, A kit ne *ismerjek* (12 : 2)

istenigazában határozószó 1

’alaposan, amennyire csak lehet’

Mondja el a dolgot [az asszony] *Isten igazában* (7 : 10)

játszi melléknév 1

A *játszi* [= játékos] reménység .. imet-te A boldogtalannál hitelét vesztette (10 : 1)

jó melléknév és főnév 35 (vö. *jobb, jobban, jobban-jobban, jókor, jól, legsílegjobb, leg-jobban*)

I. melléknév 32

Boglyák hűvösében tíz tizenkét szolgál Hortyog, mintha *legjobb* rendin menne dolga (1 : 1); [György] Gógösen fordul el *jó* atyjafiától (2 : 9); Fölkelvén pedig *jó* [= vitéz] Toldi György asztala .. (3 : 1); Jaj! eszem a lelked, *beh jó*, hogy megellek (4 : 9); Toldi a *jó* késsel a cipőt fölszelte (4 : 11); .. a mi *jó* volt, elmúlt; .. Gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá, Héj, ki tudja, mikor leszek bele *jóvá*? (4 : 15); .. drága *jó* testvérem [Miklós mondja gúnyosan Györgyről] (4 : 15); Látod *jó* kis gazdám .. [Bence szavai Miklóshoz] (4 : 18); Ne taszítsd a sírba *jó* édes anyádat (4 : 19); Mondd meg ezt, *jó* Bence, az édes anyámnak (4 : 21); .. *jót* kanyarít véle [Toldi a legyőzött farkassal] (5 : 10); Mért feni agyarárt [György] *jó* atyjafiára? (5 : 12); Nem csillapul máskép, csak vérével, szomja? Vagy ha birtokából *jó* öcsét kinyomja? (5 : 14); .. csak *jó* idő múlva [felelt Miklós] (6 : 11); .. felfogja ügyét a *jó* Isten (7 : 1); Tudom én sajnálni a *jó* özvegy asszonyt (7 : 10); Nem volt a világon olyan két *jó* gyermek (7 : 12); Apja helyett apja én

akartam lenni, S belőle .. *jó* vitézt nevelni (8 : 4); Felelt a *jó* király .. (8 : 5); Köszönöm, köszönöm felséged *kegyelmét*, Méltatlan öcsémről ily *jó* hiedelmét (8 : 6); El-e, hal-e már most? a *jó* Isten tudja (8 : 9); Egy *jó* darab májat kilöktek elébe (9 : 12); Az öröm, a panasz *jó* sokáig tarta (10 : 5); .. *jó* volna, ha összeragadna [az eltört kés a darabjával] (10 : 10); [Toldi] Széles *jó* kedvében kurjantott nagyokat (10 : 22); [Az öreg szolgál] dolgát végzi *jó* Rigó lovánál (11 : 1); Cífja új szerszámot [keresett Toldi] *jó* Rigó lovának (11 : 3); Vett .. mindenféle fegyvert, Melyeket Budán a *legjobbik* kovács vert (11 : 4); [A Rigónak] hátára ült *jó* gazdája Toldi (11 : 6); Nem volt az [a birtok], mióta megvan, *jobb* gazdánál (12 : 11); *Jó* az Isten .. (12 : 13)

II. főnév 3

[Miklósnak György szerint] *jóra* semmi kedve (8 : 4); [Bence] kenyerének *jávd*t már megette [= élete nagyobb részét már eltöltötte] (10 : 11); *Jó* az Isten, *jót* ad; megszerezni kardom, A mire szükségem leszén .. (12 : 13)

jobb melléknév 2 (vö. *jó*)

A fa dárda vígan perdült *jobb* kezökben (3 : 1); [Bence a bort] a fiúnak nyújtá *jobb* kezével (4 : 12)

jobban-jobban határozószó 1

Miklós .. Magát *jobban-jobban* a nádasba fúrta [= mind beljebb hatolt a nádasba] (5 : 2)

karikára határozószó 1

.. a veszett állat *karikára* [= köröskörül] forgott (9 : 6)

kegyelmed személyes névmás 5

Édes anyám asszony, ne féljen *kegyelmed* (6 : 9); Hagyjon fel *kegyelmed* kicsinyég a csókkal (6 : 13); Jöttem *kegyelmed*hez búcsuvevő szóra (6 : 13); *Kegyelmedet* .. áldja meg az Isten (6 : 17); Ne sírjon *kegyelmed* .. [Toldi szavai a pesti asszonyhoz] (7 : 10)

kel, kél tárgyatlan ige 5 (vö. *átkel, fölkel, jár-kel*)

Bögölyök hadával [az ökrök] háborúra *kelnek* (1 : 2); Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg *kél* [= jön, előtör]. És a mint sereg *kél* szürke por ködéből, Úgy *kel* a sohajtás a fiú szívéből (1 : 5); Órállók ruháit földre szegzi vélek [a lándzsákkal Miklós], Hogy ne *kelhessenek*, majd mikor *kelnének* (6 : 5)

kelhet tárgyatlan ige 1 (vö. *átkel, fölkel, fölkelvén, kel*)

.. ne *kelhessenek* [az órállók] (6 : 5)

kelmed személyes névadás 1

.. ne búsuljon *kelmed* [Miklós mondja az édesanyjának] (6 : 14)

kenni főnévi igenév 1

Egy ilyen testvérré annyi rosszat *kenni* [= ráfogni] (12 : 9)

kenyér főnév 6

Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben (2 : 3); .. Györgyöt e csapással hús verembe [= sírba] tennék, Isten *kenyeréből* hol többé nem ennék (2 : 15); [Miklós]nak. Kebelén *kenyere*, hátán volt a háza [= mint a csigának: őneki sem volt hontalanságában egyebe, mint a rajtaválója] (7 : 13); Abrak is, *kenyér* is volt a kápa mellett (10 : 8); .. Miklós bizony nem esett kétségbe, Hogy éhen hal, midőn *kenyér* van kezébe' (10 : 10); [Bence] *kenyerének* javát már megette [= életének java részét már eltöltötte] (10 : 11)

kietlen melléknév 1

'sivár, elhagyatott'

Ki volt [Miklós] utitársa a *kietlen* pusztán? (7 : 3)

kilát tárgyas ige 1 (vö. *kilátál, lát*)

A király *kilátta*, mi szándéka legyen [Toldi Györgynek] (8 : 12)

kiszakad tárgyatlan ige 1 (vö. *elszakad*)

[Miklós anyjának] Lelke volt talán a lánc közöttük, a ki Nem kikapcsolódott: tövestül *szakadt ki* [a búcsúzásakor] (6 : 18)

komor melléknév 1

'rosszkedvű, bús tekintetű, mogorva'

Mint *komor* bikáé, olyan a [hazafelé ballagó Toldi] járása (1 : 14)

köszönt tárgyas ige 1

György az édes anyját hidegen *köszöntö* [= köszöntötte] (2 : 7)

között névutó 2 (vö. *közötte, közt, közte*)

Béresek *között* is től [= tettél engem] cudar csihésnek (2 : 12); Nem születtem arra, .. Hogy itt béka módra káka *között* lakjam (4 : 16)

közötte személyragos határozószó 1 (vö. *között, közt, közte*)

[Miklós anyjának] Lelke volt talán a lánc *közöttük* [= az anya és fia között] (6 : 18)

közt névutó 5 (vö. *között, közötte, közte*)

Nincs egy árva fűszál a tors *közt* kelőben (1 : 1); Aprómarha-nyáj *közt* van szörnyű ítélet; A fehér cseléd *közt* a beteg se lomha (2 : 1); [Miklós] a töretlen nád *közt* elenyészett (4 : 23); Ropogott [Toldi] keze *közt*, elolvadt a [cseh bajnok] teste (11 : 17)

közte személyragos határozószó 1 (vö. *között, közötte, közt*)

Hej! ha én is, én is *közte*ket mehetnék, Szép magyar vitézek .. (1 : 6)

lát tárgyas ige 27 (vö. *ellát, kilát, láthat, látni, látszik, meglát, megláthat*)

Rémlik, mintha *látnám* [Toldi Miklós]nak természetes növést .. (E : 1); *Ládd* [= látod] a többi horkol boglya hűvösében (1 : 4); .. soha sem *láttál* olyan forgó szelet, Mint az, a ki mindjárt megbirkozik veled .. ? (1 : 4); Nádor ispán *látja* Toldit a nagy fával [= rúddal] (1 : 11); No s fiúk, birokra, hadd *lássuk*, ki áll ki? (1 : 11); A mint *látja* [Miklós] Györgyöt hirtelen, váratlan, Karja ölelésre nyílik akaratlan (2 : 9); Hé, fiúk! amott ül egy tűzok magában, .. *lássuk*, fölrepül-e? (3 : 3); *Látod* jó kis gazdám: György úr nem sokára .. visszamegy Budára (4 : 18); Egykorig nem *látja* [Miklóst az édesanyja] (4 : 21); Senki sem *látott* már dühösb vadat nála [= az anyafarkasnál] (5 : 5); fenn az Isten; ő majd igazat *lát* [= igazságot tesz, igazságosan ítél] (5 : 15); Jaj, hát *látlak* ismét! (6 : 10); Bámult Miklós, mert ő olyat soh'sem *látott* (7 : 4); .. kérem szépen (s *látja*, nem hiában), Mondja el a dolgot Isten igazában (7 : 10); Hozd fel őt, hadd *lássam* [a király mondja Miklósról Györgynek] (8 : 5); Toldi György .. Homályosan *látott* a szép napvilágnál (8 : 14); Mészáros legények merre *láttak*, szélyel Iramodtak .. (9 : 4); .. nem *látd* [= látod] A dühös bikát, hogy jön egyenesen rád?" *Látta* Miklós bizony, hogy ne *látta* volna? (9 : 8); Sok helyen *látott* még [Miklós] egy-két emberképet (9 : 13); *Látta*, hogy hiában minden akaratja .. (9 : 18); Feltekinte Toldi a szép holdvilágon, Messze *látott* volna .. (10 : 2); Annyit [annyi aranyat Bence] soh'sem *látott* (10 : 11); [A hajnal] csak a cimbalmost *látja* benn egy padon (11 : 1); .. udvaromnál többé ne *lássalak* [a király szavai Györgyhöz] (12 : 12); [Toldi] Anyját *látja* jóni a korlátok felől (12 : 16)

láthat tárgyas ige 1 (vö. *ellát, kilát, lát, látni, látszik, meglát, megláthat*)

Csakhogy szép orcádat még egyszer *láthatom* (12 : 17)

lecsókol tárgyas ige 1 (vö. *csók, csókvetés*)

.. minden port *lecsókolt* [Miklós a vén Bencének] ráncos orcájáról! (10 : 3)

legénytoll főnév 1

[Toldi Miklós]nak még *legénytoll* sem pehelyzik állán [= még a szakállá sem serkendez, olyan fiatal] (1 : 3)

Pásztor Emil

III.

Arany János névvilága

1. Egy költői életmű szókinszében a valóságos tulajdonnevek a költő érdeklődésének, ismereteinek, vonzódásainak irányáról és kiterjedéséről tanúskodnak, a fiktív tulajdonnevek — az úgynevezett „irodalmi névadás” — pedig nyelvi fantáziájáról, alkotó és jellemző erejéről. Az irodalmi névadást inkább regény- és novellaírók műveiben, a valóságos tulajdonnevek felhasználását inkább lírai költőkében érdemes vizsgálni; a lírikus és epikus Aranynál mindkét terület vizsgálata érdekes tanulságokat nyújt. Egy folyóiratcikk keretében azonban le kell mondanunk a teljes adatfelsorolásról.

2.1. A költő saját nevének előfordulása a versben mindig feltűnő, mert az önméltóság vagy az önmegszólítás különleges szituációiból fakad. Arany szerzőként nevezi meg magát — archaizálva, a régi énekszerzőket utánozva — a TSz.* végén („én ezt írák [. . .] Zárt sisakon s pajzson kézbe’ kivont kardú | Nagyfalusi *Arany*, szalontai hajdú”), némely köszöntőben, verses levélben (Lévay Józsefnek), humoros formában is („*Arany*szájú János”: Szent Pál levele; „*Jean d’Or*”: Episztola Petőfihez, *Sándor*-ra rímelve; „*János mester* [. . .] *Arany* mostanában”: Névnap-i köszöntő Mentovich Ferencnek). Öngúnnal szövi be nevét a „Sír-vers” prózai szövegrészébe („Itt nyugszik *Arany János* szerkesztő”), „A csillag-hulláskor” 7. darabjának kortesnóta-paródiájába és ebbe az apróságba:

Disznairól hajdanonta
Konya fülü nyájról,
De ma híres Nagy-Szalonta
Az ő *Arany*áról.
(Disznairól hajdanonta)

2.2. A hozzátartozók, családtagok, barátok neve a versben bensőséges, meghitt hangulatot teremt. Lírai költők gyakran említik kedvesük nevét; Arany költészetéből a szerelmi tematika csaknem teljesen hiányzik, feleségét csak a harmincadik évforduló tiszteletére szólítja „*Julim édes*”-nek (Nőmhöz). Többször említi gyermekeit, *Lackó*-t (Szemere Miklósnak) és *Juliská*-t (Juliska elbujdosása, Juliskához), különösen ennek korai halála alkalmából (Juliska sírkövére, Juliska emlékezete, Vágy [töredék]); *Laci* és *Julcsa* névváltozat szerepel a Tompa Mihálynak szóló verses levélrészletben. Unokája, *Piroska* („ki nevét a költő álmaiból vette”) a TSz. VI. lírai kitérőjében és a „*Piroska* betegségében” verscímben jelenik meg névvel.

Eredetileg nem a nyilvánosság elé, csak baráti körnek szánt tréfás versek örökítik meg Arany szalontai és nagykőrösi társaságát. A szalontaiak: *Szilágyi*

* Rövidítések: BH. = Buda halála, BI. = Bolond Istók, Cs. = Csaba-trilógia, DI. = Daliás idők, EA. = Az elveszett alkotmány, LI. = Losonczi István, MO. = Murány ostroma, NC. = A nagyidai cigányok, ÖA. = Öldöklő angyal, SMD. = Stanzák „Mátyás dalünnepe” eposzi kísérletből, SzE. = Széchenyi emlékezete, TE. = Toldi estéje, TSz. = Toldi szerelme, UM. = Az utolsó magyar, VAP. = Vojtina ars poeticája, VL. = Vojtina levelei öccséhez.

István, Csere [József], *Zvikkell* [József], a rímjáték kedvéért eltorzított nevű *Pap Emere* [= *Imre*] és *Rozvány Endere* [= *Endre* ~ *András*, akinek haláláról is megemlékezik az idős költő, a verscímbe névbetűkkel jelölve ifjúkori pajtását: Kortársam R. A. halálán] (Szilágyi István nevenapjára), valamint *Borbély Pál* főjegyző (Szent Pál levele). A nagykőrösi köszöntőkben *Mentovich Ferenc*, *Szász Károly*, *Szilágyi Sándor*, *Weiss* [János] tanárkollégák és *Fodor Gerson* birtokos szerepelnek (Névnapi köszöntő Mentovich Ferencnek, Köszöntő vers Szász Károlynak, Alkalmatosságra írott versek, Weiss barátom . . . , Névnapi). E köszöntőkbe és a Lévaénak, Szemerének írt verses levelekbe más tanártársak, *Jánosi* [Ferenc], *Csikai* [Imre], *Losonczi* [László], *Obernyik* [Károly] nevét is belefoglalja. „A tanári kar” teljes névsorát az ilyen című, 1856-ban kelt disztichon skandálja el:

Lengyel, Arany, Kiss, Nagy, Weiss, Pajzán, Mentovich, Ádám,
Varga, Szilágyi, Szabó, Szarka, Losonczi, Deák.

Ehhez hasonló később a „Pohárköszöntő a Csengery családra”:

Mint nevök e versben, oly símán folyjon az éltök:
Antal, Róza, Loránt, Olga, Leona, Eti

és rimes formában — tréfás kínrímekkel — „A Csikyek”: *Sándor*, *Kálmán* és „*Gergel*, | Ki Pegazust nyergel”. Magánéletbeli ismerősöknek, azok hozzátartozóinak nevét örökítik meg a sírversek: *Baranovszky Miklós*, *Bartos Gábor*, *Knócz József* és *László*, *Kupai Kovács Mihály*, *Károlyi Sámuel* stb. (címeikben).

A maga körében nevezetes személyiség volt *Tüge Sándor*, a nagykőrösi „levelész”, azaz postás, akinek nevében Arany „Újévi köszöntés”-t írt (jegyzetben hozzáfűzte: „az illetőnek nem tetszett”), *Marci bácsi* (A vén gulyás, A vén gulyás temetése), teljes nevén Csonka Márton, Farkas Elek földbirtokos inárcsi pusztáján (vö. ÖM. 1 : 490), valamint Bernát Gazsi halhatatlanná vált famúlusa, *Vojtina* [Mátyás].

2.3. A z o l v a s ó á l t a l i s i s m e r t k o r t á r s n e v é n e k a v e r s b e n nagyobb a rezonanciája. *Petőfi* neve kívánczik az első helyre, már csak azért is, mert maga Arany „Válasz *Petőfinek*” című versét tette elsőként közzé kisebb költeményei közül. „*Sándor vitéz*”-nek szólítja a sokáig kiadatlan, enyelgő hangú „Episztolá”-ban. Az eltűnt *Petőfi* emlékét azonban mindig névemlítés nélkül idézi meg, az elnyomatás éveiben politikai óvatosságból, később talán valamiféle kultikus színezetű tartózkodásból. (*Petőfi* „istenülve” jelenik meg a „Harminc év múlva” látomásában.) *Tompa* említése már a *Petőfinek* szóló „Válasz”-ban megteremti a triumvirátust; Szemere Miklósnak többek között *Tompa Miskáról* ír; epigrammát készít „*Tompa sírkövére*” és egy rezignált-ironikus verset „*Szegény Miska sírkövére*”, ebben „*amice Tompa*” megszólítással illeti az elhunytat. További költő-, író-társak: *Léva József* (~ „*Józsím*”), *Szemere Miklós* („*de genere Huba*”), humoros verses levelek címzettjei; *Jókai* (~ „*édes Mórom*”: Szerkesztői levél, VL., címben is), *Lisznai Kálmán* (~ „*Kálmusom*”: címben), *Czakó* [Zsigmond] (címben), akinek halálára *Petőfi* is írt verset, *Iduna* (Szász Károlyné írói neve, címben); szerkesztők: *Frankenburg*, *Vahot* (VL.), báró *Kemény Zsigmond* (címben); kiadók, könyvkereskedők: *Trattner*, *Nagy Ignác* (EA. I.), *Julius Müller* (BI. II.).

Akadémiai hivatala révén Arany tudósokat is megismert; ezek nevét többnyire csipkelődő versikékben említi: „Igazi vasfejű székely a *Bálint* [Gábor, orientalista], | Nem arra megy, amerre *Hunfalvy Pál* int” (Akadémiai papírszeletek [1878.]); „Oh *Búdenc, Búdenc!* magad is már mennyire túlmenesz! | Nézd fiadat, *Simonyit*: Elhagya, rád se’ konyit” (Az orthologusokra). Különösen azokra a nyelvészekre bosszankodott, akik a magyar nyelv jövővényszavait kutatták: *Miklosich, Dankovszky, Leschka* és a [Munkácsi] *Bernáttok*, úgy vélte, „elkótyavetyélik” nyelvünket (uo.). A művészeteket a (gúnyosan említett) „mennyei *Fánni* [Elssler]” táncosnő (EA.I.), *Egressy Gábor* színész, *Hollósy Kornélia* énekesnő, *Reményi* [Ede] hegedűművész (címekben), *Farkas Józsi* népzeneész (VL.) és *Ferenczy* [István] szobrász (BI. II.) képviseli.

Arany korántsem zárkózott elefántcsonttoronyba a politika elől. Szabadságharcos verseiben *Kossuth, Görgei*,* az ellenséges vezér *Henczi* [= *Hentzi*] neve fordul elő (Rásüt az esthajnal, Van-e olyan); verset ír a hőiesen harcoló *Rózsa Sándor*-ról. A szabadságharc leverése utáni megtorlás és elnyomás vezéralakjai: *Haynau, Bach* (Hinc illae, Az alkotmányos sarjadék), *Coronini* (cím is; szójáték a *koronáció*-val); *Schmerling* nevét tettetett óvatossággal ki-pontozza, de a rímmel mindjárt el is árulja:

Egész ország csendes, nyugodt,
Csupa boldogságban elring:
S hogy ne ébredjen, ne ríjon,
Legyezi *Ritter von Sch.*

(Szerkesztői levél)

A kiegyezés korának politikusai: *Deák Ferenc, Tisza* [Kálmán] (Demokrata-nóta, Rangos koldus); egy „akadémiai papírszelet” tréfás képviselő-választási rigmusa: „Balassagyarmaton aszonták, | Nem kell nekünk *Greguss*, csak *Szontágh*”. A „Hírlap-áruló” által kiabált *Gorcsakoff* orosz hadvezér; az 1877-ben folyó orosz – török háború Arany műveiben másutt is nyomot hagyott.

2.4. Arany költészetének fő ihletője a magyar történelem és a tőle alig elválasztható monda világ. A magyarok történetét *Hunor* és *Magyar* mondájával kezdi, sőt ezek szüleivel, *Ménrót*-tal és *Enéh*-vel meg *Belár* és *Dúl* királyok lányaival (BH. VI.) A történelmi *Attila* (TSz. IV.) a hun mondán alapuló epikai művekben főleg *Etele* névalakkal szerepel; elődei: *Keve, Béla, Kadosa, Bendegúz, Rof, Buda*, feleségei: *Ildikó, Ríka, Észka, Mikolt*, fiai: *Aladár* és *Csaba* mondai alakok, akárcsak *Detre*, akiről a BH. III. jegyzete leszögezi: „A historia Theodorich-jának semmi köze a regebeli, *Detrével*” és a Nibelung-mondának a Cs.-töredékekben említett szereplői, *Gunter, Gernot, Gizelher, Hagen* és *Szigfríd, Sigmund* fia. De történelmi nevek is megjelennek: a római *Makrinusz, Oresztész, Augusztulusz, Aétiusz*, a germán *Odoáker, Edekon, Ardarik, Valamér* stb.

Az Árpád-kor vezéreit és királyait többnyire csak röptében említi: *Álmos* (UM.), *Árpád* (Él-e még az Isten?, Furkó Tamás, A sárkány, A tetétleni halmon), *Zalán* (A tetétleni halmon), *Lehel, Bulcsu* ~ *Vérbulcsu, Botond, Taksony, Zsolt*, [I.] *István, Péter, Salamon* (TSz. III.), [I.] *Endre*, [I.] *Béla*,

* Ebben a korszakban Petőfihez hasonlóan szívesen írja kiejtés szerint a régies helyesírást, illetve idegen neveket.

Dicső [= I. Géza], [I.] *László* (uo. és UM.). A *Szent István*-ról szóló két költemény: „*István öröke*” és „*Csanád*” töredék maradt; az utóbbiban Csanádon kívül *Gyula* és *Doni-Csaba* [= *Thonuzoba*] is szerepel. Nagyobb, befejezett művek csak *Szent László*-ról szólnak: „*Szent László füve*” és a TE. V. énekébe is beillesztett „*Szent László*”, de ezek nem történelmi eseményt, hanem legendát beszélnek el. [II.] *András* királyt (SMD.) *Szent András* néven említi az EA. IV. kortesbeszéde, célzással a nemesi kiváltságokat szentesítő aranybullájára. [IV.] *Béla* neve a TSz. VII.-ben, [V.] *István*-é a DI.² IV.-ben kerül elő; „*Margit*, a királyi szűz” emléke az apácák szigetén bukkan fel (TSz. VIII.) Befejezetlen költői beszély címadó hősnője *Édua*, [IV.] *László* király kun kedvese.

Legrészletesebben a régi Magyarország fénykorával, az Anjou- és a Hunyadi-korral foglalkozott a költő. A IV. századi feudális anarchia átmeneti korszakából „[Csák] *Mátyus* uram”-at említi a TSz. XII.-ben. Lajos atyja, *Károly* [Róbert] (TSz. V.) a név nélkül említett király *Zách Klára* és *Felicián* tragikus, *Pázmán lovag* derűs balladájában. *Nagy Lajos*, *Károly* cseh király császár, *Kelemen* pápa korába helyezi — forrása nyomán — *Toldi Miklós* mondai alakját, és körülveszi történelmi nevekké *Laczi Endré*-től és *Hédervári Kont*-tól *Durazzo Károly*-ig és *Taránti Lajos*-ig. A TSz. VII. színpompás seregszámlája 68 különböző nevet sorakoztat fel: *Geréni s Homonnai Druget*, *Budaméri Konya*, *Szécsényi*, *Bánfi* stb.

A két korszakot mintegy összekötő *Zsigmond* király két versben jelenik meg: egyszer a galambóci ütközetben *Murad* szultán ellen, amikor *Rozgonyi* [István] és hitvese, *Cicelle*, *Szentgyörgyi* leánya menti meg (a költő *Rozgonyi Cicelle*-nek is nevezi *Rozgonyiné*-t), más alkalommal látogatóban *István* szerb vajdánál, „kinek apja *Lázár*”: itt fedezi fel a *Szibinyáni Jank*, *Jánk*, *Janko Szibinyáni* néven apródi szolgálatot teljesítő ifjú *Hunyadi János*-t. A Hunyadi-balladakör és a SMD. magán Hunyadi Jánoson kívül felvonultatja édesanyját, „*Both* bajnok özvegyé”-t (Teleki József „A Hunyadiak kora Magyarországon” című műve alapján), feleségét, *Szilágyi Örsébet*-et, fiait, *László*-t és *Mátyás*-t (V. László, Mátyás anyja, Kapisztrán, Hunyadi csillaga), Mátyás fiát, *Korvinusz János*-t (SMD.). Mátyásnak *Corvin* melléneve a SzE.-ben fordul elő, a *Hunyadiak*-at összefoglalva a „Van-e olyan. . .” című szabadságharcos vers és a „Testvéri ünnep” allegóriája idézi meg. A kor egyéb szereplői: a címadó *Kapisztrán* és V. *László*, a fogságból megszökö *Kanizsa* és *Rozgonyi* (V. László; Turóczi krónikájában „Sebastianus de Rozgon et Ladislaus de Kanyisa”, vö. ÖM. 1 : 469). Még egy *Rozgonyi* tűnik fel, a fényes palotájú „*Rozgonyi* püspök”, „*Simon* püspök”, akinek egri lakomáján a magyar és lengyel vitézek *Hunyadi* mellett *Ulászló*-t éltetik; ugyanőt *Lengyel László*-nak is nevezik (Az egri leány).

A török időkből választott hősei: *Török Bálint* („jó vitéz, *Enyingi*”), *Losonczy István* és *Szondi György*. A nevükkel címzett költemények az ellenséget is megnevezik, *Szolimán*-t, *Amhát* basát, illetve *Ali*-t; a „Török Bálint”-ban szerepel *Izabella* királyné, *György* barát, *Verbőczy István*, a LI.-ban számos harcostárs, pl. *Milák*, *Kis Kampó*, az „espanyol” *Don Gáspár* stb. Szondi két apródjának nincs neve, csak a parlamenteknek, *Márton* papnak (Istvánffy nyomán, vö. ÖM. 1 : 498). *Szondi*-t és *Zrinyi Miklós*-t említi a lelkesítő „Van-e olyan. . .”, az utóbbit a „Testvéri ünnep” is. Helyi jelentőségű, szalontai mon-dákban megörökített törökverők *Varga Mihály* (cím is; töredék) és *Győri Jakab*, akinek históriáját a költő a TSz. VI. énekébe illesztette betétként.

A függetlenségi harcok hőseire, *Bátori-ra*, *Bocskai-ra*, a *Bethlenek-re*, *Rákócziak-ra* és ellenségeikre, *Leopold-ra*, *Karaffá-ra* hivatkoznak a szabadságharcos versek (Erdély, Van-e olyan). Ebből a korból veszi tárgyát a MO., amely *Veselényi Ferenc*, *Szécsi Mária*, *Rákóczi György*, *harmadik Ferdinánd* stb. mellett még nagyszámú történeti személyt vonultat fel. *Rákóczi Ferenc* és társai, *Csáki* [Mihály], *Zai* [András], *Mikes* [Kelemen], *Pápai* [Gáspár], *Radulovics* pap „A rodostói temető” szellemalakjai (forrása Horváth Mihály: A magyarok története. 1844, vö. ÖM. 1: 418). Idealizált hősnővé válik *Rákóczi-né* (cím). A Rákóczit követő évszázadból a költő nem talált megdabolni méltó történelmi személyiséget (csupán a helyi néphagyományban emlegetett *Márkus-t*, „A hamis tanú”-t és *Vörös Rébék-et*) egészen *Széchenyi-ig*, aki még kortárs, de már történelem (SzE., Széchenyi tiszai oszlopára).

2.5. A világ történelmet főleg hasonlatokban, példázat gyanánt említett ókori hősök és uralkodók képviselik, akiknek egy része szintén inkább mondai alak: *Leonidas*, *Xerxes*, *Tyrtaeus* (A dalnok bűja), *Alkibiad*, *Fülep*, *Brutus*, *Tarquinius ~ Tarquin* (EA. VI., SzE.), *Cáto* (TSz. IX.), *Caesar* (Furkó Tamás), *Cleopátra* (EA. VI.), *Néró* (TSz. IX.), *Trajánusz* (SzE.). A korai középkor legendáiból: *Rusztlem* (Szondi két apródja), *Cid* (TSz. IX.). „*Edward* király, angol király” az egyetlen, akiről egész történetet mond el a költő aktuális politikai vonatkozású allegorikus balladájában, „A walesi bárdok”-ban. Protestáns neveltetésénél fogva jön tollára *Luther* (Hatvani), *Kálvin* neve (BI. I.). *Katalin cárné* gúnyos hasonlat az EA. II.-ben. *Napoleon* a „Hídavatás” örültjének fantazmagóriájában jelenik meg; a NC. III. csatajelenetnek egy hasonlata *Bónapárté-t* idézi komikus anakronizmussal.

2.6. Ennél nagyobb számban szövi be Arany költeményeibe az irodalom- és művelődéstörténet nagy neveit *Homér-től* és a legendás *Osszián-tól* kezdve (Összel, Kosmopolita költészet, BI. II., Párviadal) a közvetlen közelmúltig. Mint lapszerkesztő és kritikus fontos feladatának tekinti a magyar irodalom folytonosságának ápolását, egészséges fejlesztését. Megbecsüléssel említi a régi elődöket, *Illosvai Péter-t* (TSz. VI.) és *Tinódi-t* (~ „Barátom *Sebestyén*”; címben is), csipkelődve a helytelen irányban kísérletezőket: *Gyöngyösi* [Jánost], „a rímes”-t, *Édös-Gergely-t*, *Mátyási-t* (EA. VI.), „néhai professor *Varjas*”-t (Báró Kemény Zsigmondhoz); *Kovács* [a „rímko-vács”] neve e két helyen kívül a BI. II.-ben is előfordul. Követendő példaként sorakoznak a közelmúlt nagyjai: *Kazinczy* (EA. I., Írjak? ...), *Berzsenyi* (VL., VAP.), *Csokonai* (Báró Kemény ...) ~ *Vitéz* (EA. I., BI. II.), *Kölcsey*, *Szemere* [Pál], *Kisfaludy* [Károly] (VL., Báró Kemény ..., A Három-pipa utca), *Vörösmarty*, *Bajza*, *Garay*, *Petőfi* (Írjak? ... VL.).

Ókori görög és latin költők és bölcselők neve – Homéroszén kívül – : *Socrates ~ Szokratesch*, *Plátó*, *Diogenes*, *Virgilius ~ Virgil*, *Horác*, *Ovid* főként tréfás és szatirikus művekben kerül elő (Szilágyi István nevenapjára, EA., A poloska, BI. II.); talán a klasszicista műveltségeszmény bizonyos fokú kritikájára lehet ebből következtetni. Középkori szerzők: *Albertus Magnus* (Hatvani), *Dante* (cím) ~ *Aldighieri* (BI. II.). Arab író – mint az 1100 körül élt *Abu-Mohammed Kazim Ben-Ali Ben-Mohammed Ben-Othman Hariri* (A poloska) – ismeretével nem sokan dicsekedhettek Aranyon kívül. Az újkoriak száma viszonylag csekély: *Shakespeare* (VL., Írjak? ... , BI. II.), *Milton* (EA. I.), *Tasso* (BI. II.), *Byron* (BI. I.), „*Burns* *Róbert*, a skótok *Petőfije*”

(VL.). Filozófusok: *Spinóza* (BI. II.), *Kant* (uo., A poloska). Az EA. VI. említ klasszikus képzőművészeket is: *Phidias*, *Apelles*, *Rafáel*; ezek közül is a két ókori inkább monda, mint élő kulturális hagyomány. A természettudományokat két olyan név képviseli, amely a hozzá fűződő népszerű elmélet, illetve eljárás révén vált közismertté: *dr. Gall* (BI. II.) a koponyavizsgálat, *Priznitz* [= *Priessnitz*] (EA. II.) a vízgyógymód révén.

2.7. A helynevek nyomán bejárhatjuk szinte az egész történelmi Magyarországot a középkori hűbéres tartományokkal (*Kunország, Moldva, Havas-el* stb.: SMD., Szent László), de be kell érnnünk rövidített felsorolással. Megjelenik a szűkebb és tágabb szülőföld, *Szalonta* ~ *Nagy-Szalonta* (Szent Pál levele, Szülőhelyem, Szülőföldemhez, Az ó torony, Disznairól . . . , TSz.), *Bihar* (Tájkép, TSz. XII.), a *Körös* vidéke (A hamis tanú, Édua). Szalonta környékét (*Csere, Szigetó, Órhalma, Testhalom, Kölesér, Kender-ér* stb.) a „Tájkép”, a „Varga Mihály” és a TSz. Győri Jakab-betétje térképezi fel; az utóbbi elpusztult helységeket is felsorol: „*Keszi, Kéza, két Vásári, | Gyarak, Vímer, Simonkerék* [. . .]”. Biharban volt Toldi *Nagyfalu*-ja és névadó Toldi pusztája (DI. III.) meg az a három falu, amelyet Pázmán lovag kapott három kiűtött fogáért: *Som, Somogy, Pósa*. A Tiszántúl fontos városai: *Várad* ~ *Nagy-Várad* (Szent László, Édua, TSz. VI.), *Debrecen* (Kedves barátom, Rásüt az esthajnal, A hegedű, Hatvani, BI. II., A kép-mutogató), [Hódmező-] *Vásárhely* (Rásüt az esthajnal). *Nagy-Körös*-t „A vén gulyás” nótaidézete és a „Névnapi” említi, környékét „A *tetelleni* halnon” tekinti át: *Alpár, Abony, Törtel. Pest* és *Buda* számtalan helyen fordul elő (már a „Toldi” IX. énekében *Budapest* néven), a *Duna* is; Buda látképét a pesti partról nézve a *Duná*-val, a *Gellért*-tel és a *Tabán*-nal megkapóan festi le a VAP. A kedves Margitsziget nevével furcsa módon csak németül találkozhatunk: „Auf der *Margarethen-Insel* | Raucht Tabak der alte Pinsel [. . .]” (Magamról).

Tovább utazva: *Szent-Endre* (Népdal), *Visegrád* (SMD., Pázmán lovag, TSz.), *Esztergom* (TSz. VIII.), *Drégel* (Szondi két apródja), *Pozsony* (EA. II.), *Trencsén* (TSz. III.), *Vág, Fáttra* (Katalin) vagy *Máttra, Bükk* (BH.), *Eger* (Az egri leány), *Baradla-úr* (Édua), *Sajó* (TSz. VII.), *Hernád* (NC. I.), *Kassa* (Az egri leány), *Nagy-Ida* (NC., BI. II.), *Murány* (MO.), *Gömör, Jolsva* (Népnevelés, Tompa sírkövére) útvonalon juthatunk el a *Kárpát* (TSz. IV.) vonulatáig, a *Királyhágó*-n (Eldorádó, Szent László) vagy a *Szilágyság*-on, *Kusaly*-on át (Tinódi redivivus) *Erdély*-be (Szibinyáni, SMD., cím is) egészen *Hunyad* váráig, a *Cserna* vizéig (Both bajnok . . .), *Temesvár* (LI.) vagy *Galamóc, Lászlóvár* felé (Rozgonyiné) a *Vojvodiná*-ba (Furkó Tamás), *Csáktornya*-n keresztül (TSz. XII.) fel a Dunántúlra, *Segesd, Somogyvár, a Balaton, Fehérvár* érintésével (uo.) *Torbágy*-ig (Török Bálint), *Tata* felé (EA. V.) Széchenyi cenki sírjáig.

Magyarország határán túl a költő csak „*Karlsbad* szép tájá”-ig jutott el (Búcsú a fürdőtől), de alakjait nemegyszer hosszú útra viszi. Az EA. hőse a *Kolozsvár, Szeben, Brassó, Jasszi, Bukarest, Galac, Fekete-tenger* útvonalon utazott *Konstantinápoly*-ig (tulajdonképpen *Bécs*-be, *Párizs*-ba készült), vissza pedig a *Drinápoly, Viddin, Belegrád, Bánát* útvonalon (II.). Török Bálintot *Mohács, Eszék, Nándor*[fehérvár] felé viszik fogságba a török fővárosba. A TSz. *nápolyi* hadjárata *Sztíriá*-tól *Calábría*-is és a *Cserríti hegyek*-ig több mint 50 megnevezett olasz helységet, folyót, hegyet érint. Toldi eljut *Morvá*-n keresztül *Prága*-ba (TSz. IV.), a DI. VI. énekében *Krakó*-ba és *Lemberg*-be is.

Az *Urál* hegység *Iremel* nevű csúcsa (UM.) és *Velsz*, a *Milford-öböl* között (A walesi bárdok) szóba kerül még *Moszkau* (Szemere Miklósnak), a *Visztula*, az *Etel(-víz)* ~ *Don*, *Etelköz*, *Bizánc* (Cs., BH.), a *Mármora* [= Márvány-tenger] (A rodostói temető), *Ciprus* (A dálnok búja), *Hellas* (Testvéri ünnep), *Athene* (Alkalmatosságra . . .), *Plevna* (cím), a *Haemus* (uo.), *Alexinác*, *Knyazevác* (Népdal; az előbbiekkal együtt az orosz – török háború helyszínei, vö. Kovács József: Adatok Arany János Őszikéjéhez. *Studia Litteraria KLTE* Debrecen. VI. 1968. 106), *Álpok*, *Appennin* (Hollósy Kornéliának), *Milánó*, *Kremóna*, a *Rajna*, *Burgundia* (Cs.), *Albion* (Kosmopolita költészet), *London* (A walesi bárdok), *Caledonia* (Őszel) szinte egész Európa.

Erős stilusértékük van az irodalom nyelvében az olyan helyneveknek, amelyeknek konnotációs mozzanatai fontosabbak a denotatív jelentésnél. Ilyenek a bortermő helységek nevei: *Tokaj*, *Ménecs* (Köszöntő vers Szász Károlynak), *Eger* (TSz.) vagy *Magyarát* (LI.) „nedvé”-nek említése nem a földrajzi hely képzetét idézi fel, hanem a ’jó bor’ fogalmát. Történelmi eseményekről, különösen csatáktól nevezetes helységek neve gyakran metonimikus használatú, pl. „Áldozni *Szigetvárt* s új *Thermopylaet*” (Álom való) vagy a közmondással vált refrén: „több is veszett *Mohácsnál*” (Népdalok). Hasonlók még: *Marathon*, *Spárta* (A dálnok búja), *Muhi* (TSz. VII.), *Várna* (Rangos koldus), *Rodostó* (címbe is), *Győr* (EA. I.), *Lipcse*, *Waterloo* (A Jóka ördöge), *Világos* (BI. II.). Más fogalomkörbe tartozó metonimikus jelentés fűződik *Homburg*-hoz: az ottani játékkaszinó, a szerencsejáték, amely „a rozsdá és aszály” mellett a „Rangos koldus” tönkretűnésének egyik oka.

2.8. A valóságos személy- és helynevekhez hasonlóan a kisebb jelentőségű egyéb tulajdonnevek is a hitelesség eszközei. Csillag nevek: *fiastyúk*, *göncölszekér* (Az alföld népéhez), *Sírius* (BI. II.) **Utca nevek:** a pesti *Váci utca* (Lévay Józsefnek) és *Három-pipa utca* (cím), a költő pesti lakóhelye, amelyet Kisfaludy Károlyról akartak elnevezni – ebből az alkalomból keletkezett a vers –, aztán mégis Erkel utca lett belőle; a budai *Szentgyörgy tere* (Török Bálint); a debreceni *Harmincados köz* (BI. II.) és *Csapó utca* (Vándor cipó); a bécsi *Judenplatz* (EA. I.). **Épület- és építmény nevek:** *Balogvár*, *hóhérbástya* (MO.), *Budetin*, *Oroszlánkő* (Katalin), *szombati kapu*, *Héttorony* (Török Bálint), *Montgomery vár* (A walesi bárdok), *Hradsin* (TSz. IV.), *Szűz-Szent-Margit híd* (Híd-avatás), *Vendôme-oszlop* (Párviatal). **Intézmény név:** *Komló*, a Petőfinél is szereplő pesti vendéglő (Dal és öt forint). *Athén* és *Róma* áll a m n é v a SzE.-ben („Ki győzni *Athént* csellel is szorítja [...] Ki *Róma* buktán keblét felhasítja”). *Izráel* és *Mohammed* n é p n é v („Költözik, bujdosik a szegény *Izráel*” = ’a zsidóság’, DI. VI.; „Fut *Mohammed* földön, vízen” = ’a török’, Kapisztrán). Számos k ö n y v - és l a p c í m m e l találkozhatunk: *Zend-Aveszta*, *Korán* (BI. II.), *Mondolat* (EA. VI., Bárány Kemény . . .), *Hitel*, *Világ*, *Stádium* (SzE.), *Maróti* (tkp. a szerző neve, matematika-tankönyv, VL.), [Hármas] *Kis Tükör* (BI. II.); *Vasárnapi ujság*, *Honderű* (VL.), *Nemzeti ujság*, *Spi-egel* (így, a hibás kiejtés érzékeltetésével, EA. II.), [Szépirodalmi] *Figyelő* (Arany saját lapja; Szerkesztői levél, Tompához), *Március* [Tizenötödike], *Fővárosi* [Lapok] (Hírlap-áruló), *Allgemeine* [Zeitung] (Cynismus). *Nyelvőr*-ünket – tisztesség ne essék szólván – nem éppen hízelgően említi: „*Nyelvőr!* nem nyelv-őr vagy te, ha’ nyelvi malheur” (Az orthologusokra). Egy zenemű címe tréfás anakronizmus a NC. III. énekében: a *Rákóczi-mars*-ot trombitálják.

3.1. A mitológiából, bibliából, legendákból kölcsönzött tulajdonnevek gyakran fiktív létezőre vonatkoznak ugyan, de jelentésük — mint kollektív tudattartalom része — valóságos, konnotációs tartalmuk pedig igen gazdag. A görög-római mitológiai apparátus — „a *Hóru*, *Flóra*, *Grácia*, *Pszüché*”, ahogy a VAP. ironikusan felsorolja — nélkülözhetetlen kellék-tára volt a klasszicista ízlésű költészetnek, de képanyagként Arany is szívesen használja. Az „Ártatlan dac” metaforájának: „díszre nekem *Dejaníra*-palást” szinonimája az „Epilogus”-beli hasonlat: „pályám bére | Égető, mint *Nessus* vére”. *Prometheus* a lázadást személyesíti meg (Gondolatok a béke-congressus felől), *Antigoné* a hűséges kegyeletet (Emlények), *Tantalus* a csillapíthatatlan sóvárgást (Örökké!); *Ganyméd*, az istenek pohárnoka az „Öreg pincér” humoros metaforája. Hagyományos megtestesítője a művészetnek *Apolló* (Poétai recept), a műsák (a BI. II. önparódiájában: „*Pieri* szűzek”): *Thalia* ~ *Thálja* (uo.), *Klió* (A jóságos özvegynek), a szárnyas *Pegazus* ~ *Pegaz* (Barátomhoz, Szemere Miklósnak, A csillag-hulláskor, Ejnye!, Végpont) és a helynevek, amelyek valóságos földrajzi területet jelölnek, csak konnotációjuk — a mitológiai lényekkel való kapcsolatuk — fiktív: *Parnasszus* (VL., VAP., A kis pokol, Alkalmatosságra . . .), *Helikon* (VAP.), *Pindus* („A tölgyek alatt”), *Arkádia* (címbe is).

A germán mitológia istenségeit, *Odin*-t és a *Norná*-t emlegeti a szász Detre (BH. III.). A hunok hitvilágára a magyar romantikában fogant isteneket, *Hadúr*-t és *Ármány*-t (a „Keveházá”-ban *Manó* néven) vetíti vissza a költő.

3.2. A 64 görög-latin mitológiai névnel kevesebbet, 52-t kölcsönzött Arany a keresztény hitvilágból. Ennek nagyobb része, ahogy protestánszhoz illik, ótestamentumi: *Ádám* (BI. I., ÓA.), *Éva* (TSz. II.), *Noé* (Újévi köszöntés), *Ábrahám* (DI. VI.), *Izsák*, *Ézsau* (Névnapi), *Mózes* (A dalnok bűja), *Sámson*, *Délila* (Toldi III., NC. III., BI. II.), *Jeremiás* (Juliska emlékezete), *Dániel* (TSz. V.) stb.; helynevek: *Ararát-hegy* (NC. III.), *Vöröstengeter* (TE. III.), *Ninive* (Próféta-lomb), *Szión* (Honnan és hová?) stb. A *Jézus* (Szondi két apródja) és *Krisztus* (A hegedű) néven kívül a polgári családoknak karácsonyi ajándékot hozó *Jézuská*-t is emlegeti (Almanach 1878-ra). Újtestamentumi tárgyú, a *bethlehemi* gyermekgyilkosságról szól, de allegorikus értelmű a „*Ráchel*” és a „*Ráchel* siralma”, amelyben a „vérszopó *Heródesz*” neve is előfordul. Jelképes egy újtestamentumi eredetű verscím: „*Mária!* bűneid meg vannak bocsátva” [= *Mária Magdolna*].

A szentek közül *Szent Pál* a szalontai „druszájának”, Borbély Pálnak szóló humoros névnapi „levél” írója. *Szent-Péter* „A hegedű” című „víg legenda” főszereplője; ugyanőt említi — komoly utalással — a „Rendületlenül”, *Szent-György*-öt „A sárkány”, *Szent Január*-t, Nápoly védőszentjét a TSz. XI. Arany cigányai különös „szentekhez” fohászkodnak: „*Szent Pilátus!*” (A bajusz), „*Szentséges Pilátus!*” (NC. IV.), „Oh te szent *Habakuk!* cethalas szent *Jónás!*” (NC. II.)

A törökök természetesen *Allah* nevét kiáltják (LI., NC. III., TSz. VI.). Egy ördög neve: *Asmódi* (Hatvani).

A mitológiai és a bibliai apparátus másodlagos voltát mutatja, hogy gyakran keveredik egymással, nemcsak a „Szilágyi István nevenapjára” tréfás fohászkodásában:

Oh én bölcs *Apollóm*, tündöklő *Fébuschom!*
Oh én Szokrateschem és *Jeremiásom*,

Óh én Jóel, Ámos, Vendel-Habakukom,
Óh Bálámot hordó szerelmes állatom!

hanem a SzE. patetikus képanyagában is:

S midőn a harc dúlt, mint vérbősz Kain,
Hogy álla tört szívvel, merev hajakkal —
Egy új Kasszandra Trója lángjain!

3.3 Olvasmányemlékeket idéznek fel a mesékből és szépirodalmi művekből vett személy- és helynevek: *óperencjás tenger* (A Jókai ördöge), *Akastyán hegy* (TSz. V.), *Tündér-Ilona* (TSz. VII.), *Markalf és Salamon* (EA. VI.), *Eldorádó* (cím is), *Macbeth* (SzE.), *Orlando* (Ariosto eposzából, TSz. IX.), *Bradamante* (ugyanonnan, NC. III.), *Don Quixote* (A csillag-hulláskor), vele lovának neve is: *Rozinánte*. A magyar irodalomból: *Tiborc, Bánk* (VAP.), *Kont* (Arany jegyzete: „A bujdosók, Vörösmartytól”, BI. II.), *Irène* [Kisfaludy Károlytól] (uo.). Néhány ponyvahős: *Angyal Bandi, Zöld Marci, Sobri* (A laci-konyha, BI. II.), *Fra Diavolo* (BI. II.).

Itt említhető a Budai Krónika és Turóczy krónikája óta hagyományozódott *Keveháza* helynév (BH. I., cím is), amelyben csak 1865-ben ismerte fel Mátyás Flórián a Kézainál olvasható *Cuve azoa > Kőaszó(ja) > Kajászó* eltorzult olvasatát (vö. ÖM. 4: 215–216; FNESz.: *Kajászó*).

4.1. A költött alakok és helyszínek fiktív neveinek száma és szerepe Arany műveiben a valóságos nevekéhez, illetve a regény- és novellaírók névfikcióihoz képest kisebb, de korántsem jelentéktelen vagy érdektelen. Epikai hitlere törekvő elbeszélő költeményeiben is szerepelnek költött alakok a történelmi és mondai személyek között, pl. a Toldi-trilógiában a két *Bence*, György leánya, *Anikó* (a DI.-ben még *Etelke*; a Dugonics alkotta név anakronizmusát a költő később kiküszöbölendőnek vélte), a többször is felhasznált történelmi családnevet viselő *Rozgonyi Pál* és leánya, *Piroska*, a Zách nemzetségbeli, születése napja után *Szeredai* álnévet használó kobzos, *Barkócz* fia (TSz. IX., XII.), *Jodok* és *Jodovna* (TSz. V.), *Hincz* és *Kuncz* (TSz. VI., VIII.) stb. A hun eposz költött személyeinek régi magyar neveket ad: *Szalárd, Bulcsu, Szömöre, Álmos* (BH.), *Szabolcs* (Cs.²III./III.); *Gyöngyvér* nevét — mint a BH. III. jegyzetében feltünteteti — a Váradi Regestrum *Gyöngy, Gyönyörű* stb. nőnevei nyomán szerkesztette. Szuggesztív nevet kapott *Cerkó*, az udvari bolond (< cerkóf-majom?) és *Kanyaró*, a barbár bandavezér (BH. XI.). A Cs.²-ban Hunor neje *Hajna* (Vörösmarty „Zalán futása”-ban szereplő név), Magyaré *Tavaz* (I./II.), Mikolt húgai pedig *Mirha* és *Lele* (III./II.).

A középkori mondavilág hangulatát idézik a költői beszédek és lovagi tárgyú balladák költött, illetve szabadon választott nevei: *Bor vitéz* (cím is), *Ogmánd, Dengeleg, Szerind* (UM.), *Bay* és leánya, *Anna* (ÖA.; a vőlegény neve anakronisztikus: *Jenő*, amit talán meg is változtatott volna Arany, ha befejezte volna a művet), *Bárcai Benő, Kund Abigél* (Tetemre hívás), *Bende vitéz, Robogány* (Éjféli párbaj). A népmesei ihletésű „*Rózsa és Ibolya*” nyomán egy másik, töredékben maradt mese alakjai is virágneveket kaptak: *Estike* és *Liliom* (Az özvegy ember árvái; *Liliom* fiú, mint *Rózsa*). De ahhoz is ért Arany, hogy a névválasztással a személyek társadalmi hovatartozását érzékeltesse. Parasztok: *szőke Panni* (cím is; a *szőke* nem vezetéknév, hanem ragadvány-

névszerű állandó jelző, a mondat belsejében kis kezdőbetűvel), *Csongorádi Pista* (A betyár), *Pilyeri Erzsók* (BI. I.), *Ágnes asszony* (cím is), *Pál gazda*, *Péter gazda* (A fülemile), a ragadványnévvel kitüntetett *Kopasz-szájú Szűcs György* (A bajusz), *Jóka* (címben is; forrása egy délszláv eredetű mese, amelyben a *Jóka* név annyi mint „Jankó”, vö. Voinovich Géza, Arany János életrajza II., Bp. 1931. 97–98. jegyzet), *Dalos Eszter*, *Tuba Ferkó* (Tengeri-hántás; a vers ionicus a minore lejtésébe illeszkedő nevek), *Pörge Dani*, aki elvette a *Sinkóék* leányát, a *Terát* (Vörös Rébék). Kurtanemes a paradox beszélő nevű *Gazdag Imre*, „aki e név mellé | Egy járomszeget se' örökölt apjátul” (Az első lopás). *Furkó Tamás* (cím is) mintha csak Petőfi maradi táblalabírójának, *Fegyveres Tamás*-nak folytatása lenne; a *furkó* a *fegyver* karikatúrája, azonkívül mindkét nemesi portán *Borbála* a házsártos úrnő neve. Városias divatnevek: *Adél*, egy parodizált fiktív versrészletben aposztrofált „hókebelű” hölgy (Téli vers), *Iréni*, a falun unatkozó széplelkű asszonyka (Év kezdetén), *Klárcsi*, a színésznő („azelőtt *Boris*”, BI. II.; feltehetőleg valóságos személy), az előkelősködő *Bonczék* (cím), az apa és fia, *Náci*; a „Rangos koldus” kitörölt strófájában említett „*Pepi* báró, *Aladár* gróf” (vö. Kapcsos könyv, hasonmás kiadás, 19). A „Híd-avatás” haláltáncában eljajdított név: „Én hú valék a kézfogásig | S elvette *Alfréd* a hugom!” pontosan kijelöli az ismeretlen öngyilkos helyét a suszterinastól milliomosig terjedő társadalmi skálán a vagyonos polgárságban.

Legbővebben árad Arany névalkotó fantáziája a nagy szatírákban: A karikatursztikus beszélő neveknek gyakran idézett példái az EA.-ból a „maradandó párt” tagjai: *Rák Bende*, *Nyakaló*, *Maradossy*, *Olmody*, *Holnapi*, *Szűzváll*, *Nemadózy*, *Doronghy*, *Nemdy*, *Aggdy*, *Ónapy*, *Patvardy*, *Majdosi*, *Tagadó* és *Koloczintos Gábor* [*< gör. kolokünthosz 'tök'*], a „szaladandók”: *Parázs*, *Hamarfy*, *gróf Lánghy*, *Rohanász*, *Borzond*, *Lepkefy*, *Pörge*, *Mátyás*, a középutasok: *Langyi*, *Ingady*, a kereskedők: *Rőfész* és *Singhy*. A nagyidai cigányoknak jellemzően egyelemű, gúnynévszerű ragadványnevek van: *Akaszto*, *Nyülláb*, *Degesz*, *Vigyori*, *Kolop*, *Gyűgyű*, *Nyeszegi*, *Toportyán*, *Bugyi*, *Káka*, *Habók*, *Irha*, *Diridongó*, *Dundi* asszony, *Süsü*, *Juhgéce*, *Kajsa*, *Laboda* (Vörösmarty-reminiscencia? vö. Vörösmarty: *Laboda*), *Hubi*, *Csucsuj*, *Mokra*, *Csimaz*, *Hagymaszár*, *Kongó*, *Kandós*. Csóri vajda a III. énekben *Csóri Ferenc* néven szólítja önmagát (még hozzá kendeve); rajta kívül csak *Vaczok Peti*-nek van kételemű neve. *Pityké*-nek másodlagos gúnyneve is van: *Híves* (I.) ~ *Hűvös* (IV.) Stílusban semmit sem különböznek ezektől az ellenségnek adott nevek: *Puk Mihály* (az egyetlen kételemű; valódi nevét — *Pucheim* — a BI. II. közli), *Héring*, *Czibak*, *Kusztora*, *Burgonya*, *Zeller*, *Harizsnya*, *Mócsing*, *Hubli*, *Salavári*, *Ráspoly*, *Mismás*. Gúnyneve van ezenkívül a „Pázmán lovag” udvari bolondjának: *Rikkancs*.

Ezek mellé sorolhatók a „Szentivánéji álom” névfordításai: a tündérek, *Babvirág*, *Pókháló*, *Moly*, *Mustármag* és a mesteremberek, *Vaczkor*, *Zuboly Miklós* takács, *Dudás Ferenc* fűvő-foldozó, *Ősztővér Róbert* szabó, *Orrondi Tamás* üstfoldozó és *Gyalu* asztalos. E halhatatlan nevek közül *Zuboly* — a Burns „*Tam o'Shanter*”-éből magyarított *Kóbor Tamás*-sal együtt — önálló életre kelt mint írói álnév.

4.2. Költött alakjai számára némelykor más irodalmi műből, mondából, hagyományból ismert nevet vesz kölcsön Arany. A már említett *Hajna* és *Laboda* mellett *Hábor* is Vörösmartyra utal (EA., ill. Zalán futása); párja,

Armida pedig Tasso „Gerusalemme liberata”-jából származik. *Holubár* és *Tar Lőrinc* más mondákból kerültek a Toldi-trilógiába. A „Párviadal” modern házaspárja *Meneliosz* és *Helén*, a csábító *Paris*, de ezen – szójátékosan – *Párizs* városát, a divat, a nagyvilági élet csábítását érti a költő. *Bolond Istók* szólásbeli nevét csak a II. énekben ruházta fel önéletrajzi mozzanatokkal; Arany realizmusára jellemző, hogy a III. ének tervvázlatában a *Bolond* nevet a családnévszerűbb *Borond* gúnyos elferdítéséből származtatja.

4.3. Feltűnő a névanyagban bizonyos keresztnevek ismétlődése. *Sára* a majdani Bolond Istók nagyanyja, a haldokló csószné és nevelőanyja, az orgazda felesége; így hívják – Arany János édesanyjának és testvérnénjének nevén – a „Családi kör” eladó lányát is. *Anna* egy történelmi személyen, *Pekri Anná-n* kívül (II.) az ÓA. menyasszonya, továbbá Toldi *Anikó* (*Anna* néven említi a TSz. VIII.-ban), szőke *Panni* és Pázmán lovag *Panni* szolgája. Pázmán felesége *Éva*; ez a neve a BI. I.-ben egy cigányasszonynak, a NC.-ban kettőnek is (Toportyán anyjának és Csóri feleségének). Ismétlődő cigánynév *Dámi* (< *Ádám*), ugyancsak két különböző személy a NC.-ban és muzsikus „A laci-konyhá”-ban. „A laci-konyha” hurkasütő asszonya *Júdit*, ugyanolyan tisztántúli-as névalakkal, mint Jóka zsémbes felesége, akit *Jutka*, *Juci* néven is emleget; *Juci* még „A betyár” csárdásnéja. *Kósa Bandi* (A falu bolondja) és *Bóka Bandi* (cím is) modellje valószínűleg azonos személy lehetett (vö. Voinovich i. m. 37–38); *Bandi* vagy *Andris* Vojtina verselgető öccse, leveleinek címzettje is, a *Kósa* ragadványnév vagy vezetéknév pedig a *Kóbor* előzményeként tűnik fel a „Tam o’Shanter”-fordítás címében (vö. ÖM. 1: 523). A Vörösmartytól kölcsönzött *Hábor* az EA. után a Cs.-töredékben mint a „Kevházá”-t elregélő énekmondó neve jelenik meg. Rák *Bende* keresztneve (< *Benedek* vagy *Endre*, vö. Magyar Utónévkönyv) visszatér az „Éjféli párba” *Bende* vitézében. Érdekes, hogy a balladai lovagok neve, *Bende*, *Bor* és *Bárcki Benő* alliterál a történelmi *Both* *bagynok*-éval.

4.4. Néhány fiktív helynév is előfordul, főleg az EA.-ban. A *Sárfalva* ~ *Sárfalu*, *Vízmente*, *Felső-járás*, *Mező-járás*, *Alsó-járás*, *Bakhát*, *Róka-csapás* teljesen realizstikusak, *Üsdi* ellenben a karikatúrisztikus beszélő nevek típusába tartozik. Önkényesen módosított névalak a *Bárcki* családnévből visszaképzett *Bárc*; az Abaúj megyei „*radványi* sötét erdő”-től (a mai Füzér-radvány) viszonylag nem nagy távolságra *Bárca* (= *Barca*, Szlovákia) nevű helység található.

4.5. A fiktív nevek között kell szólnunk az állatnevekről; ezeket a költő valódi névanyagból választotta ugyan, de szabadon ruházta többnyire költött szituációban szereplő állatokra – egy kivétellel, ez pedig saját *Bodré* kutyája (Háziuraság). Ez a gyakori kutyanev ugyanebben a szokatlan alakváltozatban fordul elő a „Tengeri-hántás”-ban, a *Lombár* ökörnévvvel együtt. Toldi ökre is *Lombár*, a *Bimbó* „hajszás” (Toldi IV.). Lová *Rigó* (XI.), a DI.-ben *Pirkó*, a TSz.-ben *Pejkó*. „*Rigó* lovam” szerepel a „Népdalok” 1. darabjában is. Lajos király lova *Tündér* (DI.² III.), Mátyásé *Kánya* (SMD.), Csabáé *Fecske* (Csaba királyfi II.), Rózsáé és Ibolyáé *Szellő*, Rozgonyinéé *Muci* – ezzel a játékos becenévvel mintha a csatába induló páncélos amazon gyöngéd nőiességét kívánná jellemezni a költő. Még két állatnevet találtam: *fráter Mikola* „a barátok vízholdó számara” (TSz. VIII.; a név félrevezető volta

szerepet kap Toldi viselkedésének motivációjában), *Turul* pedig Gyöngyvér sólyma (BH. VIII.)

5.1. A tulajdonnév nem mindig egyedi létezőt jelöl: olykor általánosító, tipizáló szerepű. Amikor a költő így beszél a pénzről: „Neked, Pál, van [. . .] Neked, Péter, nincs” (A kincskeresők), a nevek nem valamely létező vagy költött egyént jelölnek, hanem ’egyik ember’, illetőleg ’másik ember’ a jelentésük. Hasonló jelentésfunkció: „Melyik háznál van eladó | Sári, Panni, Zsuzsi, Kató” (A bajusz), azaz ’lány’; a XIX. század elején a tiszántúli református lakosság körében valóban ezek voltak a leggyakoribb női nevek (vö. Kálmán Béla, A nevek világa. 1967. 60, 62); mint részben láttuk, Arany is többször használja őket. Vojtina ezt az ironikus tanácsot adja öccsének: „Te mindig olyan szót válassz, csinálj, | Amit ne értsen János vagy Mihály”, azaz ’akárki’. Ugyanezek a nevek szlovákos változatban a tót napszámások típusnevei a kertész panaszában: „[az eső] Hétszámra meg nem áll, | S nem mondhatom: no zárd el a csőt, | Te Janó, te Mihál!” (Semmi természet!). *Icik* ~ *Icig* a zsidó kocsmáros típusneve (Falusi mulatság, Magyar Misi). Maga a *Magyar Misi* név is típust jelöl, amelyet az ugyanilyen című vers és a „De gustibus” jellemez (az utóbbiban *Magyar Miska* névváltozattal; az itt szereplő János *deák* szintén típus, de talán maga a költő).

Általánosító szerepű helynevek: „*Cenken, Igaron* | Hogy ment a szindarab, táncvigalom?” (VL.), nem okvetlenül Széchenyi Nagycenkjén, hanem általában ’vidéken’, ahonnan a kor szokása szerint „levelezők” tudósították a divatlapokat a társadalmi eseményekről. A Lévy Józsefnek szóló verses levélben a közmondásos *Baranya és Tolna* ’messze vidék’-et, ’országvilág’-ot jelent. Általánosító állatnevek: „egy vén fogatlan farkas, | Kit megűz a Bodri, megkerget a Talpas” (NC. II.), vagyis ’minden kutya’, ezért a szokottabb *Bodri* névváltozat a másutt használt tájnyelvi *Bodré* helyett. Ugyanilyen szerepűnek tekinthetjük a *Dübögő* csárdanevet (Magyar Misi).

5.2. Ugyancsak nem egyedi létezőt jelöl a név, amikor metanyelvi síkon önmagát jelenti: az autonim jelentésű metanév, pl. „*Piroska* . . . ez a név! jaj nekem, ez a név!” (TSz. VI.). Saját nevét a rímjáték kedvéért német alakban szövi a versbe: „Ma hatvankét esztendeje annak, | Mikor engem megtettek *Johannak*” (Évnapra [1879.]). Gyakran kerülnek szóba a napotári névnapok, főként névnap-i köszöntések alkalmából: „*István* napjára [így!] (Szilágyi István . . .), *Domokos* napra (cím), „*Cyrrillus, Kajetán, Sz. Eulália* | Nekünk mind *Ivó*-nap és *Leokádia* [. . .] Mi mindegyik szentre ráfognak, hogy *Egyed*. | Hozzanak borocskát [. . .] Akkor mindenik szent léssen *Bibiána*” (Köszöntő vers Szász Károlynak; eredeti kiemelések hívják fel a figyelmet a szójátékokra), de gyakran dátum szerepében is: *Szilveszter*-éjen (cím), *László* napja (Szent László), *Emil, Fridrik*, ill. *Dániel* napja (Lévy Józsefnek), *Péter és Pál* (A fülemile, DL²III.), *Mátyás, Gergely, Simplicius* napja (Almanach 1878-ra), *Szent Lőrinc* nap (TSz. III.), *Szent-Jakab* (TSz. VII.). Az untilag magyarázott „felült *Lackó*” kifejezés is (Toldi I.) a forró nyári László-napra utal.

6. Arany nyelvi gazdagsága mutatkozik meg a névváltozatok sokaságában, amelyekre már eddig is láttunk néhány példát, teljes felsorolásra

azonban itt sincs elég helyünk. Az *Attila* ~ *Etele* névnek *Atila* ~ *Átila* ~ *Átilla* ~ *Etel* változatai is vannak, *Ildikó*-nak *Ilda* ~ *Hilda* ~ *Krimhilda* ~ *Krimhild* ~ *Krimhilde*, *Mikolt*-nak *Mikolta*; a BH. elején említett *Rof* a Cs.²I./I.-ben *Réva*; *Rika* asszony (Cs.²III./I.) az utolsó dolgozatban *Réka*. A DI.²III., illetőleg a TSz. VII. seregszámlájában *Gyeleti* ~ *Giléti*, *Frangyepán* ~ *Frangepán*, *Zokoli* ~ *Szokoli*, *Dersfi* ~ *Derzsfi* névalakok és írásváltozatok felelnek meg egymásnak. A bibliai *Nebukadnézár* (EA. V.) a „Párviadal”-ban *Nabuchodonozor*. Az öreg *Bencé*-t fia *Benedek* néven említi (TE. I.). A különböző névalakok hangulati értékét tükrözi egy töredéknek maradt verskezdet: „Kósza *Bandi* (mert nem *András*) | Nem olyan ember ő, mint más” (ÖM. I: 439).

A helynevek alakváltozatai közül is csak mutatóba említek néhányat: *Körözs* ~ *Kerezs* (Édua), *Visegrád* (Pázmán lovag) ~ *Vizsegrád* (TSz.), *Esztergom* (TSz.) ~ *Isztragom* (Csanád), *Oroszi* (Szondi két apródja) ~ *Oroszfalu* (Szondi, töredék), *Kevi* ~ *Kevi-Rác* (Népdal).

Arany szívesen használ idegen nevek helyett magyar vagy magyarított névváltozatot. Így tette magyarrá az *Ildikó* nevet („Krimhilda volna másképp, de tetszősb így a szó”, írja a Cs.²III./I.-ben). *Leó* pápa „a főpap *Oroszlán*” (Csaba királyfi I.). *Cola Rienzi* nevét *Miklós Lőrinc*-nek fordítja (TSz. IX.; helyesen „Lőrinc Miklós”). A messze tájakra kalandozó TSz.-ben, illetve DI.-ben önkényesen magyarított helynevekkel is találkozunk. A jó magyarosan hangzó *Gyulavásár* (DI. III., TSz. VII.) minden bizonnyal egyéni lelemény az észak-itáliai *Friuli* < lat. *Forum Iulii* lefordítására. Délebbre van a *Rontó* vize (DI. uo.); a kevésbé naiv hangú TSz. visszaállítja az olasz *Trontó*-t. A csehországi *Loket* várának „A neve »Könyökvár« (így jó ki magyarban)” (TSz. IX.); itt kapcsolódik össze Toldi története a karlsbadi forrás felfedezésének mondájával.

7. Lássunk végül néhány számadatot. A személynevek száma – történelmi, mondai, mitológiai és költött személyeké együtt – 865, ebből családnév 332. 347 helynevet, 16 állatnevet (a mitológiai *Pegazus*-sal és *Cerberus*-sal – az utóbbi lelőhelye: BI. II. – és az irodalmi *Rozinánté*-val együtt) és 47 egyéb tulajdonnevet sikerült összeszámolnom Arany eredeti költői műveiben. Némelyik tulajdonnév persze többször fordul elő (a *Toldi* pl. több százszor); némelyiknek alakváltozatai vannak, mint már láttuk, sőt a *Rébék* ~ *Rebi*, *Szalonta* ~ *Nagyszalonta* típusú névváltozatok inkább szinonimáknak tekinthetők, akár csak pl. a *Rácország* ~ *Szerbhon* megfelelés. Egy-egy tulajdonnévnek lehet több jelentése (pl. a különböző személyeket jelölő *Sára* vagy *Rozgonyi* névnek), átvitt jelentése is (pl. *Ganyéméd* = ’pohártöltögető’); tulajdonnévi homonímia viszonyában áll a bibliai, palesztinai *Ráma* (Ráchel) és a balkáni *Ráma*, az egykori hűbéres tartomány (SMD.). Mindezeket egy írói tulajdonnév-szótár szemléltethetné legjobban.

J. Soltész Katalin

Lóvá tettem Csinom Palkót

És persze vele együtt Csinom Jankót is. A dolog megértéséhez hozzátartozik, hogy nemrégiben a Rádió egyik „Társalgó” műsorában mintegy húsz alkalommal beszélgetést folytattam a műsorvezetővel ilyen címen: „Értjük vagy félreértjük a költő szavát?” E beszélgetések során arra akartam rámutatni, hogy nagyon sok magyar költeményt, köztük a legismertebbeket sem, nem értjük nyelvileg, máskor lényegbe vágóan félreértünk egy-egy szót, fordulatot, kifejezést. Mivel a műsorszerkesztőség kívánsága az volt, hogy először lehetőleg a legismertebb, az általános- és középiskolában tanított költeményekre kerítsünk sort, egyszer természetesen sor került a Csinom Palkóra is.

És akkor már a címnél (helyesebben — mivel a kéziratban a versnek nincsen címe — a költemény első szavánál) fennakadtam. Meghökkenve láttam be, hogy immár hosszúnak mondható életem és oktatói munkám során ügyet sem vettem rá: mit jelenthet a megismételt „csinom” szó (s következőleg ki vagy mi a „Palkó” és a „Jankó”), de még ebben az életkorban sem késő megtanulni valamit, elő hát a történelmi szótárakkal, szójegyzékekkel, a szöveggyűjteményeket, szakfolyóiratokat kísérő „név- és tárgymutatókkal” — s az eredmény: az egész magyar nyelvtörténet folyamán (az átfutott anyag alapján) sehol máshol nem fordul elő a *csinom* szóforma, csak a szóban forgó, ún. kuruc költemény elején! A nyelv-, irodalom- és történettudomány mulasztását pótlandó, az ember nekiáll, és saját kútfejéből próbál valami többé-kevésbé elfogadható magyarázatot előteremteni. Akkor még három magyarázat kínálkozott (később hozzájuk egy negyedik csatlakozott). 1. A „csinom” egy „csinos”-féle tőből a *finom* analógiájára alakult szóforma. A *finom* egy latin töre (a *finis* ‚vég, határ’, illetve *finire* ‚bevégezni, egy határig elérkezni’) visszavezethető melléknév — melynek leszármazottjai a francia: *fin*, *fine*, az olasz *fine*, a német *fein*, s melynek a magyarban *finum* formája is élt (vö. Finum Rózsi Tóth Edének A falu rossza c. népszínművében). Igen ám, de a *csinom* elődjeként nem lehet felmutatni semmiféle magyar vagy idegen szót, a *csinos* > *csinom* változás pedig egyedülálló lenne az egész magyar hangtörténetben. (Bár igéből és főnévből sok -om képzős főnév alakult: *álmom*, *fájdalom*, *vigalom* stb.) 2. Nézzünk szét az idegen, elsősorban a szomszédos nyelvek területén. Knieszsa István (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1955.) szinte tálcán kínál egy — látszólag — kézenfekvő megoldást. A Nyelvtörténeti Szótártól s más, tájjellegű régebbi szótáraktól támogatva, felhívja a figyelmet egy cseh — szlovák eredetű *csin* ~ *csiny* szóra, melynek a XVII. század elején ilyen jelentései is voltak (magyarul írom ide a szokásos latin — német helyett): ‚összeillóság’, ‚dísz, ékesség’, ‚elegancia’, ‚csinosság, takarosság’ stb. Ez a *csin* a XVIII. XIX. század fordulóján sok vitára adott alkalmat (Gyarmathi S.,

Sándor István s az ő nyomán haladó Kresznerics Ferenc, majd Kassai József között). Legjobban Kassai foglalja össze a kérdést: szerinte a *tsin* (csin) gyökérnek három fő jelentése van (ismét magyarul adom): 1. „rend, módja valaminek”; 2. „tisztelet, dísz, ékesség, elegancia”; 3. „tett, csíny”.

Már-már úgy tűnik: megvan a rejtély kulcsa, hiszen ha az emlegetett jelentések közül a „dísz”-t, „ékesség”-et választom, egy „Ékességem Palkó, szépségem Jankó” akár bele is illeszkedhet a versbe . . . Hogy mégsem álltam meg ennél a megoldásnál, annak már nem nyelvi, hanem lírai-logikai oka van. Ha ugyanis elolvassuk versünk 2. 4. sorát, az kell megállapítanunk, hogy egy (tisztí rangban levő) kuruc vitéz büszkélkedve, dicsekedve s egyben szinte szeretettel simogatva sorolja fel hadi felszerelésének, harci öltözetének néhány darabját, *tárgyát*:

Csontos kalabérom,
Szép selymes lódingom,
Dali pár pisztolyom.

Ezek kétségkívül magán viselt tárgyak (karabély, töltény- vagy puskaportartó, páros pisztoly), az ő személyes holmijai, birtokai, ezt emberről akárha közvitézek is -- senki se mondhatja. Pedig -- a köztudat Csinom Palkót, és Csinom Jankót embereknek, vitézeknek tartja. Erre vonatkozólag hadd idézzek Jani Jánosnak a „Társalgó” műsorvezetőjéhez intézett leveléből: „Egy hosszú életem keresztül abban a tudatban éltem, hogy Csinom Palkó és Csinom Jankó élő emberi személyek voltak, és emberi mivoltukban szólítottam őket a dal ismeretlen szerzője 1705 őszén. Érdekessége a dolognak, hogy ez a hiedelem annyira beivódott a köztudatba, hogy még napjaink általános iskolai könyvei is . . . a szövegmagyarázatot a »kalabér«-nál kezdik. -- Ugyancsak ebből az értelmezésből fogant Farkas Ferenc Csinom Palkó c. daljátéka is . . .” Itt Csinom Jankó Palkónak a testvére, s „A labanc földesúrtól megszökött jobbágyfiúk felcsapnak kuruc katonának stb. -- A Társalgó 1980. május 5-i műsorában Szigeti József is említi a Csinom Palkó c. dalt, de úgy érzem, ő is emberi lényekre gondolt, mikor a dalról beszélt . . .” A továbbiakban Jani János barátom -- elfogadva az én (később kifejtendő) feltevésemet -- azt javasolja, hogy a jövőben az iskolákban annak értelmében magyarázzák a „Csinom Palkó, Csinom Jankó” megnevezéseket, sőt: „széles körű irodalmi vitát kellene indítani a Társalgóban, ahol dr. Martinkó András még egyszer és teljes részletességgel fejtené ki kutatásainak eredményét, de megszólalna a többi illetékes irodalmi tudós [?] is.” (A kérdőjel csak rám vonatkozik.) Jani János bizonyosan nem tudta, hogy a Rádiónál nekem rövidesen kitelik a szolgálat, de az kétségtelen, hogy „A Rákóczi-kori kutatások újabb eredményei” címen 1974-ben Pécsen tartott tudományos tanácskozáson a jelenlévő kitűnő tudósok, kutatók mindegyike kuruc vitéznek tartotta Csinom Palkót és Jankót -- csak ezen az alapon lehetett egyik központi kérdés az, hogy versünk toborzó ének-e vagy táncnóta. (A többség az előbbi felfogás mellett tört lándzsát, s ezt a nézetet fogadta el Varga Imre kitűnő jegyzetes válogatása is: A kuruc küzdelmek költészete. 1977. 817.) A kérdéshez l. még Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Akad. K. 1980.

Mindennek kapcsán én egyelőre csak azt jegyzem meg: ha valaki a költemény kéziratát (Boeskor-kódex, a kolozsvári egyetemi könyvtárban, mikrofilm az Orsz. Széchényi Könyvtárban, 86a - 89b l.) megnézte volna, meggyőződ-

hetett volna róla, hogy a „csinom” legalább annyi, sőt több joggal olvasható „csinóm”-nak, s ez esetben szinte automatikusan merülhetett volna fel benne az én (rövidesen következő) hipotézisem. — Egy másik (ugyancsak ide tartozó) tézissel is vitatkoznék egy-két mondat erejéig. A Thököly-, Rákóczi-kor irodalmár és történész kutatói szívesen sorolják a Csinom Palkót a népi hazafiság, forradalmiság megnyilatkozásai közé. Valójában költeményünkben — egy-két nyelvi fordulaton kívül — nincs semmi osztályszemléletű „népi”, a szerző sokkal inkább egy nemzeti, németellenes, nemesi szemléletnek ad hangot, keveset törődik az ide-oda hullámzó harcokban megnyomorodott kézműves és paraszti tömegekkel, sőt a vers vége felé ilyen gyakorlati tanácsokat ad a kuruc tiszt szájába:

„Az paraszt embernek
Fogd meg az szakállát,
Hajtsd el az marháját,
Verd pofon ömagát!”

Azt hiszem, az előzőkben legalábbis valószínűsíteni tudtam, hogy sem a „csinos”-rokon „csinom”, sem a birtokjeles „csin-om” nem fogadható el Palkó és Jankó jelzőjének avagy családi nevének. Mielőtt azonban saját feltevésemre rátérnék, kötelességemnek érzem, hogy általam csak a legutóbbi időkben megismert megoldáskísérletről ejtsek egynéhány szót. Amikor nagy bizonytalankodásaim közepette Varga Imre említett gyűjteményében a Csinom Palkóhoz adott (140. sz.) jegyzetét fellapoztam, egy kissé meghökkenve olvastam a (Varga Imrétől is szemmel láthatólag elfogadott) magyarázatot, mely szerint a „csinom” a szlovák *čin* (tett, cselekedet) eszközhatározói esete -- *činom* --, s abban az értelemben szerepel versünk indító szavaként: „tettre”, rajta! Gyorsan fellapoztam az említett pécsi tanácskozásról kiadott füzetet, s abban R. Várkonyi Ágnes második hozzászólásában (egyebek közt) ezt olvastam (159. 60.): „[A] További lépés szempontjából lényegbevágó [,] amit Käfer István hozzászólásában nem mondott el, de a szünetben beszélgetvén a kérdésről [,] igen... ő egy nagyon lényeges mozzanattal tovább építi ugyanezt a tételt (ti. a vers toborzó jellegét)... Mit jelent a Csinom Palkóban a *csinom* szó? Senki se tudja. A saját előadásában Esze Tamás kifejtette, hogy akkor léphetnénk tovább, ha meg tudnánk állapítani, hogy mi is az értelme ennek a kifejezésnek: »csinom«. Käfer István véleménye szerint ez valószínűleg [!] szláv szó, és azt jelenti, hogy »tettre Palkó«, vagyis a kuruc »talpra magyar«. Egyelőre azonban megelégedhetünk annyival: Käfer feltevése további bizonyíték rá [?], hogy a Csinom Palkó toborzó ének.”

Bár kezdettől fogva nem éreztem megalapozottnak ezt a feltevést, azért — nem tartván magamat tévedhetetlennek — utánanéztem a kezem ügyébe eső szlovák–magyar és magyar–szlovák szótárakban, többek között Ján Hvozdzil-nak 1937-ben kiadott, máig legjobb szótárában is, de a *čin*-nak teljesen meglevő *činom* esete mellett sehol sem találtam a hozzáillő „tettre” jelentést. Pedig a magyar frazeológiai kifejezés megvan Hvozdzilnál (Szlovák–magyar rész): „(po)hotovy k činu: tettre kész”, „majte sa k činu: lássatok hozzá, fel a tettre!”. De tovább is mentem: felhívtam, megkérdeztem kitűnő szlavistákat, szlovakistákat (talán nem követek el nagy méltánytalanságot, ha nevüket itt nem említem), egyöntetű, határozott válaszuk az volt: a *činom* nem jelentheti azt, hogy „tettre”. A méltányosság azonban azt is megkívánta: kérdezzem meg Käfer Istvánt is. Ő kijelentette, továbbra is

helytállónak tartja Pécssett említett ötletét, s felhívta figyelmemet arra, hogy a közelmúltban két alkalommal írásban is kifejtette felfogását. Először az Orsz. Széchényi Könyvtár 1972-es Évkönyvében (egy más tárgyú, hosszabb tanulmány keretében, a 187. lapon): de ott mindössze ennyi olvasható: „minden bizonnyal [?] szlovák eredetű a Csinom Palkó című [= kezdetű] dal *csinom* szava . . . , ami megközelítően a 'tettre', 'férfias tettre' (čín = cselekedet, tett) adverbialis-instrumentális alakra vezethető vissza.” Utóbb levélben tájékoztatott felfogása legbővebb kifejtésének helyéről és idejéről. Ez az 1975 októberi, Békéscsabán tartott, „Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencián” történt meg (ezúttal is egy hosszabb előadás keretében), nyomtatásban az említett konferencia anyagának a Magyar Néprajzi Társaság, TIT Békésmegyei szervezete által közzétett kötetben olvasható (1976. 195–311.). A Csinom Palkó *csinom* szavával kapcsolatos magyarázat nem különbözik az eddigiektől, de talán új az a kiegészítés, melyről — az idézőjel bezárásának elmaradása miatt — nem tudtam megállapítani: elhangzott-e Békéscsabán, vagy csupán levélbeli közlés. Ez a kiegészítő így hangzik: „E feltételezés [ti. a *csinom* = szlovák *čín* > *činom*: 'rajta, tettre cselekedetre'] szerint a magyar ének [?] szlovák népdal-küszöbbel kezdődik, ami más esetben is előfordul [! például?]. Nyomatékosítani látszik e feltételezés valószínűségét az is, hogy a magyar népköltészetben szokatlan forma a *Jankó*, *Palkó* névváltozat. E két név röviden [?], szlávosan ejtve és a szlávnak tűnő [!] kezdő-szó mindenestre figyelemre méltó, annak ellenére, hogy a *csinom* [*činom*] kifejezést az általunk vélt értelmezésben eddig nem sikerült megtalálni egykorú szlovák, illetve cseh frazeológiai elemekben.” Csak néhány rövid megjegyzés: 1. Eddig senki se tud olyan magyar költeményről, mely „szlovák népdal-küszöbbel kezdődik”. (Magyar — szlovák — ahogy magyar — latin, magyar — német — makaróni versek vannak, de ezekben az idegen elem sosem korlátozódik egyetlen, kezdő szóra.) 2. A Csinom Palkó nem népköltészeti, nem folklór alkotás, hanem a nemesi kuruc költészetnek egy ismeretlen szerzőjű terméke. (De az akkori műfaji megjelölés szerint nem „ének.”) 3. Ennek következtében semmi különös nincs a Palkó, Jankó „névváltozat” használatában. 4. Nem értem: mért kellene a két nevet „röviden, szlávosan” ejteni, illetve hogy a (gondolom, erről van szó) a Palkó, Jankó mért szlávós. (L. alább.) 4. A *rajta*-, *nosza*-féle kifejezés ismételt előfordul a versben („Nosza *rajta* jó katonák”, „*Nosza* most is úzzük . . .”, „*Rajta*, Miska, *rajta*”, „*Nosza* tehát, hadnagy uram . . .”) de sehol sincs „*činom*”-mal fordítva, egyáltalán a z e g é s z k ö l t e m é n y b e n a k e z d ő két „*csinom*” lenne egyedül szlovák szó! 5. A „*činom*” = 'tettre, cselekedetre, rajta' megfelelés sem egykorú, sem későbbi „szlovák, illetve cseh frazeológiai elemekben” soha, sehol nem fordul elő.

*

Gondolom, ezek után nyugodtan mellőzhetjük a „szlovák népdal-küszöböt”, de az általam eddig felvetett megfejtési kísérleteket is. A „*csinom* Palkó”-hoz és „*Csinom* Jankó”-hoz olyan jelentést kell találni, amely beleillik a következő három sor lírai és logikai paradigmáiba, azaz beleilljék a kedveskedve- becézve — dicsekedve megszólítható személyes tárgyak, birtokok, hadi kellékek kategóriájába. Arról már meggyőződhattünk, hogy a *csinom* nem melléknév ('csinos'), nem is szláv felszólító-határozó ('rajta'), de 'szépségem, ékességem' jelentésű főnév se lehet, mert a *Palkó* és *Jankó* nem lehetnek embe-

rek. De ha a *csinom* szót nem *csin-om*, hanem *csino-m* szerkezetnek fogjuk fel, egyszerre az ismerős szavak egész sora kerül elő a nyelvtörténetből (1211 óta), a történeti, etimológiai, kétnyelvű, értelmező és tájszótárakból, sőt sokunknak mai élőnyelvi emlékeiből is. Nem ugyan mindig *csino* alakban, hanem sokkal gyakrabban *csina*, *csinó*, *csinu* formában. (Egy könyv Molnár Nándor: A magyar emlős háziállatok történetéből. 1960 — a Barkóságból a *csena* alakot is megemlíti. Saját emlékem alapján igazolom az adatát.) Mindezek közös jelentése azonban: kedveskedve, becézve megnevezett *ló*, különösen *csikó*, s nagyon gyakran szerepel állathívogató, illetve -elkergető szóként, vagy tovább becézve: *csina-te*, *csinukám* stb. (L. az emlegetett szótárakat egészen az Új Magyar Tájszótárig és az Új Etimológiai Szótárig meg a nyelvészeti folyóiratok szómutatóját.)

Minket ezúttal a *csino* érdekel elsősorban. Minden bizonnyal sokaknak szokatlannak („szlávossal”) hangzik a szóvégi rövid *o*. Pedig — ha valóban *o* áll a vers szövegében — az sem lenne éppen szokatlan, sem „szlávossal” végződés. A magyar nyelvtérület sok helyén, elsősorban a Székelyföldről a Csallóközig ívelő, általában palócos kiejtésű területen megszokott dolog a szóvégi rövid *o* akár a tőhöz tartozik, akár előhangzó vagy rag. Így az én szülőföldemen (a régi Borsod megye északi részén) még ma is hallani ilyen paradigmákat: *lábom*, *lábod*, *lábo*; a kiejtésben rövid *o*-val hangzanak az ilyen köznevek: *vaskó*, *kiló*, vagy az ilyen családnevek: *Taskó*, *Szopkó*, *Svidró* (inkább: *Sidro*), *Martinkó* stb. Sőt (a később még idézendő) Gálffy Mózes a Kolozsvárhoz közeli Borsavölgye falvaiból idéz ilyen keresztneveket: *Palko* (!), *Ferko* (és *Feriko*), *Aniko*, *İldiko*, *Lászlo* stb. (Keresztneveink becézó alakjai a Borsa völgyében. Kolozsvár, 1944.) — A már említett Varga Imre-féle összeállításban is százszámra fordulnak elő ilyen formák: *országodat*, *lovakot*, *magyor*, *lábóját*, *futnok* stb.

De lehet, hogy nem is kell „mentegetni” a *csinom* *o*-ját, lehetséges ugyanis, hogy *csinóm* a helyes olvasat. Ehhez annyit röviden el kell mondanom, hogy a *Csinom Palkó* kézírata az ún. Bocskor-kódexben van (l. előbb). E „kódex” kéziratos anyagát 1716–1739 között Csíkszentléleken korabeli (XVII. század végi, XVIII. század legeleji) népszerű versekből állította össze Bocskor János. Bocskor elég gyenge lábon állt a (különben is akkor változó-keveredő) helyesírással, teljesen ötletszerűen rakja fel az ékezeteket, alkalmazza a központozást, a kis és nagy kezdőbetűt. Még a verssort is gátlástalanul átviszi a következő sorba (ha nincs hely), s ott közvetlenül a következő sorral folytatja. (A vers egyébként nála szakozatlan.) Szemléltetésül — és érvel — ide másolom a *Csinom Palkó* első sorait (az Orsz. Széchényi Könyvtár mikrofilm-másolata alapján).

Csinom Palko Csinom Janko
csontom Kalaberom Szep sejlmes
Lodingom dali par pistajom
Nosza rajta jo katonak igyunk egészsseget
[egy kis jóakarattal lehet „egészséget” is]
menyen tanczba ki ki köztünk az ő jegesevel

Amikor Thaly Kálmán a költeményt lemásolta „Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez” c. kétkötetes kiadványába (Pest, 1872.), teljesen önkényes (azt hiszem: sokszor téves) átírást alkalmazott, így a *Palko*, *Janko*, *szep*, *par* stb. fölé hosszú ékezetet tett, de a *csinom*-hoz (nyilván már ő

se értette) nem nyúlt. Az adatok szerint azonban Erdélyben csak a *csinó* forma járja, Bocskor János is így gondolhatta.

Azzal persze, hogy a *csinom* ~ *csinóm* szót megfejtettük, még nem válaszoltunk minden (ténylegesen elhangzott vagy elhangozható) fenntartásra. Ezeket a következő pontok alá lehetne csoportosítani: 1. Hogy lehet egy (kedves, becézett) lónak emberi keresztnévet adni? 2. Itt főleg Káfer István szavaira emlékeztetnék: nem nagyon fordul elő a *Palkó* és *Jankó* név párosítása. 3. Egy kissé szokatlan a ló „státusa” – a ló neve sorrend, azaz a „Lovacskám Palkó” a „Palkó lovam” helyett. 4. Mi az oka a *csino* (~ *csinó* ~ *csinu* ~ *csinu*) főnév ritkaságának a magyar szövegekben?

Az állatnevek „adományozásának” szokása, divata egy külön nyelvészeti tudományágnak, az ún. névtannak vagy névtudománynak (onomatológiának, onomasztikának) az illetékessége alá tartozik. Ennek nálunk egyik kiváló művelője Hajdú Mihály, aki sok mindenben segítségemre volt, sok ilyen tárgyú munkára, közleményre, előadásra felhívta a figyelmemet, a kezembe adott néhány példányt az általa és munkaközössége által sokszorosított formában szerkesztett „Névtani Értesítő”-ből. Ezek egyikében (éppen Hajdú Mihály tollából) olvasható egy cikk: „Békés megyei apaállatok 1925 és 1934 között”, melynek II. része (éppen ez került a kezembe) a bikaneveket sorolja fel, s van ott *Ábel*-től, *Ádám*-tól *Vilmos*-ig és *Zoltán*-ig minden, *Jancsi*–*János* meg *Pali* *Palkó* is. Az *Értesítő* egy másik számában Dégi Zoltán közli névtani kutatásainak eredményét „Állatnevek Ordascsehiben és környékén” címmel, a közlemény 2. szakaszában a szerző lóneveket sorol fel, ahol 26 férfi- és nőnévvel ellátott lovat említ meg... De ezt a szokást talán nem is kellene bizonygatni, annyira nyilvánvaló mindenki számára, akinek „lőismerősei” vannak. Az is bizonyított tény, hogy a lónak (kiscsikónak) gyakran adja gazdája a saját vagy valamely családtagja, kedves ismerőse, komája nevét. Még Márton Gyula is, aki pedig azt írja, hogy: „A falusiak [ti. az általa feltérképezett falvak lakói] véleménye szerint... nem valami hízelgő az illetőre nézve, ha állat is viseli a nevét”, hozzáteszi: „az egy ló kivételével” (A Kolozs megyei Borsavölgy állatnevei. Kolozsvar, 1945. 13). Sajnos, a mai felmérések már nem tükrözik a névgyakoriság számait, sem a névadás indítékait, hiszen a ló egyre inkább a kihalt állatfajok közé tartozik, és mindenképpen megszűnt az a „családias” kapcsolat gazda és ló között, mely a feudális korban oly természetes volt. (A mai lónevek „elidegenedését” jól szemlélteti J. Soltész Katalin: Lónevek c. cikke, Nyr. 1976. 144–54; a cikk ugyan még tud *Palkó*-, *Bandi*-féle lónevekről, de a versenylovak „elkeresztelésében” már egészen más indítékok játszanak szerepet.)

A kuruc—labanc küzdelmek idején egészen más volt a katona és ló viszonya. A várháborúk végeztével, a nehezen mozgó tüzérség csökkent, illetve modern formában kialakulatlan szerepével a portyázó jellegű háborúban újra a lovas csapatok váltak a csaták döntő erejévé. A ló és lovas ekkor a szó szoros értelmében sorstársak, szinte barátok, testvérek lettek. Elsorolhatatlanul sok az olyan kuruckori vers, melyben a szerző lováról is megemlékezik: dicsekedve, büszkélkedve a harcok felfelé ívelő ágában, saját nyomorúságába, rongyosságába, kiéhezett görcsösségébe belevonva a kurucok csillagának lehanyatlásakor keletkezett palinódiákban, kesergésekben, bujdosó és öncsúfoló dalokban... Jó, jó, de itt két, „egyenrangú” lóval dicsekszik a kuruc tiszt. Persze, a lovas katona számára a második, a vezetőklő életfontosságú volt. Sőt Dálnoki Veres Gerzson „Kuruc króniká”-jában szemére vetve

sok katonának, hogy lovát nem gondolja, nem eteti rendesen, miért is azok „elállnak”, azaz kidőlnek — ezzel dicsekszik: „Nekem öt paripám volt, de el nem állatt. | Mert hátán mindenkor hordozott abrakot” | (Varga I. i. m. 673).

2. Miután így — gondolom — valószínűsíteni tudtam, hogy a „nyalka kuruc” legelőször két kedves lovát említi fel hadi kellékei közt, röviden felelni szeretnék arra az ellenvetésre: hogy kerül egymás mellé a *Palkó* és a *Jankó*. A felelet rövid lesz: Hajdú Mihály egyik érdekes könyvéből — Magyar becéző-nevek (1770—1970) Akad. K. 1974. — kiderül, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején a két legnépszerűbb férfi becézőnév a *Palkó* és a *Jankó* volt. (Márpedig az emberek a népszerű, divatos neveket adták a lovuknak is.) Az sem lehet véletlen, hogy az „Archivum Rákócianum” c. kiadványsorozat névmutatójában csak keresztnévén csupán *Palkó* (Bercsényi szolgája, 10: 183) és *Jankó* (muzsikus Bercsényi udvartartásában, 8: 374) szerepel!

3. Megfontolandóbb a „Csinom Palkó” („Lovacskám, kedves lovam, Palkó) sorrend. Ma már általában így beszélünk: Bodri kutyám, Pejko lovam stb., vagyis előbb jön a név, aztán a „status”, a gazda és jószágá közti viszony megjelölése. A régebbi megszólításformák azonban egyformán megengedik az „András fiam” és „Fiam, András” formát. Gondoljunk csak népköltészetünk ilyen formáira: „Viszi haza ő *fiának*, *Fejér Andrásnak*”; „*Anyám, anyám*, édes *anyám*. | *Gyulainé* édes anyám”; „Nem engedöm, édes *fiam*, *Gyula Márton*”; „*Lányom*, édes *lányom*, | *Bodor Katalina*”; „Ne halj, *fiam*, ne halj, *Bertalaki László*” stb. Sőt, mivel a „status”, a viszony, a személyes kapcsolat *érzelmileg telítettebb*, legkorábban a „Csinóm, Palkó”-féle sorrend volt a kedveltebb: „Uram király”, s „Uram Isten”, „Asszonyunk [= kb. királynénk], Szűz Mária” (külön is figyelemre méltó ez az ősi affektív forma, hiszen a latinban csak ennyi van: „Sancta Maria”). Ló esetében is ismeretes — a nem pontosan velük egybevágó — „*Fakó lovam a Murza*” verssor (a „Balogh Ádám nótájá”-ban). Ez ugyanis már kifejtve adja azt az értelmezős szerkezetet, melyet az „Asszonyunk Szűz Mária”-féle, szintén értelmezős formák az érzelmi, áhítatos-tisztelő viszony és megnevezés egységében mutatnak fel. Nem hiszem, hogy a maga korában a „Csinóm Palkó” forma valakinek is szemet szűrt volna.

4. Végül pedig a *Csinom*, illetve a *csina*, *csinó*, *csino*, *csinu* szavak ritka előfordulásának kérdése. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a *csina* és társai tulajdonképpen nem fogalomszavak, nem szinonimái a *csikó*-nak, *ló*-nak, hanem jelentéstartalmukat a kedveskedés, becézés, az érzelmi viszonyulás határozza meg (a nyelvtudomány nyelvén: konnotatív funkciójuk jóval fontosabb a denotatív funkciónál). Az állatokat jelölő fogalmi szavak közt ilyenek még a *cocó*, *boci*, *csacsi*, *cica*, *csibe* (elképzeltető, hogy valamikor ilyen viszony volt az *eb* és a *kutya* között is). Ez azt jelenti, hogy a vásáron senki sem adott—vett „*cocót*”, „*bocit*”, szerződésben, leltárban, végrendeletben ilyen szavakat nem használtak, és a kötös sem „*csibéket*” költött ki (hanem „*kiscsirkét*”). Bizony utána kellene járni, hogy magyar köznyelvi szótárakban mikor jelent meg pl. a *boci*, vagy a *cocó*, *cica*. Az ilyen, kedveskedő, becéző funkciójú vagy hívogatóra, megszólításra szolgáló szavak sorsa aztán két irányban fejlődik tovább: teljesen visszaszorul a csak konnotatív jelentésű szavak közé — s ezzel együtt rendszerint egy szűk körű nyelvhasználatba vagy a tájnyelvbe. Kassai József a „Nyelv-tanító könyv”-ben (1817.) és nyomában a Czuczor — Fogarasi a *tsinu* elnevezést már „hegyaljai szó”-ként jelöli meg (ami persze akkor még erős túlzás volt). De fordított is lehet a fejlődés: az eredetileg csak kedveskedő, becéző tartalmú szó megtelik fogalmi jegyekkel, s az eredeti fogalmi szót szorít-

ja egy szűk körű nyelvhasználatba, esetleg mindenestül a helyére lép. Ez lett a sorsa pl. a *csibé*-nek a „kiscsirké”-vel (vö. naposcsibe), az *eb*-nek a „kutyá”-val szemben. A *csina*, *csinó*, *csino*, *csinu*, *csena* az előbbi csoport szavainak sorsában osztozott.

Csak mint hangtani érdekességet említem, meg, hogy az *-a* végű becézó-nevek (köztük az állatnevek is) gyakran elvesztik, vagy kezdik elvesztetni érzelmi töltésüket, s ilyenkor további kicsinyítő-becéző képzőt kapnak. A különös azonban az, hogy ezek a képzők rendszerint nem a szóvégi *-a*-hoz kapcsolódnak, hanem — különösen az *-i*, *-ó*, *-u(s)ka* esetében — helyébe lépnek: *Ila* > *Ilus*; *Anna* > *Annus*, *Anni*; *anya* > *anyó* stb. Kétségtelen, hogy szavunk esetében a *csina* a legősibb forma, a *csinó*, *csino*, *csinu-csinus-csinuska* a későbbi, „kiegészítő” becézés során alakult ki. A magam gyermekkori emlékét megerősíti Kelemen József kitűnő könyve (A mondatzók a magyar nyelvben. Akad. K. 1970. 350–1), mely a *csina* becézéseként, hívogatójaként ilyen alakokat ad: *csinuska*, *csinuskám*. (De ugyanígy vagyunk a *cicá*-val, *kutyá*-val, esetükben is a *cicácska*, *kutyácska* helyett általában: *cicus*-t, *kutyus*-t mondunk.)

Végezetül hadd fejezzem ki azt a (nem ide tartozó) óhajtasomat, hogy a „Csinom Palkó”-nak mielőbb adják ki kritikái, a korabeli nyelvtan és helyesírás elveit érvényesítő, legvalószínűbb olvasatát. Meggyőződésem, hogy — egyéb félreértések kiküszöbölése mellett — versünk így fog kezdődni: „Csinóm Palkó, csinóm Jankó”.

Martinkó András

Szabály és tendencia a szinkronikus grammatikában*

Bárczi Géza emlékének

A címben jelzett problémával a „Fejezetek a strukturális magyar mondat-tanból” című, nyelvtudományi intézetbeli tervmunka közben találkoztam. Néhány alá- és mellérendelő kötőszó (illetve a megfelelő mondat-típus) szintaxisának és szemantikájának jellemzése a feladatom. Mielőtt a szabály és tendencia kérdésnek a munkában való felmerülésére térnék, szeretném jelezni, milyen szálakon kapcsolódik ez Bárczi Géza általános nyelvészeti munkásságához. A törvény és tendencia kérdése, különös tekintettel a hangváltozásokra, jól ismert vitatémája volt a történeti nyelvtudománynak. Bárczi a Bevezetés a nyelvtudományba című, 1953-ban megjelent egyetemi tankönyvében,¹ sok más tudóshoz hasonlóan az újgrammatikusok (különösen Hermann Paul) hangváltozási törvény fogalmával szemben, a hangváltozási tendencia mellett érvelt (62–6). Érvei egy részében kimutat olyan történeti változásokat, melyek jelzik, hogy a hangváltozások lehetővé tesznek kivételeket, ellenkező irányú tendenciákat, sőt a régi megmaradását is. Másrészt — és a mi szempontunkból most ez a lényeges — utal arra, hogy a hangváltozási tendenciák keletkezése, megindulása nem szükségszerűen és kizárólag parole jelenség, és el-

* A Debreceni Nyelvészeti Napokon 1981 november 12-én elhangzott előadás írásbeli változata.

¹ Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Bp., 1953.

² Meillet, Antoine: L'état actuel des études de linguistique générale (Linguistique historique et linguistique générale). Paris, 1921. 1–20.

indítóik nem szükségképpen egyes beszélők által véletlenszerűen produkált módosulások, hibák. Bárczi véleménye szerint vannak tendenciák, amelyek a langue-hoz, a nyelvi rendszerhez tartoznak. Ezek nem kizárólag individuális eltérésekből keletkeznek, hanem szociális jellegűek, tehát nagyobb, gyakran térben nem összefüggő szociális csoportokban, illetve rétegekben, nagyjából egyidőben jönnek létre. Ezt a lehetőséget már az újgrammatikusok egy része is megengedte, Meillet pedig, mint köztudomású, a nyelv társadalmi intézményként való felfogása oldaláról alapvető bírálatban részesítette Paul felfogását a nyelvi változások okairól.² Bárczi a szociális tényezők és mozgások szerepét, valamint a nyelvi/nyelvtani rendszer szerkezetét, működési módját egyaránt lényegesnek tartotta a nyelvi változásban.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a történeti változásokban a nyelvi rendszer szintjéhez köthető tendenciák vannak, akkor ennek következményeivel a szinkronikus leírásban is számolnunk kell. Ez azt jelenti, hogy elismerve a stilisztikai, csoportnyelvi, nyelvjárási és más nyelvi tendenciák létezését, a nyelvi rendszer szinkronikus leírásában — az előbbieken túl — kifejezetten nyelvtani viszonylatokban is találkozhatunk tendenciának minősíthető jelenségekkel. A szinkronikus tendenciák a mondatok grammatikalitásának (nyelvtanszerűségének) kérdésével függnek össze. Vannak olyan szerkezetek, melyek grammatikálisak abban az értelemben, hogy nyelvtani szempontból kifogástalanok és szembeállíthatók olyan szerkezeti változatokkal, melyek elfogadhatatlanok. Az első változatot szabályos szerkezetnek nevezik, a másodikat meg szabálytalanak, rossznak.

A tudományos grammatikát olyan elméletnek tekintjük, amely a nyelvi rendszer modellje. Ezt a modelláló szerepét úgy teljesíti, hogy a benne foglalt szabályrendszer elvileg képes az adott nyelven alkotható összes jól formált (grammatikus) mondat jellemzésére, és egyben kizárja az adott nyelven létre nem hozható, rosszul formálnak tekinthető (nem grammatikus) szerkezeteket. A szabályos/szabálytalan megkülönböztetése ebben az összefüggésben nem normatív jellegű, hanem az a mód, ahogyan a tudományos grammatika jellemzi a nyelv rendszerét.

Vannak azonban olyan szerkezeti változatok, melyek nem a szabályos/szabálytalan viszonyában állnak egymással, hanem a szabályosabb/kevésbé szabályos, a jobb/kevésbé jó (de elfogadható) viszonyaiban. Ezek tehát a nyelvtanszerűség (a grammatikalitás) különböző, gyakran különböző fokán állnak. Egy adott mondat szerkezet átalakításai közben, a nyelvtanszerűség (grammatikalitás) különböző fokai közti relációkat mostantól *grammatikai tendenciák*-nak fogom nevezni. A szabályokat pedig olyan viszonyoknak fogom tekinteni, amelyek a nyelvtani szempontból tökéletes szerkezetet jellemzik és kizárják a nyelvtani szempontból elfogadhatatlant.

Nézzünk néhány példát! Egyes megengedő kötőszók mondatbeli pozíciói részben szabályos, részben tendenciális összefüggéseket mutatnak a mondatok aktuális tagolódásával. É. Kiss Katalin terminológiáját használva³ a mondatok főhangsúlyos elemét fókusznak, az előtte található elemet vagy elemeket topiknak, a fókusz utániakat pedig neutrális résznek fogom nevezni. Az ezekkel kapcsolatos további kérdéseket most nem tárgyalhatom, csak egy példát adok,

³ É. Kiss Katalin: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje, NyK. 80: (1978.) 261—86

a kezdőbetűikkel jelölve a megfelelő részeket:

[_TVali] [_Fgyorsan] oklotta meg [_{NA} példát.]

A vizsgált kötőszókat illetően az első grammatikai szabály abban áll, hogy a sztenderd (tehát a nem metanyelvi vagy nem speciális helyesbítő tartalmazó) mondatokban nem lehetnek sem topicok, sem fókuszok, hanem ezek előtt, között vagy után állhatnak, különféle megoszlásban. Már tendencia, hogy jobbak a neutrális rész előtt vagy után, mint benne. Tehát az elvileg lehetséges helyzetek a következők: ($\emptyset$ = a lehetséges helyzetek)

$\emptyset$ Topik $\emptyset$ Fókusz (Ige) $\emptyset$ Neutrális rész $\emptyset$.

Vegyünk egy összetettmondat-típust és vizsgáljuk meg benne a megengedő kötőszók közül ezúttal a *habár*, *noha*, *jóllehet* és *bár* szintaktikai viselkedését.⁴ Szabály, hogy a topik előtt, (a mondatélen) valamennyien tökéletesen grammatikusak:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{Habár} \\ \text{Noha} \\ \text{Jóllehet} \\ \text{Bár} \end{array} \right\} [\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{NA példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

Szabály, hogy a fókusz és az ige közé nem kerülhetnek (feltéve persze, hogy a fókusz maga nem ige):

$! [\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \left\{ \begin{array}{l} \text{habár} \\ \text{jóllehet} \\ \text{noha} \\ \text{bár} \end{array} \right\} \text{oldotta meg } [\text{NA példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

Amennyiben a mondatélről a topik utánra, de a fókusz elé helyezzük a kötőszókat, a mondat grammatikalitásának mértéke csökken, de azért még elfogadható. (A tesztelt anyanyelvi beszélők ezt úgy szokták kifejezni, hogy a mondat már nem annyira jó, mint a korábban.):

$[\text{TVali}] \left\{ \begin{array}{l} \text{noha} \\ \text{habár} \\ \text{jóllehet} \\ \text{bár} \end{array} \right\} [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{NA példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

A két szintaktikai helyzet közötti viszonyt, miszerint ezek a kötőszók a mondatélről a topik utáni helyre mozgatva kevésbé jó, de elfogadható mondatot eredményeznek, tendenciának nevezem.

A fókusz és az ige utáni pozícióit illetően, a kötőszók különbözőképpen viselkednek. A *noha* és a *habár* kötőszókat mondatélről erre a helyre mozgatva, a *l i g* elfogadható, lényegében rossz formájú mondatához jutunk. Tehát szabály,

⁴ A többi megengedő kötőszóra és más mondattípusokra l.: Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nytud. Ért. 118. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

hogy ők nem kerülhetnek ebben a mondat típustban a fókusz és az ige után:
Először az eredeti helyzet:

$\left\{ \begin{array}{l} \text{Habár} \\ \text{Noha} \end{array} \right\} [\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{Na példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

A mozgatás után:

$! [\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } \left\{ \begin{array}{l} \text{habár} \\ \text{noha} \end{array} \right\} [\text{Na példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

A neutrális rész után ezek a kötőszók rossz formájú mondatot eredményeznek, szabály tehát, hogy nem kerülhetnek erre a helyre:

$[\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{Na példát}] \left\{ \begin{array}{l} \text{noha} \\ \text{habár} \end{array} \right\}, \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

A *jóllehet* számára a fókusz és ige utáni, de a neutrális rész előtti helyzet lehetséges. A mondat grammatikalitása csökken a kötőszó ide mozgatása miatt, de azért még elfogadható marad. Az eredeti helyzet:

$\text{Jóllehet } [\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } ![\text{Na példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

A mozgatás után:

$[\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg jóllehet } [\text{Na példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

A *noha* és *habár* esetében tapasztalt szabály tehát a *jóllehet* számára tendencia. Ugyanakkor a *jóllehet* sem grammatikus a neutrális rész után:

$[\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{Na példát}] \text{jóllehet, Bálint türelmetlen volt.}$

Vagyis a *noha* és a *habár* szabálya a *jóllehet* számára is szabály ebben a relációban.

A *bár* esetében más a helyzet. Az összes előbbieken jelzett szabály a *bár* számára tendencia. Tehát a mondatélről a fókusz és ige után, a neutrális rész elé helyezve, vagy a neutrális rész utánra mozgatva csökken ugyan a mondat grammatikalitása, de nem válik elfogadhatatlanná. Ugyanakkor a mondatéli helyzet mindig jobb, grammatikusabb:

$\text{Bár } [\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{Na példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

$[\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg bár } [\text{Na példát}], \text{ Bálint türelmetlen volt.}$

$[\text{TVali}] [\text{Fgyorsan}] \text{oldotta meg } [\text{Na példát}] \text{bár, Bálint türelmetlen volt.}$

Végül tendencia, hogy az aktuális tagolás fő részei között jobbak a kötőszók, mint a fő részekben belül, amennyiben azok többbeleműek. Ez különösen a neutrális részre áll. Növeljük meg a terjedelmét!

A kötőszók a neutrális részen belül:

[_TVali] [_Fgyorsan] oldotta meg [_Na példát $\left\{ \begin{array}{l} \text{bár} \\ \text{jóllehet} \end{array} \right\}$ tegnap az órán],
Bálint türelmetlen
volt.

A neutrális rész előtt:

[_TVali] [_Fgyorsan] oldotta meg $\left\{ \begin{array}{l} \text{bár} \\ \text{jóllehet} \end{array} \right\}$ [_Na példát tegnap az órán],
Bálint türelmetlen volt.

A *bár* a neutrális rész után:

[_TVali] [_Fgyorsan] oldotta meg [_Na példát tegnap az órán] bár, Bálint türelmetlen volt.

Összefoglalva a példa tanulságait: Volt egy állandó szerkezeti környezetünk, az adott mondat. Ebben különböző szintaktikai pozíciók, helyek egy kötőszóosztály tagjai számára. Egyes helyek, illetve mozgatók valamennyi esetben kötelezők, illetve tiltottak voltak, tehát mindig szabállyal jellemezhetők. De voltak olyan helyek és mozgatók, amelyek a kötőszóosztály egyes tagjai számára szabályosan lehetetlenek, mások számára viszont fakultatívok, lehetségesek. Az utóbbiak a mondat grammatikalitásának mértékét változtatták a jobb/kevésbé jó relációiban. Ezeket neveztük tendenciáknak. A szabályok és a tendenciák párhuzamosságokat mutattak abban az értelemben, hogy változatlan szerkezeti kontextusban, ugyanazon nyelvi elemosztály különböző tagjaira, ugyanazon szintaktikai – pozicionális viszonylatokban voltak érvényesek a szabályok és a tendenciák.

Ilyen összefüggéseket a szintaxis számos más területein is találhatunk. Például az ún. m o n d a t á t s z ö v ő d é s e s szerkezetekhez vezető szintaktikai mozgatók nagy része nem hoz létre a kiinduló szerkezettel a z o n o s grammatikalitású mondatot, hanem csökkenti az elfogadhatóság mértékét. További feltételek állapíthatók meg arra, hogy közülük melyeket lehetne tendenciának tekinteni, és melyeket tiltó szabálynak. Például a kiinduló mondat szerkezet legyen ez:

[_TVali] [_Fazt] hiszi, hogy [_TTibor] [_Fa filmről] beszélt:

A mondatátszövődéses forma:

[_TVali] [_Fa filmről] hiszi, hogy [_TTibor] beszélt.

Az átalakítás abban állt, hogy a mellékmondat fókuszát a főmondatbeli, fókuszált utalószó helyére tettük úgy, hogy a mellékmondat fókusza korábbi esetét megtartotta. Az eredményül kapott mondat elfogadható, de grammatikalitása alacsonyabb, mint a kiinduló mondaté.

Amennyiben a mellékmondat fókuszát úgy tesszük az utalószó helyére, hogy e n e k az esetét veszi át, és a korábbi helyét névmás jelzi, az eredményül kapott szerkezet grammatikalitása még tovább csökken, sőt a tesztelt anyanyelvi beszélők többsége szerint nem fogadható el:

! [_TVali] [_Fa filmet] hiszi, hogy [_TTibor] [_Frőla] beszélt.

Az első esetben tehát a kiinduló mondat szerkezet és az átszővődéses változat a kifogástalan/elfogadható viszonyában volt egymással. Ezt a reláció-típust tendenciának nevezem. A második esetben egy kifogástalan mondatból elfogadhatatlant hoztunk létre. A kettő közti viszony tiltó szabállyal jellemezhető. Ennek megállapítása azért nem fölösleges, mert segítségével jellemezni, korlátozni tudjuk azokat a szerkezeti feltételeket, melyek mellett az első átalakítás, mint tendencia elfogadható.

A szabály és a tendencia fogalmaival tehát mondat szerkezeteket jellemeztünk a nyelvtani rendszer szempontjából. Ezért a tendencia fogalma nem azonosítható egy szabály (egyéni) változatának fogalmával. A tendencia révén ugyanis azon szerkezeteket tudjuk jellemezni, melyek a nyelvtani rendszerhez (az előbbiek szerinti értelemben) másképpen viszonyulnak, mint a szabállyal levezethetők.

Említettem: azt a felfogást fogadom el, amely a grammatikát modelláló eszköznek tartja, és olyan szabályrendszerre kívánja építeni, melyből az adott nyelv mondatai és csak azok levezethetők. Ennek részleteit illetően a különböző irányzatok eltérően fogalmaznak. De abban általában megegyeznek, hogy a grammatika mint modell létrehozásához el kell tudnunk dönteni, mely szerkezetek tekinthetők az adott nyelv mondatainak, és melyek nem.

A grammatikai tendenciák létezése némileg változtathat ezen a kérdés-föltevésen. Elvileg ugyanis három osztály elkülönítését teszi lehetővé. Azoknak a szerkezeteknek az osztályát, amelyek biztosan az adott nyelv mondatai, azokat a szerkezeteket, amelyek biztosan nem mondatai az adott nyelvnek, és azoknak a szerkezeteknek az osztályát, amelyek lehet, hogy az adott nyelv mondatai, illetve nem abszolút biztos, hogy mondatai az adott nyelvnek. Véleményem szerint a grammatikának valamiképpen az utóbbi szerkezetosztályra vonatkozó ismereteket is tartalmaznia kell. Ennek lehetséges módja, hogy a szabályokon kívül a tendenciákat is a nyelvtan részének tartjuk. Pontosabban szólva a grammatikai tendenciákat, tehát azokat, melyeknek azonos feltételek mellett van szabályos változatuk is. Ez a korrelativitás különbözteti meg a grammatikai tendenciát a szociolektális, stilisztikai, műfaji, dialektális és más tendenciáktól. Az tehát, hogy a grammatikai tendenciának, egy közös osztályon belüli másik nyelvi elem/struktúra alosztályra van szabály megfelelője is, változatlan szerkezeti környezetben. Ez természetesen hipotézis, melyet még empirikusan részletesen igazolni kell jóval nagyobb anyagon.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a langue, a nyelvi rendszer szintjéhez köthető tendenciákhoz. Bárczinak az ilyen jellegű, de történeti tendenciákról tett megállapításai annyiban is tanulságosak, hogy föltételezhető: a szinkrón nyelvtani tendenciák léte és a nyelvtani szabályokkal való párhuzamosságaik maguk is történeti folyamatokra utalnak. Egy grammatikai tendencia valójában a párhuzamos szabály kiterjedésének vagy leépülésének fázisát jelzi. Hogy a kettő közül melyiket, azt egyes esetekben nehéz eldönteni. Például azt, hogy a *noha* szabálya fog-e hatni a *bár* tendenciájára, vagy a *bár* tendenciája fog-e hatni a *noha* szabályára. Valószínű, hogy az ilyen változások irányát az adott nyelv szerkezeti (pl. szórendi, mondattani) típusa változásának keretein belül értelmezhetjük. Így ezen a ponton már nem annyira az egy nyelvet szinkronikusan leíró nyelvész, hanem a történeti folyamatokat is vizsgáló nyelvtipológus az illetékes.

A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál

József Attila „tájleírásai” valójában *projekciók* (lelkiállapotok kivetülései). Hogy a tájnak — elsősorban a külvárosok sivár, elidegenedett tájainak — lelki, szellemi önarcképként való megfestése tudatos és szándékos volt nála, azt többek között abból a leveléből tudjuk, melyet Halász Gáborhoz intézett 1935-ben, amikor az a Medvetánc kötetről írott Nyugat-beli kritikájában „szemére hányta egyes túlságosan propagandaízű verseit” (l. Halász Gábor: Válogatott írásai. Bp., 1977. 769; a szóban forgó kritika: Nyugat 1935/1: 324–5). A költő ebben a levelében mintegy „védelmébe veszi” ezeket a költeményeket, de nem csupán a polgári kritika fanyalgásával, hanem a másik oldalról, a politikai baloldaltól jövő elismeréssel szemben is. Ugyanis mind a fanyalgás, mind az elismerés félreértésen, mégpedig ugyanazon a félreértésen alapul: azon, hogy tartalomnak nézik, és eszerint ítélik meg azt, amit ő csak formának szánt. „Én a proletárságot is formának látom — szögezi le —, és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé, s kifejező szándékom... számára csupán »jól jön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel” (idézi Halász Gábor uo.). Vagyis a tájleírás, a város peremének, a külvárosi éjnek és a többi nevezetes motívumnak a megjelenítése alapján véve nem cél az ő számára, hanem eszköz: az önkifejezésnek az eszköze. Joggal kockáztathatja meg tehát Halász Gábor azt az esszéisztikusnak tűnő, de valójában nagyon is megalapozott és helytálló észrevételt, hogy „a külváros ő maga volt” (uo.).

Rónay György A regény és az élet című művében „lelki táj”-nak nevezte Krúdy tájait, amelyek a belső és a külső, a pszichikai és a fizikai közt teremtenek — vagy pontosabban: ismernek fel és mutatnak be — korrelációkat (i. m. 285). Szerintem *lelki tájak* József Attila tájai is. Azonban van egy számottevő különbség is köztük: József Attila számára a leírás nemcsak pszichikai tartalmak, lelkiállapotok kivetítésének az alkalmá, hanem éppígy szolgál gondolati műveletek, felismerések, absztrakciók megérzéskítésére is. Ezért a kutatónak a pszichológia és a pszichiátria szempontjain kívül a filozófiára, sőt a közgazdaságtanra és a politikára is tekintettel kell lennie ezeknek a „tájleírásoknak” az elemzésekor. Talán elég, ha most csak az Eszmélet különleges „filozófiai tájképeire” utalok (pl. a VIII. részben a *csillagok* és a XII.-ben a *vonat*). Ezekben a leírásokban a táj funkciója nem merül ki a szemléltetésben, az érzékletes megjelenítésben. Ezek a tájak *szellemi folyamatok kísérleti terepei*, ahol az „odakint”-nek és az „idebent”-nek —

a társadalomnak és az egyéni pszichikumnak — egyaránt antagonisztikus ellentmondásai objektiválódnak és eközben (vagy mondjuk így: ezáltal?) értelmeződnek is. Máskülönben nehezen érthetnénk meg, miért épp a harmincas évek első felében, József Attila „mozgalmi” korszakában válik uralkodóvá ez a verstípus. Márpedig kétségbenvonhatatlan irodalomtörténeti tény, hogy az ilyen jellegű és rendeltetésű leíró vers éppen ekkor tesz szert nála központi jelentőségre. Ennek az időszaknak a *t á j l e í r ó s z i n t é z i s v e r s* a vezető műfaja, az ilyen típusú, „létösszegező”-nek is mondott nagy költemények hordozzák a legfontosabb mondanivalókat.

Ennek a reprezentatív verstípusnak, a tájleíró szintézisversnek két fő válfaját különböztethetjük meg aszerint, hogy honnan, milyen logikai-gondolati szintről indul a vers, és azután merrefelé halad. Az egyik gyakori versépítési mód, az *i n d u k t í v* versépítés konkrét valóságalemelektől, egyesektől rugaszkodik el, hogy valamely általános felé lendüljön. A másikfajta szerkezetű vers az általánosból indul ki, és az egyes felé halad. Ez utóbbit *d e d u k t í v* versépítésnek nevezhetjük.

E két szerkesztésmód közül az előbbi, az egyestől az általános, a képitől a fogalmi felé mozgó, tehát az *i n d u k t í v* a gyakoribb. Ebben a vizuális megjelenítés — a szó szoros értelmében vett leírás — áll elől, az tölti ki a vers nagy részét. Ebből a szemléletes valóságanyagból vonja el, következteti ki József Attila a záró formulát, a vers „üzenetét”. E fogalmi szintű közlés csak a szöveg vége felé, a gondolati és indulati csúcsponton jelenik meg. Hatása katartikus, mert formába kényszeríti és ezzel fel is oldja azokat a feszültségeket, amelyek már-már szétrobbanással fenyegették a költeményt. E katartikus hatású lezárás nem éri váratlanul az olvasót, sőt kielégíti annak várákozását, oly logikusan folyik az előzményből. Ekkorra érik be és bizonyul lényeginek a panorámaszerűen felvonultatott tájképi elemeknek fokozatosan erősödő másodlagos, mögöttes értelme, hogy végül a befejező sorokban „a mennyiségi felhalmozódás minőségi változásba csapjon át”, s a konkrét élettények, valóságszegmentumok egymáshoz súrlódásából villamos szikraként pattanjon ki a gondolati általánosítás, a gyakorta mozgósító hevületű szentencia, formula.

Hogy néhány példával is jelezsem, milyen versekre gondolok, amikor induktív versépítésről beszélek, ebbe a szerkezeti típusba sorolom a *Munkások* (1931.), a *Külvárosi éj* (1932.), *A város peremén* (1933.) és az *Elégia* (1933.) című költeményt, hogy csak a legismertebbekre utaljak. Ezekben a műveiben a tájélménytől eljut József Attila a vallomásig, a törvényig, sőt a próféciáig. A szentenciózus lezárás a szó jó értelmében *retorikus*, anélkül hogy csattanóízű volna. Akár felhívással, akár fogalmi összegezéssel ér véget a szöveg, ez az általános szervesen nő ki a megelőző egyesekből.

Másképpen, épp ellentétes módon épül a *d e d u k t í v* versszerkezet: itt az általánostól haladunk az egyes felé, a szentencia megelőzi a panorámát. A verstípus mintapéldánya a *Téli éjszaka*, amelyben az elvont posztulátum, a „Légy fegyelmezett!” elhangzása után a reális tájmozzanatok szükségképpen túlmutatnak önmagukon, többet jelentenek önmaguknál. „Ontológiai tájkép” ez, ahogy a versnek egyik elemzője találóan megállapította (Pór Péter: *ItK.* 1975: 78). Ez a jelentésbeli többszörösség, többszintűség, polifónia annak tulajdonítható, hogy a filozofikus hangütés már eleve meghatározza — de legalábbis befolyásolja — a költemény olvasásmódját, „olvasási utasításul” szolgál a befogadó számára (vö. Török Gábor: *Költői rébuszok.* Bp., 1974. 33). Egy „hieroglifikus” valóság képe rajzolódik ki előttünk: mindaz, amit a maga

anyagi konkrétságában látunk, valójában valami másnak, egy nála fontosabbnak a jele, jelképe.

... Egy ember ült a porban
s eltűnt a *kifeslő jegyek* közt.
(Ritkás erdő alatt, 1932.)

E valóság-hieroglifák mögöttes értelmét, ill. az irányt, amerre értelmezőjüknek el kell indulnia, a versindítás szabja meg. De ez megfordítva is igaz: ahogy a folytatás a kezdet felől értelmeződik, úgy a nyitó szentenciának is a kifejtés, a tájkép adja meg a teljesebb jelentését. A „Légy fegyelmezett!” igazából csak abban a kozmikus távulató természetelményben szemléltetődik, konkretizálódik és igazolódik, amelyet az utána következő tájleírás élénk tár. „Ennek a felszólításnak a szigorát a leírás nyomán kibontakozó hatalmas körkép érteti meg fokról fokra” (Tamás Attila: A költői műalkotás fő sajátosságai. Bp., 1972. 252).

Később, az 1935 körüli korszakhatár után háttérbe szorul ez a verstípus és a vele járó „közvetlen miliójelenlét” és „közvetlen életrajziság” (Németh G. Béla: Új Írás 1980: 6. 6). Részlegesen azonban megőrződik mint versindító kép, ill. helyzet. Tájleírással indul pl. a *Levegőt!* (1935.), *A Dunánál* (1936.) és a *Hazám* (1937.), megint csak a legismertebbek közül válogatva.

Voltaképpen mi is a vershelyzet ezekben a nyitásokban? Nem az, hogy a lírai szubjektum ténylegesen mozog vagy akár csak szemlélődik a tájban, hanem az, hogy visszaemlékezik erre. Jól mutatják ezt többek között a múlt idejű igealakok: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi *bántott* | hazafelé menet? | A gyepe éppen langy sötétség *szállott*, | mint bársony-permeteg”; „A rakodó-part alsó kövén *ültem*”; „Az éjjel hazafelé *mentem*, | *éreztem*, bársony nesz inog”; stb., összevetve pl. egy ilyen nyitóképpel: „Itt *ülök* csillámló sziklafalon”. Ebben csakugyan a tájban való hic et nunc jelenlét a tényleges vershelyzet, ill. az ebbe beleolvadó versíró helyzet. (A vershelyzet, versíró helyzet, versmagatartás stb. fogalmáról vö.: Hankiss Elemér: Magyar Műhely 1968: 27. 43–58; Török Gábor: A líra: logika. Bp., 1968. 178–87; Németh G. Béla [szerk.]: Az el nem ért bizonyosság. Bp., 1972. 130–1, 182, 349–50.)

Az utolsó két-három év reprezentatív verseit a lényegre csupaszított, gnómaszerű, szentenciózus-axiomatikus beszédmód jellemzi (vö. Németh G. Béla: Új Írás 1980: 8. 3–19). Van ugyan néhány korábbi példa is erre a „ki nyilvánító” verstípusra — így az 1934-ben keletkezett *Számvetés* —, de igazán gyakorivá csak a harmincas évek közepétől, uralkodóvá pedig a legvégső periódusban válik (1936: *Biztató*, *Irgalom*, *Kiáltozás*, *Kész a leltár*; 1937: *Nem emel föl, Bukj föl az árból*, *Tudod, hogy nincs bocsánat*, *Négykézláb másztam*, *Le vagyok győzve* . . . , *Karóval jöttél* . . . , *Talán eltűnök hirtelen*, *Íme hát megeltem hazámat*). Még ezekben a segélykiáltásszerű vagy komoran ítélező művekben is felvillannak olykor tájmotívumok, de jobbra csak képi síkon, pl. hasonlatok képi elemeként: „*Mint fatutaj a folyamon*, | *mint méla tót a tutajon*, | száll alá emberi fajom | némán a szenvedéstől” (*Kiáltozás*); „*Úgy leszakadtam minden más világról*, | *ahogyan le hull a gyümölcs az ágról*” (*Le vagyok győzve* . . .); „. . . most itt csücsülsz, || *mint fák tövében a bolondgomba*” (*Karóval jöttél* . . .); stb. Ám ebben a korszakában már nem formateremtő elve, nem fókuszsa verseinek a tájleírás.

A költő, aki néhány évvel korábban még úgy próbált úrrá lenni saját lel-kének és az őt körülvevő „vas világnak” a rettenetein, hogy *f e l m é r t e*, *l e í r*

t a ezt a külső-belső tájat, „mint birtokát a tulajdonosa”, — nos ez a költő ekkor már a kimondás, a kinyilvánítás, az ítéletmondó kijelentés meztelen kardjával és mérlegével száll szembe mindazzal, ami végül is meg fogja ölni.

Kemény Gábor

A mély főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében

1. Füst Milán költészetének hatásáról így írt Bori Imre: „... ki nem mondottan is az a szerepe volt a modern magyar lírai nyelv és vers kialakításában, mint Apollinaire-nek a franciában, bár az egy Weöres Sándoron kívül alig tudta magyar költő ezt az örökséget termékenyítően kamatoztatni, függetlenül attól, hogy szinte az egész modern magyar líra tanult tőle” (Az avantgarde apostolai. A magyar irodalmi avantgarde III. Füst Milán és Kassák Lajos. Újvidék, 1971. 8). Ehhez a gondolathoz Rákos Sándor hozzászól: „amit ő [Füst Milán] annak idején elkezdett, annak folytatása van a jelenben, s láthatóan átível a jövőbe” (Naplóföljegyzések Füst Milán világáról. Új Írás 11 [1971.]: 111). Mivel volt kritikus, aki Füst Milán költészetének nagyságát a nagy és töretlenül kitartó stílusban látta — Keszi Imre: Füst Milán költészete. In: Uő.: A sziget ostroma. Budapest, [1948.] 142) — mindenképpen indokolt ennek a lírának a nyelvi stílusával részletezőn foglalkozni (vö. Kardos László: A hetvenéves költő. In: Uő.: Vázlatok, esszék, kritikák. Budapest, 1959. 333). A jelen dolgozat a Füst Milán egyéni stíluszajátosságait mutató és megvalósító nyelvi elemek közül a mély főnévvel kapcsolatosakat arra is figyelve tekinti át, hogy a nyelvi elemekben és felhasználásukban milyen egyéni jellemzők mutatkoznak (l. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. [KMStiltört.] Bukarest, 1970. 14). Azoknak a tanulmányoknak nyomán, amelyek a Füst Milán-i stílus egyéni sajátosságait igyekeztek megtalálni, kitűnt: a költő képalkotása és -rendszere eredményesen csak együttesen írható le. Így a mostani vizsgálat további adalék a Füst Milán-i költői nyelv képalkotásának és -rendszerének megismeréséhez, valamint ahhoz: egyediek-e a század eleji költészetünkben a Füst Milánnál tapasztalható stílusjegyek. Ennek megállapítására Karinthy Frigyes költői nyelvének párhuzamos tanulmányozását vonja be a dolgozat a kutatás körébe. A Karinthy Frigyes írásművészetét tanulmányozók korán észrevették, hogy jóllehet az formai tekintetben nem ad újat — így: Dr. Boross István: Karinthy Frigyes. Mezőtúr, 1929. 33 —, hogy: „... mert nem igen él »eszközökkel«; mert saját eszköztelenséget teremtet” (Tandori Dezső: „Volt valami példátlan izgalom és remény a levegőben...” It. 61 [1979.]: 836), vagyis a Füst Milán-i stílustól mindenképpen elütő a jellege. Minthogy Füst és Karinthy lírai termése nagyságban közeles, ezért a mennyiségi különbségek nem fedhetik el a minőségeket.

A mély főnév jelentései az ÉrtSz. 4: 1246 helyéről vannak idézve a rövidítések feloldásával.

A versidézetek forrásai: Karinthy Frigyes: Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, [1977.]; Füst Milán: Összes versei. Budapest, 1969. (csak az oldalszám megadásával jelölve); Uő.: Napló I–II. Budapest, 1976. (N. I–II);

Nyugat (Ny.); Az elmúlás kórusa [Budapest, 1921.] (ElmK.). — Az idézetekben két pont jelzi a szöveg megszakítását.

2. A mély főnév első főjelentése:

„1. (választékosan) Valamely magasabb helytől lefelé terjedő tér; mélység.” (= mély 1) Az ide vonható Füst Milán-i előfordulások a következők.

- (1) Hős, ki a láthatár peremén a sötétbe zuhantál,
Mint csúcsokról a mélybe köd-görgeteg gomolyog .. (120)
- (2) ... Ki a mélybe nézel s nem látsz .. (Ny. 1921. I, 514)
- (3) Néha hallom őket sírni,
A mélyből sírásuk felbuzog. (N. I, 250)
- (4) És kiáltanék a mélyből, hogy megismerd szavam! ... (ElmK. 19)
- (5) .. És mélyről hangzó szavad lehúnyt szemem mögül [új versszak]
Majd ismét előcsalja régi könnyeim ... (ElmK. 20)

A (3), (4) és (5) jelzetes helyen előforduló *mély* főnevek bizonyos szimbolikusságot hordoznak, amely a vershelyzetből származik. A Síri kórus és a Zsoltár című versekből való szövegdarabokban ugyanis a *mély* egyaránt az a hely, ahol a meghaltak, illetve a költői én tartózkodik, szemben valamely emelkedettebb, Istenhez közelebbi hellyel. Nyilván mitologikus – biblikus megfelelés munkál a *mély* efféle használata mögött, de – éppen a szimbolikus beépítettség miatt – mégsem volna helyes az egyértelmű 'alvilág; pokol' értelmezés. Különösen az (1) idézete mutatja, mennyire nem szabad erre gondolni, hiszen a hős halálának körülírása – „a láthatár peremén a sötétbe zuhantál” – a rákövetkező hasonlattal éppen a *mély* 1 jelentés elsőbbségét sugallja.

2.1. A *mély* főnév második főjelentése az ÉrtSz. idézett helyén: „2. (csak egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal) (átvitt értelemben is) Valaminek lejjebb vagy leglejjebb, illetőleg beljebb vagy legbeljebb eső része” (= mély 2). Ennek a jelentésnek felelnek meg Füst Milán költői nyelvéből a következők.

- (6) — Ó te ... ki a sír mélyén még most sem nyughatol ... (Ny. 1925. III, 448)
- (7) [Ha jön az alkony] a végtelen és nagytömegű tenger mélye pirosan tükörzik. (128)

Ezek a *valaminek a mélye* fajtájú szókapcsolatok szokásos használatának a példái. A következőben viszont már a közvetlen szövegkörnyezet szóképei ezt a használatot megváltoztatják:

- (8) [Az édeságyú-vágyú Pergola] öle négy ölnyi mély, mint a tenger,
Nem leli mélyét semmi utazó,
Ott mily veszélyben vagy, nincs arra szó! (70)

Egy **valami mély, mint a tenger* feltételezett alaphasonlatból származik az idézetben levő hasonlat, amelyben a tenger képzetet az **öle mélye* metafora

folytatja. Ennek az egységes szemléleten nyugvó képépítkezésnek a közös előismeretekben kell okát keresnünk. A tengeri utazás és veszedelmei az a közös előismeret, amelyet mintegy allegorikus részletezettséggel rámond a költő a Pergola asszonnyal kapcsolatos szerelem veszedelmeire (persze az utóbbi veszedelmekhez is szükséges némi előismeret . . .), a közös előismeret szerepéhez l. Deme László: A szöveg alaptermészetéről. In: Szathmári István – Várkonyi Imre [szerk.]: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Kaposvár, 1979. 60. — Ugyancsak a közös előismeretek függvényében áll a következő szövegdarabban a **mező mélyei* kifejezés:

- (9) Copperfield: rézföldeket jelent, tán gyöngyszín, szikes mezőt,
Amelynek *mélyeiről* a szerencsefiak hirtelennőtt, nagy indulatával
Emelted volna ki s mutattad volna fel a nagy Isten előtt
Gyarapodásod biztos zálogát, a barackszín, sárga fémét. (30)

A megfogalmazott ismeretek és a meg nem fogalmazott előismeret kettősége munkálja ezt a teljes képet. Az előbbi a *Copperfield* név etimologikus — metaforikus magyarázata — úgynevezett kifejtett metafora (J. Soltész Katalin: Nyr. 83. [1959.]: 184; Uő.: Babits Mihály költői nyelve. Budapest, 1965. 275; Kemény Gábor: A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről. NyelvtudÉrt. 104. sz. [1980.]: 461–2), az utóbbi a **gyöngyszín, szikes mező mélye* alapmetafora. Ez is sajátos fajtájú: körülíró metafora (vö. Szathmári István: MStIV. 118) 'bánya' jelentéssel, s a későbbi — ugyancsak körülírás — *barackszín, sárga fém* lelőhelye. A **mező mélye* azért is metafora, mert beletartozik a *Copperfield: rézföldeket jelent* kezdetű magyarázó, kifejtő sorozatba: **Copperfield mezőt jelent. A valaminek a mélye* szerkezet tehát csak közvetve van a képalkotásba bekapcsolva.

- (10) Lóháton állodogalsz s tünődöl társtalan: —
Hogy réges-rég az évezredek *mélyén* volt-e gyermeked? (42)

A sokszor emlegetett Füst Milán-i időtlenség itt az *évezredek mélye* metafora révén keltődik, amely a *réges-rég* mellett nem fölösleges szószaporítás, hanem a túlzás (hiperbola) eszközének alkalmazása. A túlzás könnyen társul a halmozással, ezáltal is a tartalmi erősítést szolgálva. Az idézett rész a versben — Egy magános lovas — éppen a befejezés, így helyzeténél fogva is nagyobb súlyú, s ez ugyancsak a tartalmi erősítést szolgálja.

2.2 A *mély* főnév fentebb idézett jelentése mellett két jelentésárnyalatot is leír az ÉrtSz. Az egyik: „2. || a. (csak egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal) (*átvitt*) Valaminek a lényege, veleje”. Füst Milán költői nyelvében a *mély* szó legtöbbször e csoportba sorolódik.

- (11) S álmaid *mélyén*
Megsimogatsz-e majd érte [ti. szomorú szívem dobogásáért] vagy átkozol?
(N. II, 110)

- (12) Több rejtély volt a lét nekem s több édesség: oly jó volt álom *mélye*
meleg köpenyed! (34)

A köznyelvi *mély álom* szókapcsolatra (ÉrtSz. 1: 178) megy vissza mindkét kép. Míg abban az *álom* 'alvás', a költői használatban az ÉrtSz.-ban meg-

adott 4. jelentésre kell gondolni: „(átvitt értelemben) A szabadjára engedett képzelet képei; ábránd, képzelődés, elképzelés”. Ez a jelentés jól beleillik a (11) jelzetes szövegrészbe, amelyikben a versben megszólítottat kérdezi a költői én. (A versben megszólított személyre l. Hankiss Elemér: Kihez szól a vers? In: Uő.: A népdaltól az abszurd drámaig. Budapest, 1969. 115–30.) A *mély álom*-nak mégsem csupán genitivus partitívusszá alakítása az **álom mélye*, hiszen a költő ezt mint valóságos helyet jelentő szerkezetet (is) beépíti a képbe, tehát a *mély* 2. jelentésre is gondol:

$$\left. \begin{array}{l} *mély\ erdőben \\ *az\ erdő\ mélyén \end{array} \right\} megsimogatsz\ valamiért$$

„... álmaid mélyén | Megsimogatsz-e érte ...”

Ezek után kérdéses, minek értelmezhető voltaképpen az *álom*. A teljes verset — Hull az aranyalma — olvasva megtudhatni a versben megszólítottról: „Halott vagy . . .”, vagyis az *álom* ’halál; halott állapot’ (ÉrtSz. i. h. 2. || a.) is. A stílushatás ennél a képnél onnan van, hogy Füst Milán — a költői szöveg-mű (Deme László műszava, i. h. 65) egészét is figyelembe véve — a két szó között a következő jelentések azonosítását (jele: Y) hozta létre:

$$\text{álmaid} \left\{ \begin{array}{l} 2. \\ \text{álom } 2. \text{ || a.} \\ 4. \end{array} \right\} Y \left\{ \begin{array}{l} 2. \\ \text{mélyén} \left\{ \begin{array}{l} \text{mélye} \\ 2. \text{ || a.} \end{array} \right\} \end{array} \right.$$

A (12) jelzetű helyen levő teljes képben az *álom mélye* egy meleg köpeny birtokosa, s nyilvánvaló a közös előismeretek alapján, hogy az *álom* itt ’alvás’, ugyanis a *meleg* minőségjelző az *alvás* és az *álom* szavak szemantikai mezőkapcsolataként szerepel: a jó alvás egyik feltétele a meleg takaró. Az sem véletlen, hogy a költő köpenyről beszél. Ennek alkotáslélektani oka van. Füst Milán verseiből sajátos középkori hangulat árad, s ennek nemritkán az egyes szavak érzelmi-hangulati velejárói a forrásai a jellemző cselekvések, történések mellett. Így a köpenybe burkolózó ember képe a régmúlt időket képes földézni a *köpeny* szó asszociációs köre következtében. — A szóban levő teljes kép egy **oly jó volt a mély álom ~ alvás a meleg köpenybe burkolózva* alapképből eredeztethető. A költői megfogalmazás nemcsak tömörebb, nemcsak az *álom mélye*[,] Y *meleg köpenyed* azonosítással létrehozott megszemélyesítő metaforával gazdagabb, hanem — a versegész idevonásával belátható — valamiféle transzcendens állapotról is tájékoztat (vö. Rába György: Füst Milán lírája, mint az Ezeregyéjszaka utóhangja. Jelenkor 21 [1978.]: 726–34; Uő.: Az objektív líra jelensége a Nyugat hőskorában. ItF. 100. sz. [1980.]: 65).

(13) Ó végső koppanás a szíven: végső döbbenet: halál!
Ó minden szédületek *mélye*: régen várt magány!

Itt is a halál kérdésével foglalkozik a költő. „Nehéz a valóság nekem . . .” — mondja ugyane versben — Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! —, ezért kívánja: „Add a kezedet úgy, mint a halottnak, kiről álmodék!” Füst Milán lírájában ugyanis az igazi lét — saját szavával szólva — az elmúlásban

teljesedik ki. A fent írt „régén várt magány” a halál körülírása. A *szédületek mélye*: Y *régén várt magány* olyan metafora, amely két elvont fogalmat azonosít. A *szédület* ugyanis „2. (átvitt, irodalmi nyelvben használatos) Fokozott érzelmek, indulatok következtében létrejövő kábultság, elragadtatás, rajongó csodálat” (ÉrtSz. 6: 120). Ez a jelentés a *mély* 2. || a.-val együtt alkalmas a *régén várt magány*-nyal való azonosításra, hiszen a *magány* ’egyedüllet’ bizonyos érzelmi — lelki állapot is.

- (14) Te voltál rossz óráim vigasztalása,
S a sírás mélyén te voltál a forró enyhülés,
Emlékkép, — álmokkép, most tőled búcsuzom . . . (N. I, 244)

A *forró enyhülés* álszinesztézia látszólagos képtelensége, oxymoronja az a metafora, amelyik a versben megszólított álmokkép-személyt jellemzi: „... te voltál a forró enyhülés . . .” Ennek a metaforának a képisége az *enyhül* ige jelentésének, mint előismeretnek a beépítésével szerkesztődött. Ez a jelentés: „1. (választékos) <Valamely fájó, kellemetlen érzés> gyengébb fokúvá, mértékűvé, enyhébbé lesz” és: „2. <Valaminek foka, mértéke, ereje> érezhetően, megkönnyebbülést előidézve csökken”, az *enyhülés*: „Az *enyhül* igével kifejezett folyamat; gyengülés, csillapulás, csitulás; az a tény, hogy valami enyhül” (ÉrtSz. 2: 393). Az ige — a ()-ben levő választékos stílusra jellemző használatot és az < >-ben levő használatközi megszorítást nem feledve — köznyelvi felhasználása a következő:

$$\text{enyhül 1 a} \begin{cases} \text{kín} \\ \text{fájdalom} \\ \text{szenvedés} \\ \text{sírás} \end{cases} \qquad \text{enyhül 2 a} \begin{cases} \text{hideg} \\ \text{meleg} \\ \text{forróság} \end{cases}$$

Következésképpen: *a sírás enyhülése; *a forróság enyhülése é. i. t.

A *forró enyhülés* metafora a *forró* jelentései közül a következőkkel van megalkotva: „2. || a. A szokásosnál jóval magasabb hőmérsékletű, felhevült vagy lázas <test>” és: „4. (átvitt) Igen erős, heves <érzés, lelkiállapot>” (ÉrtSz. 2: 902).

A szó köznyelvi fölhasználásának példái:

$$\text{forró 2. || a.} \begin{cases} \text{kéz} \\ \text{homlok} \\ \text{arc} \end{cases} \qquad \text{forró 4} \begin{cases} \text{érzelem} \\ \text{indulat} \\ \text{szerелем} \\ \text{fájdalom} \end{cases} \begin{cases} \text{kín} \\ \text{szenvedés} \\ \text{sírás} \end{cases}$$

A teljes kép kialakulása így vázolható:

↓ *az erős, heves érzelmi állapotú ember arca kipirosodik
↓ *a síró ember arca kipirosodik
↓ *a kipirosodott arc meleg ~ forró
↓ *a síró ember arca forró (~ meleg)
↓ *forró arcú a síró ember
↓ *a sírás forró
↓ *a forró sírás mélyén te voltál az enyhülés
↓ „... a sírás mélyén te voltál a forró enyhülés . . .”

Az *enyhül* ige és a *forró* melléknév használatánál, valamint a teljes kép levezetésének vázlatában a kiemelés a közös előismeretből mozgósított domináns tudati tartalékot (Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest, 1969. 51) szemlélteti, azt, amelyet a képépítkezés minden bizonnyal felhasznált. S mi ezek után a *mély* 2. || a. jelentésárnyalatú szó szerepe? Az, hogy a **sírás mélye* metaforában a *sírás* metonímiát (mint okozatot) úgy állítsa az olvasó elé, hogy az annak a lelkiállapotnak, történésnek látsszék, amelyik a költői én szempontjából a leglényegesebb. Így a 'sírás lényege' jelentéssel a lelki történést tovább nem fokozható leírási módozattal ragadja meg — s a mennyiségében fokozhatatlan történés minőségében változik: bekövetkezik az 'enyhülés', a pszichikai feszültség feloldódik.

- (15) Egy szóval mondom: hol a szív pihen
 S a láz elült, a láznak vége már
 S a hajnaloknak nem kell prédikátor,
 Mert rémek nem leselkednek a *mélyükön*.
 De hol van ilyen ország . . (72)

- (15a) . . Mert nem leselkedik rém a *mélyükön*, —
 De hol van ilyen ország . . (N. II, 380)

Sem a közös előismeretek, sem magának a szövegnek, kontextusnak tüzetes elemzése nem nyújt elégséges fogódzót a **hajnalok mélye* immár eredeti, költői metaforához, amelyikben a *mély* 2-vel is számolnia kell az értelmezésnek a (12) jelzetes előfordulással kapcsolatban leírt módon. A Füst Milán-i líra egésze azonban a maga szövegek közötti összefüggésrendszerével, intertextusával segíthet az eligazodásban. (A szövegek közötti összefüggésre és általában a kommunikáció alapkérdéseire l. Deme László: A szövegalkotás szerkezeti—szerkesztési kérdései. In: Uő. [szerk.]: Szónokok, előadók kézikönyve. Budapest, 1974. 118–21; Uő.: Az ember és a nyelv. In: Fülöp Lajos [szerk.]: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Budapest, 1980. 9–36.)

Füst Milán lírai világának történései, eseményei az *éj* ~ *éjszaka* ~ *éjjél* ~ *éj zenithje* ~ *éjközép* é. i. t. időszakában mennek végbe, az *éjszaka* szó és (konnotációs) szinonimái mintegy a lét fogalmának metaforáiként hatnak, és nem egyszer ténylegesen is metaforába vannak építve (l. Büky László: Egy szókép világa. Nyr. 105 [1981.]: 185–93). Úgy lehet: felfogásában a lét igazi megvalósulásának ideje az *éj*, amint a boldogság, az igazi lét állapota is — főntebb említődött — a halál. Az 'éj'-hez képest a 'hajnal' tehát az az időszak, amelyikben a költői énnek az objektív valóságot — tehát nem a lírában tükrözöttet — el kell viselnie. A „Nehéz a valóság nekem . .” korábbi idézet mellett Zsoltár című verse jól ismert e tárgyban: „Mért kell hát érintkeznem, mért kell élnem, mért nem bontják | Hűs, tiszta, örök-ágyam tiszta angyalok?” (Válogatott versek. [Budapest, 1934.] 119) Mindezeket szövegek közötti összefüggésként számba véve kialakul az olvasó és az író között az a közös előzményűség, amelyik alapján a **hajnalok mélyén rém leselkedik* kép létrejöhet. Erre itt is megvan a közös nyelvűség megszabta keret — ahogyan a (11) jelzetnél már vázolódtott —:

↓ **valaminek a mélyén valaki/valami leselkedik*
**a hajnalok mélyén rém* $\left\{ \begin{array}{l} \text{leselkedik} \\ \text{nem leselkedik} \end{array} \right.$

Nyilvánvaló: a *rém leselkedik* a közös előismeretekből való olyan tudattartam, amilyen a „Nehéz a valóság nekem”-féléknek felel meg, igaz: elsősorban hangulati szinten. S a *hajnalok* a költői szövegművek, a Füst Milán-versek közötti összefüggésből következően a nehéz valóság kezdetének idejére vonatkoznak. S a *mély* szó szerepe — amellet, hogy metaforaalkotó — voltaképpen megvalósító, performatív jellegű: a szövegek közötti összefüggés alapján (itt és most: költői) hatás kiváltója. (A perlokúcióra l. John L. Austin: *How to Do Things with Words*. Cambridge. Mass., 1962.; J. Verschueren: *Some Basic Notions in Speech Act Theory*. ALingu. 28 [1978.]: 78 kk.) A *mély* szó hiánya pusztá konstataciót, megállapítást vonna maga után: **a hajnalokon rém nem leselkedik*. A (15a) variációja mutatja, hogy a költő a korábbi megfogalmazásban még közelebb volt ehhez a fajta kijelentéshez, s a *rém* szó többes számba tételével tágitotta a valóságra való vonatkozás körét.

- (16) Oh holdözön, te végtelen!
Nem ér föl hozzád értelem.
Miféle bűn a léted *mélye*,
Hogy jussod földünk annyi kéje? — (23)
- (17) . . — Vagy a jó Megváltó figyelni tán? valahol a lét *mélyén*
Vajjon hova ered a nyáj? — (N. II, 242)

A (15) és (15a) jelzetes helyek vizsgálata után ezekben az előfordulásokban a létnek, mint a tudattól független valóság fogalmának besorolása végzendő el a Füst Milán-i szövegművek összefüggésrendszerébe, ami tulajdonképpen az előzőknél meg is történt. Ezért itt legfeljebb a *lét mélye* képi beszerkesztettségét érdemes megemlíteni. A (17)-ben ugyanis a nyáját a hegytetőről figyelő pásztor — hagyományos — szimbolikája is érvényesül. A (16)-ban viszont a *léted mélye* helyi értékéből és beszerkesztettségéből kevésbé adódhat hatás-mozzanat, inkább a közös rendszerbe tartozás sugároz e helyre ilyet. Ugyanez mondható el az utolsó Füst Milán-i előfordulásra:

- (18) A szív *mélyéből* [verscím] (N. I, 206)

Ennél a köznyelvi szókapcsolatnál nemcsak a *mély* 2. || *a*. képrendszerére, hanem a *szív* szó Füst Milán-i használatára, a *szív* főnévvel alkotott képrendszerre is szükséges a figyelmet irányítani. A költő képalkotásának és -rendszerének ugyanis az jelentős vonulata. (Részletesen l. Büky László: „A szív idézete: líra” — A *szív* főnév használata Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Népr. és Nyelvtud. 24—25 [1981—1982.]: 205—36.)

3.1. Karinthy Frigyes lírájában a *mély* 1-re a következő előfordulások adódnak.

- (1) Mihály a *mélybe* mered elködlő béna szemekkel
Valami Atlantis tornya felé hunyorog . . (121)
- (2) A *mélybe* néztem s menten észrevettem
A lelket, mely most kínjában tekergő
Tagokkal kúszott . . (177)
- (3) Isten balekje: szívem, az éjbe
Hadd abba tremoló táncod —

Hogy dübörögnek a láncok
Ott lent a biborszinü mélyben! (51)

- (4), (5), (6) . . Midőn a mélyből, a mélyből, a mélyből egy vékony
Csendes hang nevetett fel . . (65)

A (3) jelzetű helyen a *szív mélye* köznyelvi állandó szókapcsolat megújításával számolhatunk. A *szív mélyén* levő érzelmek akarnak kitörni rabságukból, amire a *lánc* metonímia utal. Karinthy költői nyelvében azonban a *szív* főnév használata nem mutat a képalkotásban olyan fokú rendszeres beépítést, mint arra Füst Milánnál a (18) jelzetes előfordulás kapcsán utalás történt. — A (4)–(6) jelzetes helyen pedig a *lélek mélye* szókapcsolat fölbontása eredményezi a *mély I* főnév megjelenését. A halmozás a *mély* jelképes-metaforás voltát erősíti.

3.2. A mély 2 Karinthy Frigyesnél a következő helyeken van meg.

- (7) . . erdő mélyén, kit elhagyott,
A szép, csukottszemű, halott
Mosolygó, édes, édes Évát. (38)
- (8) Fiatal kis erdő volt ott mindjárt a ház tövében
Katlan mélyén . . (97)
- (9) Madártestvérek, az emberszív
Őserdeje mélyén . . (160)
- (10) Micsoda korallkincseket akartam felhozni harmatosan
A nyelvtenger mélyéből ahol a szó gyökeredzik . . (113)

Ezek az előfordulások részben megfelelnek a köznyelvi használatnak, részben attól csupán azáltal térnek el, hogy a (9)-ben az *Őserdeje mélyén* birtokos szerkezet az *emberszív*-vel alkot teljes alakú metaforát egyébként ugyancsak birtokos jelzői szerkezetben; a (10)-ben pedig egy összetett szóból álló metafora, a *nyelvtenger* birtokosaként él vele a költő. Utóbbi a *tenger mélye* köznyelvi szókapcsolat metaforásra való átalakítása. Mindkét előfordulásban a szövegkörnyezet alakítása ezekhez a metaforákhoz van igazítva az egységes szemlélet jegyében.

3.3. Karinthy verseiből a *mély 2*. || *a*. jelentésű előfordulásra nem adódott példa. Van ellenben — a Füst Milánnál hiányzó — második jelentésárnyalatra, ez: „2. || *b*. (átvitt) *Valakinek a szíve, a lelke, a keble mélye*: az ember legbensőbb, legőszintébb érzésvilága”.

- (11) Kit lelkem mélyében elrejtve hordok
A gyermek mostanában nyugtalan . . (31)

A szókapcsolat köznyelvi, a szövegbe való beszerkesztése az egész költemény — A gyermek mostanában nyugtalan — szimbolikájának szolgálatában áll a *hord* ige szemantikai mezőkapcsolatai révén: *magában hord valamit* (gondolatot, érzést), *szíve alatt hordja a magzatát* stb.

4. A *mély* szó előfordulásai a két költő nyelvében közelesen azonos mennyiségűek, szembetűnő viszont, hogy a Karinthy Frigyes-i használat zömében a *mély* 1- és a *mély* 2-re esik, a Füst Milán-i a *mély* 2-re és *mély* 2. || a.-ra összpontosul, s ami még figyelemre méltóbb: a Füst Milán-i használatban a *mély* főnév a képalkotás egyik szervezője. A költő a szóhoz olyan metaforás azonosításokat kapcsol, amelyekkel a lét, az álom, a hajnal, a sírás és más fogalmaknak saját, költői értelmezését képes megvalósítani. Ezek az értelmezések nem ötletszerűek, nem „pillanatnyi szándékos amnézia váltja ki” a metaforikus folyamatot — így tartja Fónagy Iván: A kifejezés mint tartalom. In: Telegdi Zsigmond [szerk.]: Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Budapest, 1972. 117 —, hanem a költő rendszeres, következetes gondolkodásának képi megnyilvánulása csapódik le abban. A nyelvre, a köznyelvre támaszkodik ebben a költő Füst Milán: a *valaminek a mélye* szókapcsolatot egyedi stílári sajátossággá fejlesztve (l. KMSzTört. 16) a természet, a társadalom és a gondolkodás egyes jelenségeinek ábrázolásakor.

A Karinthy-párhuzamok jól szemléltetik a Füst Milán-i egyéni stílust jellemző eme sajátosságát. Karinthy ugyanis nem a szó és (metaforikus metonimikus) kapcsolataira összpontosítja stílusformáját, hanem az ábrázolt dolgok, jelenségek nyelvi leírására. A Roman Jakobson-i poétikai funkció fogalmát alkalmazva: Karinthy Frigyes stílusában kisebb a „közleményre mint olyanra való »beállítás«, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért” (R. Jakobson: Nyelvészet és poétika. In: Uő.: Hang- Jel Vers. Budapest, 1969. 221), mint Füst Milánnál, aki a költői szövegműben (közleményben) egyszer megalkotott eszközeivel az azonos vagy hasonló helyzetekben rendszeresen, sőt: rendszerszerűen él. Természetesen ezeknek az egyéni stíluseszközöknek a megalkotása csak a nemzeti nyelv teljes eszköztárának felhasználása alapján történhet.

Büky László

Költői eszközök Dobos László Hólepedő című regényében

Dobos László regényeit nemcsak a szlovákiai széppróza kimagasló alkotásaként tartja számon az irodalmi köztudat, hanem az egyetemes magyar irodalom, sőt a kelet-közép-európai áramlat jelentős műveiként is. Ennek oka nem csupán az író igazságkereső szenvedélyében, a nehézségekkel szembenéző szemléletében, témáinak bátorságában és általános érvényűségében keresendő: Dobos László prózája esztétikai, nyelvi szempontból is különleges teljesítmény. Olvasóit lebilincseli a kavargó élményekkel telített, feszült atmoszférájú, katartikus cselekmény, a feszes regényszerkezet, az idősíkok váltogatása (és egymásba játsása), lélekábrázolásának gazdag eszköztára, érzéletes nyelve. Ezek a megállapítások egyaránt vonatkoznak valamennyi Dobos-regényre: a korábban megjelenő Messze voltak a csillagok (1963.), a Földönfutók (1970.), az Egy szál ingben (1976.) című írásokra, a legutóbbira, a Hólepedőre (1979.) pedig különösképpen.

Az első három mű történelmi, társadalmi, szociális kérdéseket állít középpontba, a Hólepedő viszont erkölcsi és pszichológiai vonatkozású. „Az emberinői társtalanság okait, viszonyait, kísérő árnyékait” fogalmazza meg benne az író (Irodalmi Szemle 1979. 5. sz. 428). Hőseit a legérzékenyebb rétegből emelte a

regénybe, a pedagógus nők köréből, ráadásul kisebbségi sorsból. A társadalmi, közösségi anomáliák őket érintik legmélyebben. Ezért válik rendkívül alkalmassá a regény szereplője, nagyon sok szituációja erkölcsi kérdések felvetésére s igen finom lélektani ábrázolásra.

A főhős, Erzsébet, ízig-vérig mai fiatal lány. Vágyai messze röpitik családjától, környezetétől, de életét nem tudja tartalmassá tenni, önmagát nem képes megtalálni, megvalósítani. Korábbi élményeinek, tapasztalatainak hatására lelke becsukódik, magányos marad. Helyzetét megoldhatatlannak látja, s az egyedülléti szorításából menekülve felelőtlenül rohan kocsijával a céltalanságba, a majdnem-halálba. Erzsébetnek a betegágyon, a gipszteknióban kell újjászületnie. Összetört testtel, roncsolt arccal, lassan gyógyuló lélekkel kell ráébrednie élete és hivatása értelmére. A kórházban emberfeletti harccal győzi le félelmeit, tanulja meg az életbe visszavezető mozdulatokat, s készíti fel szívét a várható örömökre.

„Küzdelem – e regény lényege ez a szó. Mindenkinnek meg kell küzdenie az életéért, a saját életéért. Élet és halál mezsgyéje a *Hólepedő*. Innen kell visszajönni, újraélni, kapaszkodni, megmaradni, az emberek közé emelkedni,” – vallja az író (Irodalmi Szemle, 1979. 5. sz. 428).

A regényhős elszántsága, hihetetlenül nehéz harca, további életének vállalása az ő szálnalmas helyzetében heroizmus. Dobos László egyik legnagyobb írói teljesítménye, hogy ezt a folyamatot nagyszerű lélekrajzzal, meggyőzően ábrázolja.

A szívszorító élmények választékos, expresszív nyelvi formát öltenek. Hatalmába kerít a regény költőisége, érzelmi és képi gazdagsága, érzékletessége. Dobos László igen jó érzékkel használja fel a nyelvünkben rejlő ősi erőt: a képszerűséget. Stílusának szépségét elsősorban egyéni szóképei adják. Nemcsak a prózában szokatlan – gyakoriságukra figyelhetünk fel, hanem azokra a szubjektív hangulatokra, élményekre, merész asszociációkra, amelyekkel az író megtöltötte a sokszor már-már versbe illő képeit. Használatuk mindig indokolt. Így a mai olvasó egyszerűbb, dísztelenebb stíluson nevelkedő ízlése is elfogadja, sőt meggyőzőnek, hitelesnek tartja ezeket az újszerű, a legbensőbb – sokszor legintimebb – érzelmeket közvetítő stíluseszközöket. A regény általuk nemesedik magával ragadó szépprózává.

A jellegzetesen XX. századi, tömör, metaforikus cím is e képes beszéd ízét előlegezi. A kórházi ágy fehérsége, *hólepedője*, a betegség, a bénaság legyőzésének vágya eleveníti fel a regény egyik régi emlékét, s készíti a hőst nehéz küzdelemre. Míg egészséges volt, csak gondolatban jutott fel a havas csúcsokra, a téli táj, a fagy, a hideg, az elérhetetlennek látszó magasság mindig visszatartotta a kockázatos úttól. Jól tudja azonban, most nem rettenhet meg, most bizonyítania kell. Ezen a *hólepedőn* az élet és a halál tusakodik egymással: „Mezővé csendesülnek a havasok: hólepedő, s alatta testem domborulatai. Mozdulatlan téli táj; vagyok . . . Be kell járnom e fehér pusztát minden irányban. Ez talán nehezebb lesz, mint a csúcs megmászása . . . A bal kezemmel kezdem . . . mellem dombjáig akarok elérni . . . Összegyűródik a vászon, tolom magam előtt a havat, mellemre lassan teher nehezedik . . . Elernyedek az erőlködéstől . . .” (98 – 9).

A jelképes cím példázata annak, hogy a legtragikusabb helyzetből, a leg súlyosabb testi-lelki válságból, a legmélyebbről is fel lehet emelkedni. Erzsébet önmagát megváltva, bénaságát legyőzve bizonyítja: az ember amíg él, a jóért, a szépért, az értelmes életért való küzdelmet fel nem adhatja.

Az író tragikusra, fájdalmasra hangolt, sajátos regényvilágba vezeti olvasóját. A megrázó élmények hatását a gondosan megválasztott szóképek is erősítik. Ezért érezhetjük joggal a regény legjellemzőbb nyelvi sajátosságának a költőiséget. A metaforák és a megszemélyesítések elsősorban érzelmi, hangulati erejükkel vonják magukra a figyelmet. Emocionális töltésük — más prózai művekhez viszonyítva — szokatlanul magas hőfokú. Így a regényt olvasva, nem külső szemlélőként gyönyörködünk az író stíláriis találékonyságában, a Dobos László-i szóképekben — amelyek közül sok felér egy-egy költői neologizmussal —, hanem a szereplőkkel együtt éljük és szenvedjük a regénybeli helyzeteket. Ezek a szóképek nem üres díszítmények, nyelvi bravúrok, hanem az emberi lélek legmélyebb rétegeiből felszínre hozott gyötrelmek megrendítő közvetítői. Hatásuk titka ebben rejlik. Az író különböző trópusok segítségével hozza mozgásba képzeletünket, teszi „láthatóvá” a hangulatot, illetve kapcsol be bennünket regényének érzelmvilágába.

A kórház légkörét, a főhős súlyos — sokszor az álmom és ébrenlét határán lévő — állapotát, gyógyulása iránti kétségeit, szenvedését elsősorban a metaforahalmazok — különösképpen pedig a szinesztéziák — érzetetik meg velünk legtökéletesebben: *Körülötte fehér csendben folyik az idő* (94); *Tekintetek koszorúja a csend, templomi gyülekezet az orvosok köre* (101); *Nézik kezének útját, s nem-sokára erre a pontra melegszik szemük* (158); *Közjük török a szavak melege* (154); — *zsibbad szájára a szó* (55); *Hívja a szendergés puha melegsége* (74); *A rövid hajú orvos nézését keresi a lány, s a fehér ruhás testek utat engednek: élé kínálkozik, belekapaszkodik, magához öleli, rágörcsölődik alakjára, ahogy a vízbe fülök szállnak a mélybe* (102); stb.

A hangulatteremtéshez, a regénybeli szituációk megérzékítéséhez azonban az író nemcsak ezeket — a hangalakilag is figyelemreméltó, szinte már költői — képeket alkalmazza, hanem bátran felhasználja a kevesebb stílusértéket hordozó szavakat is. Képeinek anyagát nemegyszer köznyelvi kifejezések adják. S míg az előbbieket a kórház nem mindennapi, kissé félelmetes és titokzatos, templomi atmoszféráját idézik fel, addig az utóbbiak a szenvedések színterét, a gyógyulni vágyó emberek nyomorúságát, reményeit érzékeltetik. A kórház valódi légkörét együttes használatuk adja meg. A köznyelvi szavakból építkező szóképek a szövegkörnyezet hatására rendkívül szemléletesek válnak. Szuggesztív erejüket újszerűségüknek, egyszerűségüknek és egészséges realizmusuknak köszönhetik. A betegek gondolatait, vágyait, félelmei tárgyilagos, díszítetlen képek formájában lépnek eléink. Néha egy találó metafora, máskor egy hosszabb gondolatsort ábrázoló képhalmaz foglalkoztatja képzeletünket. Pl. Erzsébet a kórházban orvosi vizitre vár: *Az ajtót nézi sokáig, várja, hogy bevonuljon a fehér libasor* (68); *Összeérnek az ujjak, Az érintés alig érezhető: rideg viaszgyertyák egymásba fogódása* (89); *Nem szűnik a víz csepegése . . . malacs, kitarló meneteles. Vízceppkatonák jönnek sorban, feszesen. Ki akar térni a szigorú oszlop elől, borzad az egyszerre lépésektől, . . .* (74); stb.

A szóképek a regényben legtöbbször a lelkiállapotok differenciált rajzának hordozói. Dobos László műve több, összetettebb, megrázóbb információt közöl az ember félelmeiről, szorongásairól és vágyairól, mint sok lélektani szakkönyv. A lélek rejtelmiei a képi eszközök révén bomlanak ki igazán előttünk. A szereplők gondolatait, érzelmeit, belső küzdelmeit és gyötrődéseit a tömör, művészi metaforák hordozzák. Általuk válik elképzelhetővé a legelvontabb pszichológiai folyamat, a legtitkosabb belső rezdülés is. Az író mellőzi a lélektani regények fejtegető, boncolgató — sokszor a stílust ellaposító — módszerét,

a legbonyolultabb lélekelemzést is a finom megfigyeléseken alapuló szóképek segítségével végzi el. Egész kis pszichológiai szótárt lehetne összeállítani a drámai hangulatokat, a feszült helyzeteket és a sokféle lelki folyamatot megjelenítő metaforáiból, megszemélyesítéseiből. Lássunk közülük néhányat: *... a meghatottság érzése görcsölődik a torkába* (82); *A lány előtt már várakozó figyelés ül az orvosok szemében* (101); *De a lányt megérintette a kétségbeesés* (195); *Nyűszítve, fájdalommal jönnek a szavak, anyja arca sok ráncba törik, és így marad* (172); *Elhal a várakozás is, belemerevedik a lány lelkébe* (26); *Félelem nyílt testébe, lába alatt reszketni kezdett a föld ... , ... éledő öröme félelemmé roppan* (177); *Ijedt szárnyacsapkodás, a lány nézése* (76); *Tekintete tiszta, tudata kerekedő tükör* (79); *Akarata ösztönösen parancsol, s bal keze útra indul a fehér mezőn* (97); *A lány esetlen mosollyal állt a komor szó-kövek útjába* (112); stb.

Fontos feladatot töltenek be a szóképek a szereplők jellemzésében. Dobos László kitűnő érzékkel alkalmazza őket. A megjelenítő szándék, a több jelentésre való törekvés, a kifejezések mögött álló asszociációk sokfélesége ezekben a legerősebb. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó — a regényben erősen háttérben mozgó — hősök megjelenítésére más-más anyagú, nyelvi megformáltságú szóképeket alkalmaz az író.

A lányáért aggódó édesanyja gondolkodásmódjának bemutatására az állandó szókapcsolatokat, szólásokat használja fel stíluselemként. Ezek éppen népies hangulatuk, tömörségük, képszerűségük révén válnak alkalmassá a vidéki hivatalnokfeleség észjárásának hiteles ábrázolására, ugyanakkor igen találóan utalnak a főhős leglényegesebb tulajdonságaira is. Az anyja ekképpen zsörtölődik Erzsébettel: *Az ördöggel tojós, leánysága már árnyékot vet, mégse tudja eligazítani a feje alatt a párnát ... Bármit mondok is, elmegy ...* (8).

A másik vidéki asszonyt, a keresztanyát, a főhős — a tanárnő — szemével láttatja az író. Erzsébet beszél róla édesanyjának nem kevés iróniával. A képalkotásban sajátos módon keveredik a népies szemlélet és kifejezési forma az irodalmi tájékozottsággal, Gyulai Pál versének ismeretével, illetve felhasználásával: *Moha nő a vállamra, mire szóhoz jutok mellette, Megfojt a tanácsaival. Legszívesebben valami gyógyteába mártana. Szarka tanítja madártársát fészekrakni, ahogy ő beszél velem: csak így, csak úgy; nekem, a gerlicelánynak csak annyit kell mondanom: tudom, tudom* (8).

Az apa kishivatalnok, a kisebbségi sorsot, a történelem fordulatait megpróbált, állandó rettegésben élő, örökösen védekezésre kárhoztatott ember. Elbizonytalanodását, befeléfordulását, félelmeit érezzük meg azokból a jellegzetes képszerű kifejezésekből, amelyeket használ, illetve amelyekkel lánya jellemzi őt. Mindkét megoldáshoz a köznyelv ízeiből — s ha az apát beszélteti —, közhelyszerű szóképeiből merít az író: *... apám beszéde monoton vízfolyás, az élete taposta medréből képtelen kimozdulni. Egyensúlyát vesztené. Eldőlne, s vele zuhannának a testére égetett szavak is — Rájöttem (mondja az apa), hogy a kis kör biztonságosabb, mint a nagy. Legyen az embernek egy kis szigete, ami minden oldalról védve van, védekezésre kell berendezkedni* (65).

Erzsébet kolléganőjének, egy 50 éves zsidó lánynak a jellemzése során az író a balladai tömörséghez folyamodik: a koncentrációs táborot megjárt s rokonnait elvesztett tanárnőt nem lehet múltjáról faggatni. Fájdalmához Erzsébet sem férközhet közel. Titkát szigorú hűséggel őrzi. Szükszavúsága miatt a körülötte élők csupán jelenét ismerik: a szenvedések tisztítótüzeiben megedződött ember sugárzó jóságát. Ő maga azonban zárt világ marad. Csak annyit tudat róla az író, amennyit a lány környezete, a külső szemlélő érzékel. A szabad

függő beszédbe szőtt szóképekkel tömör jellemzést kapunk erről az értékes emberről s a hozzája kapcsolódó értelmiségi létről. Ehhez alkalmazkodik Dobos László igényes egyszerűsége törekvő szaválasztása is: *Szerelmek, házasságok vigyázója lett, jóérzések egyengetője, esküvők tanúja. Mint a folyók révészei szüntelenül újrafordult másokért, mosolyogva őrlötte önmagát, némán ismételtette élete monológját* (21).

A szóképekhez szorosan kapcsolódó nyelvi-stiláris eszközök, a hasonlatok, a regényben szintén figyelmet érdemelnek, bár belőlük lényegesen kevesebbet alkalmaz az író, mint a metaforákból, illetve a megszemélyesítésekből. Igen gyakran együtt jelentkezik a többi szóképpel, ilyenkor hatásuk megsokszorozódik. Nyelvi megformáltságukat tekintve két típussal találkozunk: a kötőszóval kapcsolt mellékmondatokkal és a ragos névszóval kifejezett határozókkal. Az előzőek oldottabbak, részletezőbbek, az utóbbiak metaforaszerűen tömörek. Valamennyien frissek, egyéniek és természetesek. Hasonló feladatokat töltenek be a regényben, mint a szóképek: hangulatteremtő, környezetet felidéző, jellemet ábrázoló, érzelmeket megérezkítő szerepük vitathatatlan.

Íme néhány példa a gazdag választékból: *A képzelt képek sora messzi harangszóként pereg a semmibe* (26); *A kezek fagyott ágakként esnek a hólepedőre* (106); *Ha megfogódnak az emberben a közöny, egybefolynak a dolgok, mint mikor összeöntik a színeket* (50); *Olyan őszinte, mint a fájdalmas kiáltás* (115); *Szerelmes lettem, jött, mint a váratlan zuhanás, földre törő jakorona temetheti így maga alá az embert* (120); stb.

A hatásos, tömörítő eszközök, a szóképek és a hasonlatok mellett jelentős szerephez jutnak a regényben az alakzatok. Ezek közül elsősorban az ismétlést, a halmazást és az ellentétet kell kiemelnünk. Önmagukban is megtaláljuk őket, többnyire azonban egymás mellett, sőt sokszor a szóképek társaságában fordulnak elő. Dobos László szívesen elidőzik egy-egy olyan gondolatnál, amelyet fontosnak tart, s ehhez a legalkalmasabb nyelvi eszközt, az ismétlést és a halmazást használja fel. Ezáltal tudja az olvasó figyelmét tartósan ráirányítani arra a problémára, amely őt (illetve a regényhőst) foglalkoztatja. Ugyanakkor szívesen fordul a sarkításhoz, a helyzetek finom kiélezéséhez is. Ezért kapcsolja a halmazásokhoz igen sokszor az ellentéteket. Így válik a regény nagy feszültségeket hordozó, élénk, fordulatossá. *A város: több lehetőség, több ember, több élet . . . Nem értem én ezt. Falun is vannak emberek, utcák, szép házak . . . Azelőtt, ha elment valaki a faluból, legalább emléke maradt. Ezek után meg semmi. Levedlenek magukról mindent: ruhát, nótát, mesét, ismerősöket, barátokat . . . Utóbb a nyelvüket is . . . Aki egyszer fölvitte a nyoszolyáját a lépcsőn, más ember lesz* (96); *Törött test szemeiben a világ kéréssé és felkínálkozássá alázódik. A lány bizonyítani akarja életét . . . Megható látvány, megdöbbentő is. Rövidke mozdulataiban az élet tusakodik a halállal: a béna pusztulás még közelebb van, mint az élet, a rút vigyor közelebb, mint a szépség. Megrendülés, fájdalom és öröm egyszerre tükröződik az orvosok tekintetében* (102); stb.

Dobos László igényes nyelvhasználata a kifejezések gondos megválasztásában is nagyon követhető. Ebben a szándékában azonban véletlenül sincs semmiféle keresettségre, mesterkéeltségre való törekvés. A felhasznált szavak tartalmasak, sokat mondóak, lényegyet hordoznak. Jól példázza ezt a megállapítást az író stílusának egyik kiemelkedő jellegzetessége, kulcsszavainak alkalmazása. A *csend* 45-ször, a *szó* (a beszéd) 32-szer, a *fehér* 26-szor, a *köd* 18-szor tölt be jelképes funkciót. A felsorolt szavak regénybeli használata egyrészt meghaladja köznyelvi elfordulási átlagukat, másrészt jelentéskörüket is nagy

mértékben kitágítja. Ezeket — a vezérmotívumoknak is tekinthető kifejezéseket — konkrét jelentésben ritkábban, metaforikusan annál többször szerepelteti az író. Rugalmas jelentéstartalmuknál fogva rendkívül alkalmasak arra, hogy átvitt értelemben, költői képként funkcionáljanak, esetleg a szótári alakjukban már meglévő gazdag és árnyalt hangulati hatásukat a szövegkörnyezet felerősítse. Dobos László mindig megtalálja azt a stilisztikai szituációt, amelyben a kiemelt szavak leginkább érvényesülnek.

A *csend* szóra különösképpen vonatkoznak a fent említett képességek. Alapjelentésének és kellemes hangzásának hasznosítása mellett különböző érzelmek, hangulatok hordozójává teszi az író. Számtalan asszociáció húzódik meg mögötte, ám szinte valamennyi bizonyos fokú rokonságot mutat egymással, így legtöbbje egy tágabb értelemben vett szinonimakörbe kapcsolható, s ezáltal tökéletes összhangot alkot.

A regénybeli *csend*, némaság, békés állapot még akkor is látszólagos, ha környezetfelidézést szánt neki az író (pl. a falu és a kórház hangulatának érzékeltetése). A nyugalom mélyén tragikus események, szomorúságok érlelődnek: *Falun születtem, de a várost szeretem. A falunak egyedül a csendjét kedvelem. Ott minden hang külön születik, és megsemmisülve csendddé válik* (78); *A csendbe itt bele lehet feküdni . . . Úgy érezte, hogy a csend az égig ér* (25); stb.

Ez a szó a magány, a társatlanság, a bezárkózás elviselhetetlen állapotának bemutatására is igen alkalmas. A főhős életének állandó velejárója a *csend*. Mindenhová elkíséri, még a társaságba is. Hiszen Erzsébet lélekben mindig magányos marad: a férfiak között, az iskolában az erdei menekülés közben, sőt sokszor a kórházban is: *Hallotta, hogy a koccintások beleszűrnek a csendbe. Férfiak állják körül . . .* (26); *Talán ez a legszörnyűbb csend, ellobban mellőlem az öregasszony kíváncsisága* (150); *A csendnek válaszolni nem lehet* (145); *A férfi nézte a lányt, nem mert megmozdulni, félt, hogy elriad a csend. Megérezte, hogy most a csend az a vékony ösvényke, amelyen elindulhatnak visszafelé* (37–8); stb.

Erzsébetet szorítja a magány, menekül a csendből, a bezárkózottságtól, a befelé fordulástól. Nehéz harcot vív önmagával, hogy legyőzze, hogy megszabaduljon tőle. *A csendből most letörik egy darab, belső remegéssel előnt a testi nyugtalanság első hulláma* (24); *Ellaszítom magamtól a csendet, mert nyugalmat sugall, Mélázásra csábít, ezért kell folyton beszélnem, ha nincs ember, a falakhoz, a székekhez . . .* (158); stb.

De van a regényben — igaz, ritkán — jótékony *csend* is: az együttérzésé, a megnyugvásé, a szerelemé, az iskolában pedig az érdeklődése, az osztály figyelő csendje. A szó változatos alkalmazását az egyik kórházi jelenet is szépen példázza: *Az orvos távozása után csend marad . . . S akármilyen történik is, csend jön az injekció után, a megválaszolt kérdések után, csendje van a reménynek s a félelemnek. Mindennek van egy csend-kísérője: a kórház árnyéka a csend* (114); stb.

A *csend* ellentéte a regényben a szó, a beszéd, a nyelv: a lélek megnyilatkozása, az emberi kapcsolatok megteremtője és megőrzője, a magány, a társatlanság feloldásának, a kitárgulkozásnak, a közösséghez való kötődésnek, a lelki gyógyulásnak a szimbóluma. Megléte és hiánya különböző pszichikai állapotok, érzelmek, lélektani szituációk kifejezője. Legtöbbször metaforaként vagy a rá vonatkozó metaforával együtt szerepel. Igen erős stílushatása többretegű jelentés- és hangulati tartalmában, a megszokottól némileg eltérő funkciójában, valamint a szövegkörnyezetben keresendő: *. . . torkomba szárad a szó* (160); *Üres szavak, érzem, vékony remény, nem bírná el a madár testét sem* (154); *Csend reked köztük, amit a biztató szó képtelen átlépni* (127); *. . . úgy lesz jó, ha egy*

párnán egy nyelven szólunk, ha a szerelem nyelve megegyezik az anyáméval . . . (145); Az akadozó beszéd fertőzése bennem van. Az elhallgatott és ki nem mondott szavak fertőzőek. Ezekből nő a bizonytalanság, a félelem. Az én beszédem az emberek irányába szűkülő tölcser (161); stb.

A változatos jelentésárnyalatban szereplő szó igen sokszor jelzős szerkezet alap- vagy meghatározó tagja. A gyakori jelzőhasználat azonban itt nem a díszítés eszköze. Megszokottabb, bizalmas hangulatú, hozzátartozik az igényes beszélt nyelv kifejezőkészségéhez. Éppen ezáltal válik megnyerővé, hitelessé, szívhez szólóvá: az orvosok rövid, pontos, tárgyilagos, találó, tömör szava; a tanár a szavak magaslátára, a nehéz szavak fokára vitte tanítványait; vannak a regényben megszokott, vigasztaló, nagy, eligazító, szép, hízogó, elszánt, félelem nélküli, ki nem mondott szavak stb.

A köd és a fehér(ség) regénybeli jelentése a csend tartalmával mutat szoros rokonságot. Az író a főhős elbizonytalanodását, félelmeit, az emberektől való eltávolodását a köd jelképes használatával érezteti meg velünk leginkább. Ez a megfoghatatlan, áttekinthetetlen, fojtogató, alattomos jelenség mindig Erzsébet mellé szegődik, amikor emlékeit idézi, ábrándozik, a társatlanságtól szenved, vagy menekülni próbál nyomasztó érzéseitől, magányától.

A legszorosabban a fehér szín kapcsolódik a köd képzetéhez. Nem véletlenül szerepelnek együtt olyan gyakran, hiszen hasonló szimbolikus tartalom hordozói: a csend, a köd, a fehér szavak együttesen az egész regényt, Erzsébet egész életét átszövő szimbólumrendszert alkotnak: Ahogy ereszkedett lefelé, egyre mélyebben merült a ködbe. Előbb a lába tűnt el, a dereka, majd nyakig ért a fehérség. – Fehér pokol – (40); Megállt, hallgatózott, az még rosszabb volt, a csend most bénította. Hirtelen mindennek súlya nőtt, legszívesebben letépte volna magáról gondolatait, a folyton kísértő emlékezést, . . . de már közel volt ahhoz, hogy . . . menekülni kezdjen, hogy elérje a köd, a zűrzavar szélét (48); A köd ellenség, magányom érzése itt sokszorosan felfokozódik: félek. Ebben a fehérségben meg lehet örülni . . . Minden a ködön kívül van, a hajók, a harangok, az emberek, mintha a föld túlsó oldalán élne mindenki más (15); stb.

A fent említett három szó szoros összefüggése, egymásra utaltsága, nem zárja ki, hogy mindegyiknek külön is érvényesüljön a sajátos, egyéni arculata, jelképes funkciója. A fehér szín így lesz az élet és a halál mezsgyéje, az a legtávolabbi pont, ahonnan még vissza lehet térni az életbe, amibe Erzsébet meg tud kapaszkodni, ahol a küzdelmét megvívhatja megmaradásáért: . . . jó a fehérség látása, a tisztaságé, aminek el lehet indulni a szélről . . . (67); Nem tudom elképzelni a halált, fehér fal nő elém, szélesedik, tornyosul (86); Deréktől lefelé ilyen fehér lehet az én bőröm is . . . átvette a vászon színét. Az emberi test hasonulni képes (98); S hómező, fehér mező, fehér puszt a kórházi lepedő is, amelyen a béna kéz a gyógyulás első mozdulatait próbálgatja.

Folytathatnám az író versbe illő nyelvi eszközeinek sorolását, hiszen a metaforáktól a szavak hangtestének felépítéséig gazdag példatárral szolgál a Hólepedő. De nem ez a célom. Vizsgálódásommal arra kívántam rámutatni, hogy Dobos László nyelvteremtő erejének igen szép bizonyítékát adta a regényben. A líránál objektívebben ábrázoló műfaj szavaiban, kifejezéseiben szabadította fel a szunnyadó, eddig ismeretlen energiákat, lehetőségeket. Segítségükkel formálta meg azokat az egyéni szóképeket, amelyek írói szenvedélyét és tapasztalatait hordozzák. Ezért tudja üzenetét olvasói elé tárni olyan regénybeli szituációkban, amelyben a beszélt nyelv költészetté válik.

Dobóné Berencsi Margit

Az idegennyelv-oktatás új törekvései és az anyanyelvi nevelés

I. Az idegennyelv-tanítás elméletében és szakirodalmában 1975 után radikális változások jelentkeztek. Hírük egyelőre alig-alig jutott el hozzánk. Korábban általánosan elfogadott elvek váltak kérdésessé vagy veszítették el a hitelüket. Már a hatvanas évek óta reálisabban ítélték meg az anyanyelv szerepét, mint korábban, a legújabb kísérletek pedig az alapvető tényezők között veszik számba az anyanyelvet és az általa hordozott nemzeti kultúrát. A magyarok idegennyelv-oktatásában tehát a stratégiát főként az szabja meg, hogy a nyelvtanulónak magyar az anyanyelve, annak segítségével szerzi meg és tárolja a világról szerzett ismereteit, a magyar kultúra felől közeledik az idegenhez; nyelvi fogalmait kizárólag vagy elsődlegesen a magyar nyelvtan alakította ki; egyszerű szavakkal: másként kell tanítani, mint a hollandot vagy japánt. A kidolgozásra váró stratégia azonban sokkal bonyolultabb, mint a szavak.

II. Az anyanyelv tanításának sikere és az idegennyelv-oktatás termelékenysége között egyértelmű kapcsolatot szoktak feltételezni, nemcsak a laikusok, hanem a tanárok és a szakírók is. „Magyarul nem tud egy birtokviszonyt felismerni, hogyan tanítsam meg az orosz (angol, francia stb.) birtokos szerkezetet?” — kiált fel elkeseredetten a nyelvtanár. Aki a korszerű nyelvoktatási elveket ismeri, valami gyanúsat hall ki ebből a panaszból: a tanár stratégiájában a nyelvtan a fő harcponal, sőt alighanem a t é t e l e s nyelvtan, ez pedig a tegnap, ha ugyan nem a tegnapelőtt hagyatéka.

Vizsgáljuk meg alaposabban, hogy a magyar nyelvtan iskolai tanítása mennyire befolyásolja közvetlenül és mennyire közvetve az idegennyelv-tanítás eredményét. Előre megmondhatjuk: az általánosan elfogadott véleményről több tekintetben eltérő eredményhez fogunk jutni.

Először is tisztázzunk néhány alapelvet. A tanítás iskolában folyik, tan-tárgyszerűen, ezért az iskolai törvényszerűségek érvényesek rá. A nyelvtan-folyamok nagy többsége szintén iskolaszerű. Lehet más formában is tanítani, példa rá a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása. Mindenképpen idegen nyelvről van szó, nem a nyelvországban folyó oktatásról, mert akkor a cél-nyelvnek *második nyelv* a neve.

Az anyanyelv több szempontból szükségszerű előzménye és feltétele az idegennek. A legnyersebb formájában: „On ne peut apprendre une autre langue que parce que l'on sait déjà la sienne” (Charles P. Bouton: *Les mécanismes d'acquisition du français langue étrangère chez l'adulte*. Paris, Klincksieck, 1969. 164). Az olyan embert, aki anyanyelvén hibásan beszél, hadar, dadog, rosszul artikulál stb., nehéz vagy nem is lehet idegen beszédre megtanítani.

Nem tudja az idegen nyelvet használni, aki magyarul nyelvi sablonokban beszél, nem képes igazi nyilatkozatokat szerkeszteni. Ezért a fiatalság körében megfigyelhető nyelvi elszegényedés az idegennyelv-tanítás sikerét is veszélyezteti. A veszély akkor is megvan, ha a módszer mellőzi a fordítást, vagy jelentéktelen szerepet ad az explicitásnak. Az olyan egyént, aki nem tud folyékonyan írni-olvasni magyarul, nem taníthatjuk meg más nyelv írásos használatára, még a mienktől teljesen eltérő írásrendszer esetén sem. Ha valaki nem tud anyanyelvén fogalmazni, nem tanulja meg az idegen nyelvű fogalmazást. Általában az íráskultúrát csak a magyartanítás alapozhatja meg, az idegennyelv-oktatás legfeljebb olyan körülmények között, amilyeneket a magyar iskola nem tud biztosítani.

A szakirodalom gyakran nem anyanyelvről, hanem referencianyelvről beszél. A nyelvtanuló a referencianyelvhez fordul segítségért, ha az idegen nyelv használata közben akadályba ütközik. A magyar tanulónak azonban nyilvánvalóan a magyarhoz kell segítségért fordulnia. (A francia iskolába járó kameruninak valószínűleg nem a törzsi nyelve, hanem a francia a referencianyelv, mikor például angolul tanul.)

De vajon ezeken az általánosságokon túlmenően van-e egyértelmű kapcsolat a magyar nyelvtan ismerete és az idegennyelv-tanulás sikere között?

Statisztikai vizsgálatot végeztem a Budapesti Műszaki Egyetemen, 115 hallgató adatait jegyeztem fel: az érettségi magyar osztályzatot összehasonlítottam az egyetemen kapott idegen nyelvi (50 orosz, 40 angol, 25 francia) osztályzattal. Az egyetem azért alkalmas vizsgálati terep, mert hallgatósága az ország különböző részeiből verbuválódik, és sok iskolából, többféle iskola-típusból jön. Elöljáróban megjegyzem, hogy a 115 hallgató között csak négyet találtam, akinek idegen nyelvi osztályzata (3 francia, 1 orosz) jobb volt a magyarnál.

Az orosz tanuló magyar átlaga 4,0, orosz átlaga 2,8, az idegen nyelv hátránya 30%. Az angoltanításban végzett vizsgálat 4,2 és 2,5 átlagot állapított meg, az angol szintje 40,5%-kal alacsonyabb. A francia statisztikája: 4,56 és 3,68, a francia eredmények 19,3%-kal alacsonyabbak, mint a magyará.

Magyar	Francia átlag	Magyar	Orosz átlag
5	3,8	5	3,4
4	3,8	4	2,6
3	3,0	3	2,3
2	—	2	3,0*

* Egyetlen hallgató

Magyar	Angol átlag
5	3,1
4	2,2
3	2,0
2	1,0*

* Egyetlen hallgató

Az angol osztályzatokat csak olyan hallgatóktól kértem, akik a nyelvet az egyetemen kezdték, tehát a korábbi angoltanulás az eredményt nem befolyásolhatta. Összesítve: a magyarból jelesek idegen nyelvi átlaga 3,68, a jóké 2,56, a közepeseké 2,33, az elégségeseké 2,00. Feltűnő a négyesek kudarca.

A számok bizonyossága látszólag teljesen világos: aki jobb eredményt ér el magyarból, statisztikai törvényszerűséggel jobb eredményt ér el idegen nyelvből is. A francia esetében a kettő közötti viszony nem annyira egyértelmű, mint a másik két nyelvnél, ennek valószínűleg szociális okai vannak. Csakhogy az osztályozásnak sem a középiskolában, sem az egyetemen nincsenek tudományos alapjai, tehát tudományos hitelű következtetést nem lehet levonni belőle. Jogos viszont egy másfajta következtetés: az iskolai idegen nyelv-tanítást olyan módon alapozták meg és végzik, hogy az rá van utalva az anyanyelvi grammatikára. Ezt a pedagógiai hagyomány ereje tartja fenn. Az idegen nyelv – mint kommunikációs rendszer – nem tantárgyszerű, éppen úgy nem, mint a sport vagy a hangszeres zene, az iskola azonban tantárgyi keretbe kényszeríti. Nyelvészetiileg ez úgy értelmezhető, hogy különleges szerepet kap a nyelv rendszerének az ismerete, nem a nyelv használata kerül előtérbe. (A tantermi nyelvhasználat egyébként viszonylag ritkán valóságos, többnyire szimulált.) A magyar nyelvtan eredményes tanítása tehát megkönnnyíti az idegen nyelvi stúdium során mind a tanuló, mind a tanár munkáját, a könnyebbség azonban még nem biztosítéka az eredményességnek. Természetesen kellemes nyelvet tanítani grammatikailag művelt diákoknak vagy felnőtteknek, és ennek a tanulás lélektanilag előnyét senki nem vonhatja kétségbe. De a szociális hátrányát sem: az anyanyelvben gyöngé tanulóknak eleve rosszabb esélyekkel indulnak a nyelvtanulásban, és ha a magyartanulás gyöngé sikerének a hátrányos helyzet az oka, akkor az idegen nyelv növeli a tanuló hátrányát, rontja tanulmányi esélyeit. Ehhez járul a nyelvileg szegényes környezetben élő gyerekek általában gyengébb motiváltsága. (L. Clara Burstall: Factors affecting foreign-language learning: a consideration of some recent research findings. In: Language teaching and linguistics: surveys. Edited by Valerie Kinsella. Cambridge University Press, 1978. 5–6.) Ha ellentétes tendencia jelentkezik, az csak az egyéni tehetség vagy szerencse szűk keretei között érvényesül.

Pedig vannak ilyen tendenciák. Nickel professzor írja, hogy olyan emberek, akiknek szegényes az anyanyelvi kultúrájuk, és emiatt kisebbségi érzésük van, gyakran az idegen nyelv alapos elsajátításában keresnek kompenzálást. (Gerhard Nickel: Objective and Subjective Difficulties in Connection with Foreign-Language Acquisition. In: Modern Linguistics and Language Teaching. Akadémiai Kiadó, Budapest.) Bouton sem tartja az anyanyelvi műveltség szerepét egyértelműen pozitívnak; szerinte nem a legműveltebbek vannak leginkább védve az interferencia veszélyeitől, bár ez semmiképpen nem jelenti, hogy a műveletlenség előny (i. m. 167).

Ha alapigazságnak fogadjuk el az ilyen nyelvészeti nézeteket: „... each separate language ... should be looked upon as an organic whole, different from all the rest” (Jespersen; idézi: Stephen Ullmann: Semantics. Basil Blackwell, Oxford 1962. 244), éppen azok az emberek vannak hátrányos helyzetben, akiket erős és tudatos kapcsolat fűz anyanyelvükhöz, meg azok a diákok, akik alaposan megtanulják a magyar nyelvtant. Ma már azonban a szakemberek többsége szkeptikus a nyelv „külön glóbus” jellegének humboldti eszméjével szemben (Wolfgang Butzkamm: Das Prinzip der Einsprachigkeit. Dissertation.

März 1973. 190). A különbségek mellett, sőt azoknál inkább mérlegelik az egyezések szerepét: „A nyelvekben több az, ami közös, ami egymáshoz hasonló, mint ami eltérő.” (Szépe György: Nyelvi, kommunikációs nevelés. Magyar Tudomány 1975/3. 131.) Sokan vallják együtt Dávid Andrással: „Anyanyelvünk arcélének minél pontosabb és erőteljesebb tudatosítása ... egyúttal megbízható alapul szolgálhat minden más nyelv tanulásánál...” (Nyelv és varázs. Tankönyvkiadó, Bp., 1980.).

Szóba kerülhet még a magyar nyelv nem indo-európai szerkezete. Véleményem és tapasztalatom szerint azonban csak a nyelvi tevékenység egyik-másik különleges területén van nehezítő szerepe (fordítás idegen nyelvre, természet tudományos-műszaki szövegek), emlegetése egyébként csak a tanulási restség és a tanítási kudarc mentegetésére való. A „mentális európeenne”, amelyet Ballyra hivatkozva Gáldi László említ, jobban hozzákapcsolja anyanyelvünket az európai nyelvek közösségéhez, mint amennyire örökölt szerkezete elválasztja tőle. (A magyar és a francia nyelv összevetésének módszertanához. In: Összevető nyelvvizsgálat és nyelvoktatás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 349–53.)

Az „igen” és a „nem” egyaránt nyomós érvekre támaszkodik. Hogyan tegyünk igazságot? Úgy vélem, felesleges az elméleti erőpróba; a gyakorlat, a várható eredmény oldaláról kell a kérdéshez közeledni.

Az idegen nyelv, bármennyire nem illik is bele az iskola hagyományos kereteibe, mégis tantárgy, és a magyar nyelvtan is az. Két rokon tárgy között pedig szükségképpen kölcsönhatás van. Csakhogy ezt nem szabad a régi, konzervatív módon elképzelni. Az „anyanyelvre való támaszkodás” az úgynevezett – az ötvenes években hivatalos rangra emelt – kombinált módszer alapelve volt, s erről Budai László teljes joggal állapította meg, hogy a fordítógrammatizáló módszer álcázott formája (Grammatikai kontrasztivitás és hibaelemzés. Tankönyvkiadó, Bp., 1979. 30).

Feltételezzük, hogy a tanítás súlypontja a nyelvi rendszer mechanizmusának bemutatásáról a nyelvhasználat irányába tolódik el, amennyire ez az iskolai oktatás rendjében lehetséges. A súlyponteltolódás szellemében kell átgalmaznunk a magyar grammatika és az anyanyelvi nevelés szerepével kapcsolatos véleményünket.

1. A magyart az idegennyelv-tanítás elmélete és gyakorlata kétféleképpen szokta számításba venni: mint a gyermekkorban automatikusan elsajátított kompetenciát és mint az iskolában megtanult, rendszerezett nyelvszerkezeti ismeretet. (L. Hársné Kígyósi Edit: A magyar mint az idegennyelv-oktatás alapnyelve. In: Alkalmazott nyelvtan és nyelvoktatás. BME Nyelvi Intézet, 1980. 43–53.) Általában a másodikat vizsgálják, arról írnak, az elsőt adottnak veszik. Pedig az első is nagyon fontos, sőt, talán az a fontosabb. A nyelvileg ingerszegény környezetben felnövő gyermek nemcsak az anyanyelvével hadakozik, az idegen nyelvet is nehezebben tanulja. A kisiskolások nyelvoktatásában még nem lehet a magyar nyelvtant felhasználni, de a gyerekek anyanyelvi kompetenciája elsőrendűen fontos tényező. A pincért sokkal könnyebben meg lehet tanítani a külföldi vendég rendelésének megértésére, az ételekkel, italokkal kapcsolatos idegen nyelvű információ sémáira, mint a New Present Day English angolságára.

2. A legújabb törekvések a kommunikációs kompetenciát állítják a nyelvi kompetencia helyére (a nyelvet 'langue' értelemben véve). Ennek előzménye az egyén teljes nyelvi élménye, a következménye a kreatív nyelvhasználat.

A nyelvi élményhez az anyanyelv használatán kívül hozzátartozik a korábban tanult idegen nyelv (elsősorban mint kommunikációs eszköz és csak másodszorban mint rendszer), továbbá a nyelvi nevelésnek az a formája, amelyet szabályozásnak nevezhetnénk (pl. a fizika- és kémiaórákon megkövetelt – vagy meg nem követelt – szabatos természettudományos nyelvhasználat).

Ebből a szempontból az anyanyelv és az idegen nyelv között kétirányú a kapcsolat. Jean-Pierre van Deth belga szakíró igen meggyőzően hívja fel a figyelmet arra, hogy mennyire serkenti az anyanyelvi önkifejezést az idegen nyelv tanulása, főként a gyerekeknél. (L'enseignement scolaire des langues vivantes dans les pays de la Communauté Européenne. AIMAV-Didier, Bruxelles, 1979. 69.) Szociális szempontból tehát nagyon előnyös lenne az anyanyelvet szegényesen használó, ún. szűkített kóddal beszélő általános iskolás gyerekek közül minél többnek az átirányítása az idegen nyelvi szakosított tantervű osztályokba. Jelenlétük azonban visszafogná a többiek haladását, és tanításuk akkora energiát követelne, amelyre jelenleg nincs pedagógiai fedezet.

3. A szemiotikai érzékenység. Ha a tanuló a tanár közelre mutató *gesztusából* nem érti meg, hogy a *this* 'ez', a *here* 'itt', a távolra mutató mozgulatból pedig, hogy a *that* 'az', a *there* 'ott', nincs meg a nyelvtanuláshoz szükséges szemiotikai felkészültsége. A hiányt előbb pótolnia kell az anyanyelvi nevelésnek, csak azután lehet idegen nyelv tanulására gondolni. Nélkülözhetetlen a *képszemiotika* iránti fogékonyság is. A tanterv a magyartanítás jogkörébe utalja a film- és televízióesztétikát, így a vizuális jelentéshordozók egy része is a magyarnak mint tantárgynak a hatáskörébe került. Igen jelentős az irodalom szerepe. Bár eszköze a nyelv, sajátos szemiotikai rendszert képvisel, amelynek megragadásához nem elég a nyelvtan, és amely a szemiotikai fogékonyságra jelentős hatással lehet.

4. A tanításnak metanyelvre van szüksége. Ezt pedig az anyanyelvi oktatásnak kell megadnia. A gyakorlatban az orosz tanár kizárólag, a nyugati nyelvet tanító nevelő részben a magyart használja metanyelvként.

5. Sem a magyar, sem más nyelv nem tanítható anélkül, hogy a tanuló ne tudna önállóan összefüggéseket felismerni, vagyis *önmagának explicitálni*. Ezt a készséget az anyanyelvi nevelés alapozza meg.

6. Az iskolai rendszerű tanításban alapvető tényező, hogy a két nyelv nem egyenrangú; a tanulás felső szintjét kivéve, az idegen nyelvi ismeret és kompetencia sokkal kisebb, mint az anyanyelvi. Ha azonban az anyanyelvi műveltség szegényes, kétféle baj jelentkezhet. *a)* Megmarad a szükségszerű szintkülönbség, vagyis az idegen nyelvvel nem haladnak. *b)* Az intenzív tanítás, a nyelvhasználatnak biztosított több idő, több alkalom miatt mégis előbbre jutnak, de ha a két kompetencia idő előtt közel kerül egymáshoz, a tanuló fejében zavar keletkezik. (L. Mogens Jansen: Die Fremdsprachunterricht und die Muttersprachliche Bildung. Danmarks Pædagogiske Institut, København, 1976. 10.) Ezt a zavart rendszerint az anyanyelv is megsínyli. Ha pedig az idegen nyelv az iskolán kívülről is támogatást kap, esetleg a magyar fölé kerekedik. A Fräuleinek sok neveltjének a magyar tulajdonképpen csak *második* nyelve volt.

Az elmondottak szerint az anyanyelvi grammatika szerepe, a hagyományos nézetekkel ellentétben, jórészt *közzvetett*, és a nyelvi, szemiotikai kultúra más részterületeivel szövetségben segítheti az új, az egyénnek addig ismeretlen jelrendszer birtokba vételét. Gyöngye ismerete, bizonytalan használata nem teszi eleve reménytelenné az idegennyelv-tanulás vállalkozását, de

számolnunk kell azzal, hogy iskolai rendszerű oktatásban alig elkerülhető buktatókat rejt, és nehezíti a tanár dolgát. — Az írott nyelv elsajátításában nagyobb és közvetlenebb szerephez jut az anyanyelvi iskolázottság, mint az oralításban. Az írásbeliségnek vannak ugyanis közös, történelmi alapjai, legalábbis az európai művelődési hagyományok területén.

A magyar nyelvtan s z a b á l y a i nem sok segítséget adnak az idegennyelv-oktatásnak. Sokkal fontosabbak azok az általános nyelvészeti vonatkozások, amelyeket a tanuló az anyanyelvi grammatikában észrevesz, akár tanári útmutatással, akár a saját eszével.

Nincs meggyőző indoka annak a kívánságnak, hogy a magyar nyelvtan tanítása alkalmazkodjon az idegennyelv-oktatás szükségleteihez. Maradjon meg az anyanyelv szolgáltatában. De adjon az anyanyelvi műveltséggel együtt minél több általános nyelvészeti kitekintést, és foglalkozzék módszeresen azzal a kérdéssel, hogy miként, miben különbözik anyanyelvünk a széles körben tanított európai nyelvektől. A látókör ilyen bővítése az anyanyelvi nevelésnek is érdeke.

A középiskolai magyar nyelvtankönyvben van rövid tájékoztatás azokról a jellegzetességekről, amelyek anyanyelvünket a világnyelvektől megkülönböztetik. Ekkor azonban a diákok már jó néhány évi idegennyelv-tanuláson túl vannak. Segíteni aligha tudnánk rajta, nem lehet ezt a kis rendszerezést előbbre vinni, az általános iskolában nem értenék meg. Célszerű lenne azonban a magyar nyelv bizonyos jellegzetes szerkezeteinek tanításakor utalni a különbségre, más nyelvek párhuzamos rendeltetésű, de másként felépülő szerkezeteire, ilyen utalások helyenként a MMNyR-ben is vannak.

Elképzelhető, hogy egy-két magyar mondattani és szemantikai részismeret közvetlenül felhasználható egy vagy több idegen nyelv tanításában, és ezért esetleg kissé részletesebben érdemes foglalkozni vele (különösen abban a szerencsés esetben, ha a magyart és a másik nyelvet ugyanaz a tanár tanítja), mint amennyire a nyelvtani tanterv előírja. Tanári tapasztalataim alapján ilyennek tartom a függő kérdést és a nemzetközi szókincset.

Az általános és középiskolában mind a magyar, mind a többi nyelv alapvető célja a kommunikációs kompetencia mint a személyiségformálás egyik nagyon fontos tartozéka, pedagógiai szempontból tehát egy irányban haladnak. Ez a lényeges, nem pedig az, hogy a diák meg tud-e szerkeszteni egy, a kommunikáció folyamatától önkényesen elkülönített birtokos szerkezetet.

III. Eddig iskoláról, főleg középiskoláról volt szó. Kimaradt a szociológiai, szociolingvisztikai aspektus. Pedig napjaink nyelvoktatásának legfontosabb kérdése így hangzik: „L’efficacité, pour qui?” (Questions-réponses sur l’audio-visuel à l’école. ESF, Paris, 1980. 143).

A legújabb nyelvoktatási kísérletek azon az elven alapulnak, hogy legyen a lehető legkevesebb a „szempont”, lehető legnagyobb mértékű az alkalmazkodás a nyelvet tanuló közönséghez. A középiskolás anyanyelvi nevelésben részesül, ezt az idegennyelv-oktatásnak integrálnia kell.

Am mostanában egyre több olyan ember jelentkezik nyelvtanulásra, aki nem végzett középiskolát. A TIT nyelvtanfolyamaira munkások, szakmunkástanulók járnak. Néhány szakmunkásképzőben kötelező egy idegen nyelv, főleg a francia (szakácsok, cukrászok). A szakmunkásképzőbe, mint tudjuk, jórészt közepes és annál gyöngébb tanulók iratkoznak be, magyar nyelvi műveltségükre alig lehet számítani. A metanyelvet nehezen értik, in-

kább akadályozza, mint segíti a haladásukat. Még inkább így van ez a felnőtt fizikai dolgozóknál, akik hosszú évekkal előbb elhagyták az iskolát.

A tanárok nem ilyen feladathoz szoktak. De nem lehet ezeket az embereket eltiltani a nyelvóráktól. Részben, mert a tanulás mindenki számára az alkotmányban biztosított jog. Részben, mert a szakmunkások egy részének szüksége van a mesterségéhez nyelvtudásra (a szakma nemzetközi nyelve, külföldi munkamegbízás stb.).

Két irányban próbálkozhatunk.

1. A funkcionális nyelvoktatás a teljes alkalmazkodás jelszavával olyan stratégia kidolgozását indítványozza, amely az „input”-ból kihagyja az anyanyelvi képzettséget. (A nyelvtanulásnak van kibernetikai modellje.) Ám csak szűk körű, a mesterségbeli vagy minimális napi szükségletet kielégítő, ún. instrumentális nyelvtudást adhat.

2. Nyomárkay István egy előadásában azt mondta, hogy az általános iskolai anyanyelvi nevelés tíz-tizenöt év múlva biztosítani fogja a tömegeknek a nyelvi képzettség olyan szintjét, amelyre a nyelvoktatás építhet. Nem tudjuk, így lesz-e, de tudjuk, hogy a nyelvismeret-igény sürgető, ilyen hosszú ideig nem várhatunk.

A kevés iskolázottságú ember serdülő vagy felnőtt, nem lehet tehát a kisiskolásoknál sikeresnek bizonyult módszerrel tanítani. Van egyfajta kompetenciája, ti. anyanyelvi. A stratégiát valamiként erre kell alapozni; a h o g y a n már nem tartozik ennek az írásnak a kereteibe. Csak annyit jegyezzünk meg, hogy vannak külföldön sikeres kísérletek. Annyiban sikeresek, amennyiben az egyén nyelvi mozgásterén belül maradnak.

Összefoglalva: a nyelvtanítás érdeke kettős feladatvállalást kíván. 1. A jelenlegi bírálható, de egyelőre még alig változtatható — helyzetben a magyar nyelvtan színvonalas tanítását úgy, hogy a s z a b á l y o k és k é s z s é g e k a n y e l v h a s z n á l a t o t s z o l g á l j á k, s „transzferábilisak” legyenek, megmaradjanak a felnőtt évekre. 2. Az idegennyelv-tudáshoz vezető új utak keresését olyanok részére, akik ilyen tudás és készségek nélkül kerülnek az életbe vagy a szakmába.

IV. Ha már ennyi szó esett a nyelvtanulóról, befejezésül gondoljunk a tanárra is. Az ő tudásában nagy felületen érintkezik közvetlenül is a magyar és az idegen nyelv; alaposan ismernie kell anyanyelvünk lingvisztikáját, akár magyar a másik szakja, akár nem. A nyelvoktatástudomány újabban szükségesnek tartja, hogy a tanár ismerje a tanulók anyanyelvének struktúráját nyelvészetileg akkor is, ha neki magának más az anyanyelve, tehát pl. orosz anyanyelvű pedagógus tanít magyarokat oroszra. A szakszerű oktatómunkához szükség van a kontrasztív nyelvészet eredményeinek következetes figyelmére. Nem lehet közömbös a tanár a nyelv művelés feladatai és érdekei iránt.

Több szakíró megjegyzi, hogy az idegen nyelv tanulása közben az értelmes tanuló felfedezi az anyanyelvét: sok mindent megért a struktúrájából, amit a nyelvtanórán nem tanult. A nyelvi nevelés sikere, ha felfedezésével kapcsolatban kérdést tesz fel a tanárnak, jobb azonban, ha a kérdés megvitatása a magyarárra marad. Ott van helyén. A kontrasztív nyelvészet nem az idegennyelv-oktatás tárgya, de a magyar nyelvtan keretében nagyon hasznos, ha a tanulók észrevételeit megvitatják: voltaképpen pedagógiai érdekű információt közölnek a tanárral, és termékeny információcserére kerülhet sor.

Bán Ervin

Modern magyar iskolai nyelvtan — Romániában

Szilágyi N. Sándor: Magyar Nyelvtan. Bukarest, 1980. Editura Didactică și Pedagogică

1. Az anyanyelvi oktatás megreformálásának jelenlegi szükséglete és — mondhatjuk — mozgalma nemcsak hazánkban eredményez kísérleteket és új tankönyveket. Ezúttal a szomszédos Románia magyar nyelvű lakosságának az iskolásai számára készült új szellemű magyar nyelvtanról adhatunk hírt. A könyv modern, színes borítólapja megfelel a tartalomnak, új, friss levegő árad belőle. A tankönyv a pedagógiai liceumok IX — X. osztálya és a filológia — történelem szakprofilú liceumok I. osztálya számára íródott.

Mielőtt a könyv bemutatásához fognék, néhány szót kell szólnom szerzőjéről. Szilágyi N. Sándor fiatal nyelvész, aki a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál dolgozik, s ha valaki vette magának a fáradságot, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár két megjelent kötetének az utolsó, számozatlan lapján a könyvre vonatkozó kiadói közléseket is megnézzze, ott találhatta az első sorban: „A könyv szerkesztője: Szilágyi N. Sándor.” Már tíz éve végzi a szerkesztői munkát a Kriterionnál, s a kiadó nem választhatott volna jobb gondozót Szabó T. Attila nagy művéhez; Szilágyi e nem látványos munkát rendkívül lelkiismeretesen végzi, a szótári kötetek anyagának végső nyomdai előkészítésében, az egyes szócikkek egységesítésében és egyeztetésében fáradhatatlanul részt vesz. Nem kétséges, hogy közben tájékozott lexikográfussá vált. Pályájának kezdetén, kolozsvári egyetemi éve alatt a szó alaki oldala, a fonetika, a fonológia és a morfológiának a fonológiával érintkező része érdekelte. Ez utóbbi tárgykörben jelent meg Módszertani észrevételek a kötőhangzó-vitához című dolgozata (NyIRK. XXI. 1977. 145—60), amelyben az alapos tárgyismeret kitűnő elemzési készséggel párosul.

Harmincéves korában már arra is vállalkozott, hogy a nyelvről népszerű könyvet bocsásson közre (Világunk, a nyelv. Bukarest, 1978. Kriterion. Ismertetése: Nyr. 104: 378—81). Ez a munka olyan műfaj, amelyre hazai könyvkiadásunkban sincs példa: népszerű általános nyelvészeti kézikönyv. E könyvecske a maga nemében páratlan, mert egyrészt alapos szaktudást közvetít nagy nyelvhasznító anyaggal (mintegy félszáz nyelvből idéz példákat), másrészt mindezt egyénileg átgondolt felfogásban adja elő, sokszor merészen eltérve az átlagos nézetektől. S harmadszor, a bonyolult összefüggéseket a legközvetlenebb nyelven, a legszemléletesebb módon, szinte beszélgetve hozza közel az olvasóhoz. (Kár, hogy e könyv nálunk nem hozzáférhető!) Szerzőnk-ről még azt is tudni kell, hogy a bukaresti egyetem magyar tanszékén a finnugor nyelvek oktatását is vállalta egy időben.

2. E tudományos és tudománynépszerűsítő előzmények után Szilágyi most egy új típusú nyelvtankönyv megírására vállalkozott. Nem is csodálkozunk a „Világunk, a nyelv” után, ha nyelvtani munkájának előszavában azt mondja, hogy könyve ezt az alcímet is viselhetné: Bevezetés a nyelvről való gondolkodásba. Ez a célkitűzés sejteti, hogy nem megszokott, nem szabványos nyelvtankönyv áll előttünk.

Az említett célkitűzés a nyelvtannak egy olyan felfogását vallja, amely a nyelvtanírókat és a nyelvtan használóit — egy szempontból — eleve két táborra osztja: az egyik tábor a nyelvtant önmagában is értéknek, nevelő

értékű ismeretanyagnak tekinti. Használhatnánk azt a szót is erre, hogy öncélúnak, de ez a kifejezés többféleképpen volna értelmezhető, s esetleg félreérthető volna. Ez a nevelő értékű, mert a nyelvről és működéséről átfogó és lényegi ismeretek közlését célba vevő „nyelvtan” sohasem lehet egy szűken értelmezett grammatikai szabálygyűjtemény, hanem a „nyelv tana”, s ma már mindig egy tágabb fogalomba ágyazva: a kommunikáció tana. A másik tábor a nyelvtantól közvetlenül gyakorlati célkitűzést vár: a helyes beszédre való nevelést. Ez a tábor fogalmazási készségünk és nyelvtantudásunk között közvetlen oki összefüggést vél felfedezni. A két tábor célkitűzésének az eltérésében fontos szó a *közvetlen* és a *közvetett*. A végső célban a két tábor nem különbözik. De míg a nyelv tanát önmagában értéknek elismerők a nyelvről való tudásunk és beszédképességünk közötti kapcsolatot a szemléletmódnak és a konkrét cselekvésnek a közvetett összefüggésében tartják valósnak, a nyelvtant a beszédnevelés közvetlen eszközének tartók a konkrét nyelvtani és nyelvhelyességi szabályok megtanításával és emlékezetbe vésésével vélik a beszédnevelést szolgálni. Szilágyi N. Sándor világosan kimondja, hogy melyik táborba tartozik, azaz inkább negatívan határolja el magát a másik tábortól: „Van, aki azt várja a nyelvtankönyvtől, hogy miután végigtanulmányozta, szépen és helyesen fejezze ki magát anyanyelvén, lehetőleg minden további erőfeszítés nélkül. Ez az igény tiszteletreméltó, de . . . ilyen nyelvtankönyvet nem lehet írni. . . . A nyelvtani szabályok megtaníthatók, de a szép, helyes beszéd nemcsak ezek ismeretén vagy nem ismeretén múlik.” E felfogás — amelyet én is vallok —, a szerző előbb említett általános nyelvészeti munkájában is megtalálható: „A nyelvnek . . . megvannak a saját működési szabályai, a nyelv használója, az egyes beszélő pedig . . . csakis akkor használhatja célszerűen, eredményesen, ha beszédében követi ezeket a szabályokat, megvalósítja érvényesülésük feltételeit. Ő maga azonban nem ezek alapján beszél, ezekről az összefüggésekről, a nyelvi szabályok meglétéről ő még csak nem is tud, nem is kell tudnia, és ha tudna is róluk, akkor sem ezek alapján beszélne (i. m. 103).”

A másik gondolat, amelyet szeretnék kiemelni a tankönyv bevezetőjéből, hogy *d i n a m i k u s n y e l v s z e m l é l e t e t* akar elsajátíttatni. Ez sokszor bonyolult összefüggések megismertetését kívánja. „A nyelv meglehetősen bonyolult rendszer, ezt a tankönyvnek természetesen nem kell a teljesség igényével bemutatnia. De ha lemond arról, hogy ezt a bonyolultságot legalább érzékeltesse, akkor épp attól fosztja meg a leírást, amitől érdekessé válhatna az egész, aminek megértése szellemi gyönyörűséget okozhatna a tanulónak.” A bonyolultság elleni feltételezhető kifogásokra ugyanazt válaszolja, amit itt Magyarországon is már húsz évvel ezelőtt évenként emlegettünk: más tantárgyak óráin sokkal bonyolultabb dolgokat tanulnak a gyerekek. „Vajon nem volna-e különös, ha azoknak, akik megbírkóznak a matematikai analízis cseppet sem egyszerű problémáival, akik differenciálegyenleteket oldanak meg . . . éppen csak a nyelvtant nem lehetne megtanítani . . . A nyelvi folyamatok bonyolultak és működésükben, dinamikájukban érdekesek igazán.”

Az előttünk fekvő nyelvtankönyv két fő fejezetből áll. Az első fejezet címe: A beszéd és a szövegek (11—64). Ez az egész nyelvtankönyv kommunikációelméleti bevezetője. A második nagyobb fejezet: Hangtan (65—165). A könyv tehát korántsem teljes nyelvtan. Sőt, a tulajdonképpeni nyelvtant majd csak az ezutáni kötet(ek)ben fogjuk (remélhetőleg minél előbb) kézhez kapni.

3. A beszéd és a szövegek. Ez a nagy bevezető fejezet a modern anyanyelvi oktatásnak az irányát, célját, kereteit jelzi: nem a szűkebb értelemben vett nyelvi egységek (a hang, szó, mondat vagy akár fordított sorrendben a mondat, szó, hang) bemutatásával kezdi, mint ahogy régebben szokták a nyelvtanok, hanem egy tágabb keret fölvezetését adja meg. Tágabb keretből indul el kétszeresen is: először annyiban, hogy nem az eddigi nyelvtanok legnagyobb egységét, a mondatot választja kiindulópontul, hanem ennél is átfogóbbat és már minden tekintetben a beszéd egységét, a szöveget. Ez a kiindulópont, ez az alapállás a kor sugallata: hazai legújabb középiskolai tankönyvünk hasonló keretet választott bevezetőnek. (Vö. Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv a gimnázium I. osztálya számára. 1979.)

Az első alfejezet, „A beszéd mint közlésfolyamat,” a kommunikáció alaptényezőivel ismerteti meg. S ahogyan ezt teszi, az mindjárt jellemző az egész könyvre: a modern nyelvészeti ismeretanyagból a céljának megfelelő lényegyet kiválasztja, ezt világosan, a részeket mindig az egész összefüggésében jól elhelyezve, a kevésbé lényegeset mellőzve adja elő, ahol szükségét érzi, a szokásostól eltérő hangsúlyokkal. Így a kommunikációs tényezők összefüggését bemutatva *kód*¹-ről, *kód*²-ről... *kód*ⁿ-ről is beszél, s ezzel az idiolektusok jelentőségére is rámutat. (Reméljük, a könyv folytatásában ki fogja használni a kommunikációs modellnek ezt az igen hasznos mozzanatát.) Legalábbis erre enged következtetni az alábbi megjegyzése: „Magyar nyelv viszont csak egy van, ezt jelzi a fenti vázlatban a *KÓD*. Az ábra azt is mutatja, hogy a szöveg létrehozása és megértése nem a *KÓD* alapján, nem a nyelv alapján, hanem az egyéni nyelvismeret révén történik. A *kód*¹ és *kód*² azonban szoros kapcsolatban van a *KÓD*-dal: ez a kapcsolat biztosítja, hogy a sok-sok egyéni nyelvismeret nagymértékben hasonlítson egymásra, s ezáltal a kölcsönös megértés megvalósulhasson. (Ez egy egészen nyilvánvaló körülménnyel magyarázható: egyéni nyelvismeretünkre az illető nyelven elhangzó szövegek elemeinek és nyelvtani szabályainak megismerésével tettünk szert, e szabályismeretet pedig a szövegekből hámoztuk ki.) A kommunikációs modellnek és magyarázatának a most ismertetett részlete alkalmat nyújt a szerzőnek arra, hogy a nyelvtankönyv témáját is levezesse belőle: „A *KÓD* a szövegben megnyilvánuló nyelvi rendszer — s mi e tankönyvben elsősorban ezzel fogunk foglalkozni, ezt tekintjük a magyar nyelvtan elsődleges tárgyának. Ha fentebbi vázlatunkat figyelmesen megnézzük, láthatjuk, hogy ezzel az elhatárolással tulajdonképpen kimetsztük a szöveget a közlési folyamatból: eltekintünk, elvonatkoztatunk a nyelv beszélőitől és egyéni nyelvismeretüktől. Amivel foglalkozunk, az csak a közlemény és a *KÓD*, mely szervező elvként van jelen a közleményben. Ezt a kettőt együttesen szövegnek fogjuk nevezni, függetlenül attól, hogy hangzó, vagy írott szövegről lesz-e szó.” Az itt most bemutatott könyvrészlet számomra jól szemlélteti a szerző nagyvonalú és mégis aprópénzre váltható, gyakorlatias felfogását (amely összhangban van a nyelvtudomány mai eredményeivel), világos és mégis egyéni fogalmazásmódját és hangsúlyait. Az is kiderült belőle, hogy a nyelvről és a beszédről való felfogása mennyire korszerű és reális: úgy veszi számba mindkettőt, hogy a szövegben a kollektív kötöttség és az egyéni szabadság is megkapja a neki kijáró helyet.

A bevezető fejezet alegységei: A beszéd és a közlési folyamat; — A szöveg és a közlési helyzet; — A szövegek osztályozása. A szövegtípusok. — Ez utóbbi fejezet részei a szöveget meghatározó tényezők: 1. A nyelv. 2. A közlemény közege. 3. A közlemény célja és szerepe. 4. A közlemény jellege. 5. A közle-

mény tárgya. 6. Az adó és a vevő. Mindebből csak három dolgot szeretnék kiemelni. Az egyik a közeg jelentőségének a hangsúlyozása. Szilágyi a *közeg* szóval jelöli azt, amit az angol szakirodalomban *medium*-nak neveznek. S e témakörön belül azt is világosan megtudjuk, hogy „... az írás nem egyszerűen a hangos beszéd áttétele betűkbe. Mindegyik közeg sajátos közlés-helyzetet teremt: mindegyiknek mások a lehetőségei... az irodalmi nyelvi norma követése nem jelenti azt, hogy úgy kellene beszélnünk, mintha írnánk. A szép, szabatos nyelvhasználat azt jelenti, hogy szóban és írásban egyforma biztonsággal tudjunk élni nyelvünk lehetőségeivel, mégpedig úgy, hogy mindegyik közegben az ennek megfelelő nyelvváltozatot alkalmazzuk.” A jó elméleti alapvetésből így következnek a hasznos praktikus tanácsok. A könyv kérdései és feladatai is ilyen hasznosan szolgálják a nyelvi nevelést. A másik részlet, amire szeretném felhívni a figyelmet: a közlemény jellegéről írottak. Itt a szerző szembeállítja a köznapi és a poétikai jellegű szöveget. E szembeállítás külön szempontja mögött megint csak ott érzem Szilágyi N. Sándor találó egyéni problémálátását, azt az észrevételt, hogy a művészi szöveg alapvetően másképpen szerveződik, mint a nem művészi. S az még ezen kívül egy további jó megfigyelés, hogy a poétikailag szervezett szöveg nem mindig művészi is egyúttal. A harmadik figyelemreméltó anyagrész a közlemény tárgyról szólva: a nyelv mint a közlemény tárgya s a metanyelvi szöveg. „Az és kötőszó.” E mondatban rejlő ellentmondás megvilágítása jól érzékelteti a problémát. Az első fejezetből említük még meg a kapcsolatteremtő szövegeknek mint az ismeretközli, az érdelemkifejező és a felhívó szövegek mellett negyedik szövegtípusnak a tárgyalását és „A magyar nyelvű szövegek főbb típusainak összefoglalása” című fejezetben adott tipológiai jellegű osztályozást, mint a könyv figyelemreméltó újításait.

4. H a n g t a n. — A szerző szerint: „Minden olyan jelenséggel, ami a hanggal, illetve a hangalakkal közvetlenül és szervesen összefügg, a hangtan foglalkozik.” Ennek megfelelően a hangtannak a morfológiával érintkező része, a morfofonematika, valamint a morféma hangszerkezetével foglalkozó morfonológia a szerző tárgyalásában a hangtanban kap helyet. Az itteni hangtan nagy része tehát a hagyományos magyar nyelvtanokban az alaktan fejezetében került bemutatásra. A szerzőnek ezzel a felfogásával és indokolásával egyetértetek. „A nyelvi elemkészlet és szabályrendszer tagolódása a szöveg két — egymással összefüggő, de jól megkülönböztethető és elhatárolható — szintjét határozza meg: a hangkészlet a hangtani szabályokkal együtt a szöveg hangtani szintjét, a jelentésem elemek készlete pedig a nyelvtani szabályokkal együtt a szöveg nyelvtani (grammatikai) szintjét.”

A hangtan tárgyalása három fokozatban történik. Először a hangok jellemzése és a hangtani rendszer bemutatása, másodszor a hangoknak a szövegben való szereplése, a szó hangszerkezete és a szótagok, harmadszor pedig a hangalakváltozások. A modattan hangtani oldalára, a hangsúlyra és a hanglejtésre is kitér a szerző, de ezeknek nagyon kis teret szán. Annál tüzetesebben foglalkozik a hangváltozásokkal a szótó és a toldalék határán. A toldalékokat három típusba osztja a tőhöz való kapcsolódás módja szerint, ebben az akadémiai nyelvtan példája is lebeghetett a szerző előtt, bár az ő toldaléktípusai nem egyeznek az előbb említettekkel. A hangváltozásokat 42 szabályba foglalja, s ezek a szabályok formailag a generatív fonológia szabályaira emlékeztetnek. A hangtani fejezet igen komoly nyelvészeti ismeretek elsajátítását

teszi lehetővé, a bonyolult összkép bemutatása világos módszerrel történik. Nem kétséges, hogy a magyar hangtant ilyen mélyrehatóan középiskolában még nem tanították eddig. A módszer sikerességéről mindamellett a tanítási gyakorlat tapasztalata nélkül nehéz véleményt mondani. A kísérlet tiszteletre-méltó.

5. Összefoglalóul a következőket mondhatom SzilágyN. Sándor nyelvtanáról. 1. A könyvnek nagy nevelőértéke van. Ezt mind tartalmának korszerűsége, mind előadásmódjának világossága, módszeressége biztosítja. Ezenkívül írója nagyszerűen tud bánni a nyelvvel. A kérdéseket átfogni tudó, ugyanakkor praktikus érzékű szerző egyéniségét érezzük a munka mögött, amely lebilincselő olvasmány és olvasója el is felejtí, hogy tankönyv van a kezében. 2. A kommunikációs bevezető fejezettel annyira azonosítottam magam, hogy sok helyen úgy éreztem, mintha én írtam volna a könyvet. Egyes dolgokat inkább hiányoltam, vagy elvétve a terminológiánk között találtam különbséget. Például a szövegtípust én műfajnak nevezem, de ez a szó hiányzik e munkából. 3. Nagyon hasznosnak találok a könyvet hazai anyanyelvi oktatásunk számára is. Minden hazai tankönyvírónak és oktatási szakembernek meg kellene ismernie, bár a szerző tankönyvírói eljárása nem utánózható, csak követhető. 4. A hangtani rész sikeres vagy sikertelen voltához csak tanítási tapasztalat után lehet hozzászólni, de így is merész kísérlet, amely feltétlenül figyelmet érdemel. 5. Elismerés illeti a tankönyv kiadóját a kellemes és jó áttekintést nyújtó tipográfiai megoldások miatt. 6. Végül hangsúlyozni szeretném, hogy ez a tankönyv csak töredék. Minél előbb várjuk a folytatását.

Károly Sándor

Szaknyelv vagy szakmai nyelvhasználat? Szakszöveg vagy szaktudományos szöveg?

1. A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel »elangolosodó« orvosi nyelvünkre címmel jelent meg Kontra Miklós dolgozata (Nyelvtudományi Értekezések 109. sz. Budapest 1981.).

Olvasása nem arra készítetett, hogy ismertetést írjak róla, annak rendje és módja szerint. Inkább arra, hogy ha témaválasztását nem is, de címválasztását, főképpen pedig a cím választása mögött felsejlő szemléletét szóvá tegyem; egyik-másik megállapítását megkérdőjelezzem, és más összefüggésből gondoljam végig.

2.1. Már a bevezetésből is megtudjuk, hogy a szerző „elangolosodó” orvosi nyelvünkön valójában szókészletünk angol eredetű elemeit érti. A dolgozat egyik célja „szókészletünk angol eredetű elemeinek leírása”, a „szókészletünk e részrendszerének szinkrón metszetéről” adott kép megrajzolása (6). A zárófejezet pedig leszögezi, hogy „a vizsgált (potenciális) kölcsönszavak legnagyobb része természetesen a magyar peremszókincshez tartozik, csupán orvosaink körében használatos” (54). (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

A tanulmány a kölcsönzés különféle kérdéseiről szól, a kölcsönszavak beilleszkedéséről, végül néhány szókészleti kérdésről. Egyetlen pillanatig sem kételkedem abban, hogy Kontra Miklós nagyon jól tudja, mi a különbség nyelv és szókészlet között. Mégis nyugtalanító, hogy nyelvészeti tanulmányban, és nemcsak a cím második felében, hanem a dolgozat utolsó fejezetében is (50—5) úgy beszél orvosi nyelvről, hogy a metaforának is felfogható főnevet még idézőjelbe sem teszi. Jóllehet idézi Szépe Györgynek a „szakmai nyelvhasználat”-ra vonatkozó megállapítását (19), szóhasználatát mégsem veszi át. (Az eredeti szövegben nincs kiemelés.)

Egyre gyakrabban találkozunk a *szaknyelv*, *tudományos szaknyelv* megjelöléssel ott, ahol *szakmai*, *tudományos nyelvhasználat*ról van szó. Sajnos, még azoknak a körében is, akik pedig a nyelv természetét és használatát vizsgálják. Ez a pongyola szóhasználat olyan általánossá vált, hogy a hibás gyakorlatnak még az sem tud ellenállni — miként a példa is mutatja — aki éppen a szakszókkal foglalkozik. (Pedig a dolgozat zárómondata igencsak tanulságos idézet. A terminológiai bizonytalanságnak ugyanolyan káros hatása van a tudományos kutatásra — így az angol szerző — mint a kódnek a hajózásra.)

2.2. A *nyelv* és *nyelvhasználat* szavak közléstartalmának e mögött a bizonyára akaratlan egybemosása mögött azonban végül is két téves általánosítás rejtőzködik.

A *szaknyelv* megjelölés, úgy ahogy Kontra Miklós ismételten használja az „orvosi nyelvünk” szókapcsolatban, azt a benyomást kelti, mintha a nyelv azonos volna alkotóelemeinek összességével. De e mögött a jelölés mögött olyan elgondolás is megbújhat, amely szerint az úgynevezett szaknyelveket — műszaki, közgazdasági, jogi, orvosi stb. — más nyelvtani szerkesztettségű rendszerek lehetne tekinteni, mint az egysé-

ges köznyelvet. Ezért fordulhat elő, hogy az idegen nyelvek tanításával foglalkozó felsőoktatási tanszékeken, intézetekben, lektorátusokon *s z a k n y e l v k u t a t á s* és *s z a k n y e l v o k t a t á s* elnevezéssel olyan témákat vizsgálnak, mint például „a tudományos-műszaki funkcionális stílus” vagy „a műszaki nyelv és stílus műfaji változatai és grammatikai szintjei”.

Mind a két törekvés: a szaktudományos nyelvhasználatnak szókészleti kérdéssé egyszerűsítése illetőleg önálló rendszerre deklarálása tulajdonképpen egyazon okra vezethető vissza. Mindkét felfogásban *e l s i k k a d a l e x i k a* (a frazeológia) illetőleg *a g r a m m a t i k a* és *a s z ö v e g t a n* közötti alapvető különbség.¹

3.1. Az elmúlt évek szövegtani kutatásainak szinte egyértelmű megállapítása szerint a szöveg a gondolatközlésnek és kapcsolatteremtésnek (a kommunikációnak) természetes nyelvek közbejöttével realizálódó szóbeli és/vagy írásbeli terméke.

A *s z ö v e g* kivételesen egy, általában több mondatból áll. És bár a szöveget mondatokra, a mondatokat pedig jelekre lehet bontani, a szöveg maga nem jel. Nincs disztribúciója és nincs jelentése. Csak mondanivalója, csak tartalma van. A szöveg mondatainak elrendeződését nem olyan természetű szabályrendszer határozza meg, mint a mondathatárokon belüli egységeket: nincs a szó hagyományos értelmében vett szintaxisa. A mondanivaló szerveződését (szerkezeti felépítését) és nyelvi realizációját a közlési helyzet határozza meg. A szöveg alkotója ehhez képest aktualizálja a birtokában levő nyelvi eszközkészletet és szabályrendszert. Ezért leírására nem alkalmas a nyelvészet hagyományos fogalomkészlete.

A szakirodalomból jól ismert gondolatmenet szerint a szöveget úgy jellemezhetjük, mint az *a k t u a l i z á l t n y e l v a l a p f o r m á j á t*, amely

- az emberek közötti érintkezés ott és akkor adott szűkebb (egyéni, személyes) és tágabb (társadalmi, közösségi, kulturális, szakmai stb. körülmények által meghatározott) kontextusának,
- a mondanivaló tárgyának és
- orientációjának (nyílt vagy burkolt szándékának, céljának) kölcsönhatásában alakul ki.

3.2. A szövegnek ebből a leírásából viszont az következik, hogy mindenféle nyelvhasználat csak a diskurzus, a szöveg szintjén ragadható meg. Pontosan és kimerítően csak azoknak az ismertetőjegyeknek az alapján vizsgálható, amelyek a szöveget jellemzik. A gondolatmenet folytatásaképpen azt kell mondanunk, hogy nincs se (az idegen nyelvi vizsgakövetelmények között gyakran szereplő) általános szöveg, se közgazdasági, se jogi, műszaki, kémiai stb. szöveg, és nincs olyan szövegcsoporthoz sem, amely csupán „orvosaink körében használatos”. A szövegek osztályozását, csoportosítását úgy kell elvégeznünk, hogy egyazon műfajba, típusba azokat a

¹ A nyelvészet fejlődésével párhuzamosan tanúi vagyunk a nyelv tudományos meghatározása folyamatos módosulásának. Másképpen határozzák meg lényeges vonásait a logikusok, a szemiotikusok, másképpen a kommunikációelmélet hívei. A sokféle megközelítésmód abban mégis megegyezik, hogy a nyelvet szókészlete sajátos szabályoknak alávetett egybeszerkesztése jellemzi (illetőleg ez is). A nyelvhasználatot viszont az jellemzi, hogy a beszélő a nyelv szókészletéből és szintaktikai szabályrendszerének összességéből milyen jeleket válogat ki és fűz egybe az adott beszédhelyzetnek és a maga társadalmilag, kulturálisan és/vagy szakmailag meghatározott kifejező szokásainak, gyakorlatának megfelelően. A *szakmai/tudományos nyelvhasználaton* nemcsak a szókészlet bizonyos elemeinek jellemző szelekciója értendő, hanem a nyelvi rendszer egyes struktúráinak jellemző alkalmazása is. A nyelvhasználat sem redukálható tehát szóhasználati kérdéssé. Erre a gondolatra még az 5. pont kifejtése során visszatérek.

szövegeket soroljuk, amelyek e g y n e m ű e k mind a kommunikáció adott összefüggés-szövedékének, mind a mondanivaló konkrétan meghatározott tárgyának, mind orientációjának szempontjából. Más szóval: a szövegek nómenklatúrájának kidolgozásához nem elegendő annak a meghatározása, hogy mi a szöveg jellemző, tágabb fogalomvilága, vagy hogy ennek a fogalomvilágnak az ismerete általánosan elvárható-e olvasójától, hallgatójától.

3.3. Kontra Miklós olyan korpuszzal dolgozott, amelynek szöveganyaga csak annyiban homogén, amennyiben a forrásmunkák orientációja hasonló: orvosi tankönyveket vizsgált. A korpusz minden egyéb ismertetőjegye különmemű.

Még ha ugyanarról a tárgyról ír is tankönyvet több szerző (vö. az átvizsgált orvosi tankönyvek jegyzékében (56—7) felsorolt III—IV; VII—VIII; XIV—XV; XXI—XXXII. sz. alatt idézett műveket), mindegyiküknek más a nyelvhasználat (és mindegyikük más-képpen struktúrája a szövegét). Talán nem szorul bizonyításra, hogy a szerzők nyelvi nevelése; továbbá szövegezésbeli (és szakmai) tapasztalatuk összetétele, mennyisége és minősége függ személyiségüktől, és függ életkoruktól, a megírás időpontjától és — szövegpragmatikai szempontból — a megírás és a befogadás között eltelt idő tartamától. A szaktudományos nyelvhasználat, az angol eredetű kölcsönzők vizsgálatának folyamán ezeket az összefüggéseket jól lehetett volna hasznosítani. A medicina területén az észak-amerikai kutatók közismerten vezető szerepet játszanak már évtizedek óta. Évről évre új összefüggéseket tárnak fel. Új fogalmakat bocsátanak útjukra. Jelölésükre új elnevezéseket alkotnak, s ezeket a más nyelvű szakirodalom, kivált az első években, változtatlanul veszi vagy vette át, nemcsak nálunk, hanem más nyelvterületeken is. (A feldolgozott tankönyvek kiadási ideje az 1958 és 1972 közötti durván másfél évtized. Egy olyan gyorsan fejlődő tudomány esetében, mint a medicina, talán helyes lett volna tisztázni, hogy a szinkrón vizsgálat milyen időszakot ölel fel.)

A felsorolt művek tárgya is csak annyiban hasonló, amennyiben valamennyi a medicina tudományába sorolható. Nyilvánvaló viszont, hogy eltér az orvosi mikrobiológiáról, a stomatológiáról vagy az egészségügyi szervezéstannról (társadalomorvostanról) szóló művek szakmai nyelvhasználatától és szókészlete. Mindegyikbe más és más társadtudományok, tudománysszakok fogalmi apparátusa, következtetésképpen szakszóállománya épül be.

Igaz, hogy azoknak az összefüggéseknek a szempontjából, amelyek szerint Kontra Miklós a nyelvek közötti kölcsönzés sajátosságait vizsgálja, többé-kevésbé mindegy volna, milyen nyelvhasználati közegekből emeli ki példaanyagát. Csakhogy ő „orvosi nyelv”-ről beszél, és az angol lexikai hatás alaki vizsgálatába (50—1) nemcsak a *lower nephron nephrosis* szakszót foglalja bele, hanem a *létért folyó küzdelmet* is, a tükröszók csoportjában. (Kiegészítő forrásmunkái között találunk egy 1864-ben (!) kiadott Fajkeletkezés című művet.) Márpedig nyilvánvaló, hogy itt különböző szövegvilágokról van szó, és az átvétel eltérő időpontját még a laikus olvasó is érzékeli.

Az ugyanebben az alfejezetben bemutatott, más-más alaki jegyek szerint csoportosított példaanyagának egy részét éppúgy megtalálhattuk volna más tárgyú, orientációjú, a személyközi érintkezés különmemű helyzeteiben fogant sokféle szövegben. Például a felsorolásban szereplő *feedback*, *kód*, *standard*, *stress*, *teszt*, *infravörös*, *festékpróba*, *jég-hegyjelenség*, *minden-vagy-semmi tétel* stb. kölcsön-szakszók szignifikáns gyakoriságát is ki lehetett volna mutatni más szaktudományos nyelvhasználat szerint megírt szövegben.²

² Vö. különösen: Beneš, E.: Die Fachsprachen. Deutschunterricht für Ausländer, 18 (1968.) 124—36; Benveniste, E.: Les niveaux de l'analyse linguistique, Problèmes de linguistique générale I. Párizs, 1966. 119—31; Brinker, K.: Zum Textbegriff in der heutigen Linguistik, Sitta, H. — Brinker, K. (szerk.): Studien zur Texttheorie und zur deutschen

4.1. A tanulmánynak — legalábbis számomra — legvitathatóbb része „A tudományos szaknyelvek jellemzése” című alfejezete (49–50). Közel 40 sorában magáról a „tudományos szaknyelv”-ről nem is esik szó: mindvégig csak a terminus technicusokról olvashatunk, mintha a tudományos nyelvhasználat egyetlen differentia specificája a szakszók használata volna.

4.2. A szerző bizonyára nem hajózott volna bele ebbe a csali ködbe, ha nem elégszik meg A. I. Mojszejevnek azzal a (49. oldalon idézett) megállapításával, amely szerint a terminus technicusok nyelvi természete „nem ismert (legalábbis a nyelvészek számára)”. Ha a nyelvészet tárgya a mondaton belüli hang- és jelállomány morfológiai, paradigmatis és szintagmatikus vizsgálata, a műszót — a nyelvészet szempontjából — valóban semmi sem különbözteti meg a többi, azonos alaki csoportba tartozó szótól. A vizsgálat ellenben az „orvosi nyelv”-re terjed ki, ezúttal általában a „tudományos szaknyelvek”-re, azaz aktualizált használatra. Ennek a szempontjából viszont a meghatározó a műszónak a funkciója, nem pedig a nyelvi természete.

Nem vállalkozhatom arra, hogy a terminus technicusokkal foglalkozó gazdag szakirodalomnak — a terminológiatannak — akár csak fő kérdéseit ismertessem. A műszó/szakszó funkciója viszont megközelítő pontossággal tisztázható: színezéstől, mellékértelemmentesen, ideális esetben egyértelműen jelöli az ember külső és belső világának valamely valóságmetszetét. Létezését, használatát denotatív, kognitív jellegének, referenciális funkciójának köszönheti.

A műszók/szakszók azért fordulnak elő többé-kevésbé gyakran a szaktudományos szövegekben, mert funkciójuk egybeesik a tudományos szövegek funkciójával. Ezek abban különböznek a más műfajú, típusú szövegektől, hogy realizációjukban elsődleges szerepe a referenciális funkciónak van. Ezért élnek a nyelvnek valamennyi olyan eszközével, amely a közlés denotatív, kognitív jellegét, a referenciális funkciót erősíti. Ezért szövik át őket a grammatikai és/vagy lexikai eszközökkel jelölt kontextuális vonatkozások, utalások; ezért struktúrálják őket a gondolat menetének — logikájának — megfelelően a különféle kapcsoló és elválasztó funkciójú csuklóelemek; ezért épülnek bele olyan nyelvi elemek, amelyek (lehetőleg) egyértelműen jelölik a valóság valamely metszetét. Ez utóbbiak lehetnek valóságos, szabványosított terminus technicusok, de lehetnek — a nyelvi jel kontextuskötöttségéből következően — a műszó/szakszó funkcióját csupán aktuálisan betöltő elemek is. A terminus technicus előfordulása, gyakorisága tehát korántsem egyedüli, hanem csak egyik ismertetőjegye a tudományos nyelvhasználatnak.

A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdése és egyes angol eredetű szakszók feldolgozása szempontjából az elmondottaknak megint csak semmi jelentőségük nem volna,

Grammatik. Düsseldorf, 1973. 9–14; Dressler, W.: Modelle und Methoden der Textsyntax. *Folia Linguistica* IV (1971.): 64–71; Hartmann, P.: Probleme der semantischen Textanalyse, Schmidt, S. J. (szerk.): *Text—Bedeutung—Ästhetik*. München 1970. 15–42; Jakobson, R.: *Die Linguistik und ihr Verhältnis zu anderen Wissenschaften*. Raible, W. (szerk.): *Aufsätze zur Linguistik und Poesie*. München 1974. 150–225; Lefebvre, H.: *Le langage et la société*. Párizs, 1966.; Mounin, G.: *Linguistique et philosophie*. Párizs, 1975.; Provost-Chauveau, G.: *Problèmes théoriques et méthodologiques et analyse du discours*. *Langue Française* 1971. 9, 6–21; Růžička, R.: *Sprachwissenschaft und Wissenschaftssprache*, Neubert, A.—Růžička, R. (szerk.): *Verständlichkeit, Verstehbarkeit, Übersetzbarkeit—Sprachwissenschaft und Wissenschaftsprobleme*, *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR*, Berlin, 1975. 18–33; Slama-Cazacu, T.: *Langage et contexte*. Hága, 1961.; Viehweger, D.: *Zur semantischen Struktur des Textes*, *Studia Grammatica* XI (1977.): 103–17.

ha a szerző nem akart volna metaforikus szóhasználatának, a tárgynál maradvá, denotatív, kognitív jelleget, referenciális funkciót tulajdonítani.³

5. Befejezéséppen a gondolatmenetet egy olyan témával szeretném lezárni, amelynek Kontra Miklós dolgozata csupán az ürügye: a s z ö v e g é s a f u n k c i o n á l i s s t í l u s összefüggésének kérdésével.

Ha a tudományos nyelvhasználatot, a tudományos szöveget denotatív, kognitív jellege, referenciális funkciója határozza meg, úgy tetszik, félreértésen alapul a tudományos-műszaki funkcionális stílusnak legalábbis az elnevezése.

A szóhasználat ugyanis azt a képzetet kelti, miszerint a szöveggé szerveződés rendjét, a nyelvi eszközkészlet kiválasztását és egybeillesztését elsődlegesen a beszédmű tárgya határozza meg, nem pedig a funkciója. De tegyük gyorsan hozzá azt is, hogy a „tudományos-műszaki” tárgymegjelölés szinte semmitmondóan általános. A kutató a „tudományos-műszaki” szövegek korpuszát még összeállítani is nehezen tudná az egyes szakterületeken megjelenő közlemények mennyiségének (?) vagy a szakterületek fontosságának (?) megfelelő arányban. (A mennyiség és fontosság szokat megkérdőjeleztem: vajon helyes szempontok-e? És mire terjedjen ki a válogatás? Csak nyomtatásban megjelent szövegekre-e vagy belső használatra szánt tanulmányokra is? Ha igen, milyen jegyek alapján? De releváns ismertető jegy-e a mennyiség? És ki állapítja meg az egyes szakterületek fontossági sorrendjét? Milyen kritériumok alapján? És így tovább.) Egy ilyen korpusz feldolgozása még nehezebb volna, mint az összeállítása. Egyrészt heterogén összetétele miatt; másrészt nyelvi kategóriák Prokrusztesz-ágyába kényszerítene nyelven kívüli és sokszor az egyes nyelvektől független olyan sajátosságokat, amelyek a gondolkodás jellegéből, a szöveg-orientációjából vagy funkciójából adódnak.

A „tudományos-műszaki” gyűjtőcím alá sorolható egyes szövegvizsgálatok ennek ellenére eredményesek. Ennek az az oka, hogy bár az elemzést végző személy kimondva csak a szöveg tárgya szerint állítja össze az elemzés alapjául szolgáló korpuszt, intuitíve mégis egynemű szöveganyagot válogat egybe: hasonló kommunikációs összefüggés-szövegekben, azonos orientáció szerint aktualizált azonos vagy hasonló tárgyú beszédműveket.

A különféle műfajú, típusú szövegek nyelvi-funkcionális vizsgálata a bizonyára érdekes és hasznos eredményekhez vezetne. Tanulságos lenne nemcsak a szövegtan számára. Hasznát láthatná az írásbeli és szóbeli fogalmazás tanítása, sőt

³ A kérdéssel összefüggő, eltérő és sokszor ellentétes nézeteket tartalmazó művek közül i. különösen: Ахманова О. С.—Глушко М. М.: Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. Москва, 1974.; Бархударов С. Г. (отв. ред.): Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. Москва 1970.; Darot, M.: Discours mathématique et discours didactique. Études de linguistique appliquée 22 (1976.): 68—99; Chomsky, N.: La forme et le sens dans le langage naturel, Jakobson, R.—Halle, M.—Chomsky, N. (szerk.): Hypothèses. Párizs, 1972. 127—50; Heltai P.: Poliszmia a terminológiában, Nyr. 105 (1981.); 451—62; Kielar, B.: Language of the Law in the aspect of translation. Varsó, 1977.; Klaus, G.: Sprache der Politik. Berlin, 1971.; Marcus, S.: Az emberi nyelv két pólusa, A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977. 191—232; Mariet, F.: Épistémologie et apprentissage du langage scientifique. Études de linguistique appliquée 23 (1976.): 18—28; Petőfi, J. S.: Fachsprache, Umgangssprache, Texttypen, Texttheorie, Petőfi, J. S.—Podlech, A.—Savigny, E.: Fachsprachen—Umgangssprache, Kronberg/Ts 1975. 103—9; Saile, G.—Kegel, G.: Textsemantik—Verbindung der referenz- und sinnsemantischen Komponente, Linguistische Berichte. Berlin, 34 (1974.): 40—54; Швейцер А. Д.: Перевод и лингвистика. — О газетно-информационном и военно-публицистическом переводе. Москва, 1973.; Szöllősy-Sebestyén A.: Szempontok a szakszöveg meghatározásához, Gárdus J.—Sipos G.—Sipőczy Gy. (szerk.): Szaknyelvkutatás—Szaknyelvoktatás. FPK, Budapest, 1980. 243—50.

valószínűleg a szövegértési képesség fejlesztésének módszertana is (vázlatkészítés, jegyzetelés, kivonatolás stb.).

Nemcsak a referenciális funkciójú tudományos szakszövegeket és típusait lehetne pontosabban meghatározni, hanem a *konatív funkciójú technikai* és általában szélesebb értelemben *gyakorlati szakszövegeket*, vagy a *fatikus funkciójú* beszédművek különböző típusait, amelyek a *köznapi érintkezés közlési helyzeteit* aktualizálják. Egy szóval: meg lehetne, meg kellene kísérlni, hogy az egyéb funkciójú, típusú szövegek stíluselmzését kissé felzárkóztassuk a *poétikus funkciójú szövegek* stílárís elemzésének szintjéhez, gazdagságához.

Pontos és kielégítő választ kellene keresni számos olyan kérdésre is, amely eddig kiesett a szövegvizsgálat — legalábbis hazai — érdeklődésének középpontjából. Például arra, hogy milyen összefüggés van/lehet a szöveg ismertetőjegyei és szerkezeti felépítés között, vagy egyszeri és egyedi tartalma és jellemző (elsődleges) funkciója, szerkezeti felépítése, tárgya és nyelvi realizációja között.⁴

Dániel Ágnes

⁴ A forrásművek alábbi — nagyon vázlatos — jegyzéke csupán arra szolgál, hogy felhívja a figyelmet a szöveg és a stílus vizsgálatának különféle újabb módszereiből. Elsősorban olyan tanulmányokat sorolok fel, amelyek nem kizárólagosan a poétikus funkciójú szövegek elemzésével foglalkoznak. van Dijk, T. A.: Some aspects of text grammars — A Study in theoretical linguistics and poetics. Hága, 1972.; Dubsky, J.: The Prague conception of functional style, Fried, V. (szerk.): The Prague School of Linguistics and Language Teaching. Oxford U. P. 1972. 112—27; Митрофанова О. Д.: Научный стиль речи. Москва, 1976.; Papp F.: A stíluselmzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere, FK VII (1961.): 69—84; Péter M.: Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvészeti tanításában. NyTK 78 (1976.): 409—16; Szabó Z.: A szöveggrammatika stilisztikai jelentősége. Nyr 101 (1977.): 468—81; Terestyéni T.: A szemantikai szövegelemzés útjairól. Nytud. Ért. 75 (1971.): 55—66.

A tudományos stílus fogalmának tisztázásához

(Kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítés)

1. A kérdés felvetése. — Az általános tudományelmélet (tudomány-filozófia) alapkövetelménye, hogy pontosan meghatározott és egységes szemléletet tükröző fogalmakkal és terminológiával dolgozzunk. A tudományos stílus funkcionális stílusként való megközelítése még sok kérdést vet fel, sőt a funkcionális stílusok fogalma még ma sincs kellőképpen tisztázva. Az erre vonatkozó szakirodalomban is a legkülönbözőbb vélemények alakultak ki, nem beszélve arról, hogy még kevés nyelvnek dolgozták ki a teljes funkcionális stilisztikáját. Ezért tágabb teret kell szentelnünk e fogalmak tisztázásának.

2. A funkcionális stílusok. — A funkcionális stílus szakszó nem egyértelműen elfogadott. Vannak akik *nyelv*-nek, *nyelvezet*-nek, *belső nyelvtípus*-nak, *szaknyelv*-nek, *műnyelv*-nek nevezik. A továbbiakban mi a *funkcionális stílus* szakkifejezést használjuk. A fogalom tisztázásához pedig szükséges a nyelvi rendszer felől közelítenünk a tőlünk vizsgált szűkebb fogalomhoz, s elhelyezni a funkcionális stílusokat a stilisztika vizsgálódási körébe, s csak ezek után keríthetünk sort a javasolt szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítés fölvázolására.

Közismert, hogy minden nyelv belsőleg tagolódik. E belső nyelvtípusokat Benkő Loránd szerint¹ két tényező határozza meg: a típusoknak a társadalomhoz való viszonya és e típusok belső nyelvi jellege. Ilyen értelemben ezek a belső nyelvtípusok egyrészt külső okokra visszamenő fejlődés eredményei, s így a nyelvközösségnek bizonyos csoportjaihoz, mégpedig földrajzi, gazdasági, társadalmi, műveltségi szempontból tagolódó csoportjaihoz kapcsolódnak, másrészt viszont ezek a típusok egymáshoz, illetve a följük tartozó nyelv egészéhez viszonyítva bizonyos nyelvi sajátosságokat mutatnak.

E nyelv belső tagolódását Ion Coteanu felosztása szemlélteti a legjobban². Eszerint minden nyelv kettős rendszer (diaszisztéma), amely irodalmi nyelvre és népnyelvre tagolódik. Mindkettő tovább tagolódik művészi és nem művészi változatokra. Az irodalmi nyelv nem művészi változatai közé sorolja a tudományos és a hivatalos stílust. A bennünket érdeklő funkcionális stílusok tehát az irodalmi nyelv keretében vizsgálhatók.

Az irodalmi nyelvek lényege és története iránti érdeklődés azonban viszonylag új keletű, s még ma sincs egységes elképzelés az irodalmi nyelv fogalmáról. A magyar szakirodalomban is nagyon különbözőek a vélemények.³

¹ A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 29–30.

² Stilistica functionala a limbii romane. Bukarest, 1973.

³ L. pl. Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. — Károly Sándor: Az irodalmi nyelv, köznyelv írott nyelv elnevezéseiről. Nyr. 4. — Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 254–5. — Szabó Zoltán: Megjegyzések az irodalmi nyelv fogalmának vitás kérdéseiről. Nyírk. 1962. 1. — Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.

3. Korábbi értelmezések. — Az irodalmi nyelv belső tagolódása folyamán kialakult nyelvi alakulatoknak stílusbeli változatokként való felfogására már a XX. század elején történtek kísérletek. Kretschmer például az „Umgangssprache” (köznyelv) nyelvváltozaton belül három stílusos fokozatot különít el: 1. szónoki, előadói nyelv; 2. társalgási, mindennapi érintkezési nyelv; 3. familiáris köznyelv.⁴

De igen nagy ösztönzést jelentett ilyen téren a funkcionális szemléletű stilisztika kialakulása, amelyben elsősorban Ballynak és tanítványainak (Marouzeau, Cressot) volt fontos szerepe. Számunkra a szemléletmód a jelentős. A nyelvi valóságra épít, azaz központba helyezi a nyelvi, stílusos és nyelven kívüli eszközöknek a mondanivaló kifejtésében játszott funkcióját. A stílust pedig a nyelvi-stílusos variánsok közötti különböző tényezőtől függő válogatás eredményének tekinti.

A nyelvnek mint funkcionáló egésznek változati vizsgálatát elsősorban a prágai nyelvészeti iskola képviselői, az orosz stilisztika művelői, a román szakirodalomban Coteanu alapozta meg. A prágai iskola hívei szerint a funkcionális stílusok az irodalmi nyelv változatai, amelyeket a társadalom különböző tevékenységi szféráiban betöltött funkciójuk különböztet meg. Ezeknek a stílusoknak a nyelvi jellegzetességei több tényezőtől függnnek: a közlés céljától, tartalmától, feltételeitől és formájától.

Havrának osztályozását továbbfejlesztve Vachek az irodalmi nyelv funkcionális stílusait a következő szempontok szerint különíti el:⁵

- (1) az üzenet közléséhez szükséges közeg kiválasztása,
- (2) a beszélő (közlő) viszonya a címzethez,
- (3) a beszélő (közlő) viszonya az üzenet tartalmához.

Az (1) szempont alapján elkülöníti az írott és a beszélt változatot, a (2) szempont szerint pedig ható és nem ható változatot. A ható változat pedig tovább csoportosítható propagandisztikus (szónoki) és nem propagandisztikus (utasítási stílus, pl. törvények, rendeletek stílusa) változatokba. A (3) szempont tulajdonképpen az üzenet megszervezésének formájára vonatkozik. Ilyen értelemben elkülöníti: (a) az egyszerű közlő stílust (pl. egyszerű elbeszélés, narráció vagy leírás), (b) az érvelő (argumentatív) stílust, amely pontosságra, teljességre törekszik, (c) újságírói vagy informáló stílust, amely kevésbé törekszik pontosságra és teljességre, tulajdonképpen az első kettő közötti átmeneti kategória, (d) a tartalmat háttérbe szorító formákat (pl. a dekadens és formalista stílusokat). Sajnos Vachek nem törekszik teljességre, csak az elveknek megfelelő példák erejéig megy el, s ezért nagyon sok nála az átmeneti kategória.

A prágai nyelvészeti iskolához közel áll a szovjet nyelvészek felfogása is. A Szovjetunióban már az 1920–30-as években jelentkeztek e kérdéskör kutatói (Jakubinszkij, Szergijenszkij, Zsirmunszkij és mások), de a funkcionális stilisztika csak a 40-es–50-es évektől került vizsgálódásuk középpontjába.

Közismert a szovjet nyelvtudomány elméleti folyóiratának, a Voproszi Jazikoznanyijának hasábjain 1954–55-ben kirobbant stilisztikai vita.⁶ Szorokin azt az álláspontot képviselte, miszerint a mai orosz irodalmi nyelvben nincsenek zárt rendszert alkotó, elkülönült stílusok, csupán bizonyos stilisztikai lehetőségek vannak, amelyek különbözőképpen öltenek testet egy-egy megnyilatkozás szövegében. Természetesen ezt a nyelvészek nagy többsége nem fogadta el. Így például Vinogradov szerint is léteznek nyelvi

⁴ Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, 1966.

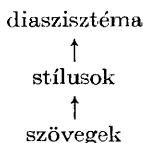
⁵ Some Remarks on Functional Dialects of Standard Language. Stockholm, 1975.

⁶ L. NyIK. V. 2–3.

stílusok⁷. Riesel pedig határozottan kijelenti, hogy a stilisztika vizsgálódási körébe a nyelv valamennyi funkcionális stílusának a vizsgálata beletartozik⁸.

Galperin az angol irodalmi nyelvnek hat stílusát különíti el: a művészetit, a társalgásit, a publicisztikait, a szónokit, a tudományost és a hivatalost⁹. Budagov szerint pedig csupán két stíluspár létezik: beszélt – írott illetve szépirodalmi – tudományos¹⁰.

A román szakirodalomban a legtöbbet Coteanu foglalkozott idézett művében a funkcionális stílusokkal. Meghatározása szerint a funkcionális stílusok a nyelv részrendszerei. A román irodalmi nyelvnek három stílusát különíti el: a művészt, a tudományost és a hivatalost. Nagyobb érdeme azonban, hogy a funkcionális stílusokat a nyelv stilisztikai hierarchiájának megfelelő pontján helyezi el:

Fábián Pál, Szathmári István és Terestyéni Ferenc jórészt a szovjet funkcionális stilisztika eredményeit veszik alapul. Elfogadják Rieseltől a funkcionális stílus meghatározását és osztályozását.¹¹

A funkcionális stílusok osztályozásában mutatkozó eltérések elsősorban a fogalom túlzottan egysíkú megközelítéséből adódnak. A szerzők hangsúlyozzák ugyan, hogy ezek a stílusok a nyelv részrendszerei, az osztályozásban mégis csupán a felhasználás területét veszik alapul, s elhanyagolják a funkcionális stílus fogalmának sokkal komplexebb megközelítését.

4. Kommunikációelméleti és szövegnyelvészeti megközelítésük. – A funkcionális stílus fogalmának további tisztázásához célszerűnek látszik tágabb szemiotikai, kommunikációelméleti, szövegnyelvészeti megközelítése. Ezekben a stílusokban olyan szabályszerűségek mutatkoznak, amelyek nem vezethetők vissza a grammatika rendszerére, és amelyek nem vizsgálhatók csupán nyelvészeti eszközökkel, mert bennük épp olyan momentumok játszanak fontos szerepet, mint a kommunikációs helyzet adta sajátosságok, egy meghatározott kommunikációs célra irányuló stratégia.

Ha általánosabb keretbe próbáljuk elhelyezni a nyelv stílusait, a szemiotikai rendszerből kell kiindulnunk, és megkeresnünk saját funkcióit. A nyelv (mint általános szemiotikai rendszer) és a nem nyelv oppozícióban a nyelv alapvető funkciója a közlés. A nyelv – más szemiotikai rendszer oppozíció mindkét tagjának közös funkciója marad a közlő funkció, de emellett a nyelvnek sajátos funkciói is kialakultak. Jakobson a közlési folyamat minden eleméhez meghatározott nyelvi funkciót rendelt. Minden egyes közlemény nyelvi megszerkesztettségét az uralkodó funkció szabja meg.¹²

Végül pedig a nyelv – funkcionális stílus oppozícióban, ahol a funkcionális stílus a nyelv részrealizációja, a Jakobson-féle funkciói mellett vannak sajátos szerepei is, ame-

⁷ Balázs János: A stílus kérdései. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956.

⁸ Stilistik der deutschen Sprache. Moszkva, 1963.

⁹ Ocserki po stizilistike anglijszkovo jazika. Moszkva, 1958.

¹⁰ Problemele studierii limbilor literare romanice. Bukarest, 1962.

¹¹ A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1977.

¹² Hang – Jel – Vers. Bp., 1969. 216 – 224.

lyeket a kommunikáció konkrét társadalmi helyzete határoz meg. Ezért ilyen vonatkozásban sokkal többet ígér Dell Hymes modellje.¹³

Tehát egy nyelvi közlemény teljes megértése feltételezi bizonyos kommunikációs célra irányuló stratégia megértését is. Vagyis egy nyelvet anyanyelvi fokon ismerő beszélő kompetenciájának nemcsak grammatikailag helyes mondatok képzésére és megértésére kell kiterjednie, hanem arra is, hogy az illető mondat vagy szöveg megfelelő helyzetben került-e fölhasználásra. Ezt nevezi Hymes nyelvészociológiai kompetenciának, Wunderlich pedig kommunikációs kompetenciának.¹⁴ Wunderlich szerint ez nem más, mint azoknak a társadalmi követelményeknek és előírásoknak a rendszere, amelyek a beszélő kommunikációs magatartását irányítják. Ez teszi lehetővé, hogy a célnak megfelelő beszédhelyzetet létesítsünk. Ideális beszédhelyzet szerinte csak a tudományos közlés esetében létezik. Hiszen csak ebben az esetben rendelkezik föltétlenül az adó és a vevő azonos képességgel.

Mindebből természetesen következik, hogy a nyelvészeti vizsgálatot ki kell egészítenünk elsősorban pragmatikai és szövegnyelvészeti szempontokkal.

A pragmatikai alapsémának megfelelően a meghatározott nyelvészociológiai szerepben fellépő adót és vevőt, a nyelvi kódot és közlőhelyzetet kell megvizsgálnunk. Eszerint a nyelvi stílusok között az adó, a vevő és a kommunikációs helyzet által meghatározott fonológiai, grammatikai és szemantikai eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések az adott variáns vonatkozásában nyelvészociológiai normának számítanak. S így egy nyelvészociológiai variáns nyelvi részrendszernek számít, amelyet egy meghatározott társadalmi helyzetben használnak. A nyelv tehát ilyen alkódok rendszere.

Ezek az alkódok vagy funkcionális stílusok bizonyos szociális viselkedési normától függnak. Ezt nevezi Fishman szerephelyzetnek.¹⁵ Minden egyes kommunikációs tett során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki, amely befolyásolja a nyelvi megnyilatkozást.

Montague megtette az első lépéseket a pragmatikai tényezők formális leírása felé.¹⁶ Ebben a következő kontextusmutatók figyelhetők meg: a beszélő (én/mi), a hallgató (te/ti), a kommunikáció helye (itt), ideje (most, tegnap), és a rámutatással, utalással jelzett tárgy (ez a szék) a megfelelő nyelvi kontextus.

Ezeknek a pragmatikai tényezőknek fontos szerepük van egyes funkcionális stílusok jellemzése szempontjából, minthogy egy megnyilatkozáshoz csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a lehetséges világok melyikéhez (a reális, a hitt, a tudott, elképzelt) és ott milyen kontextushoz tartozik.

A közlőhelyzetet meghatározó pragmatikai tényezőket Ervin–Tripp háromra csökkenti: hely, idő és szerep.¹⁷

Fishman szerint a szerep, a hely, illetőleg az idő megváltoztatásával egészen megváltozhat a közlemény jelentése.¹⁸ Ugyanaz a nyelvi közlemény a szereptől, helytől, időtől függően más-más stílushoz tartozhat. Tehát az egyes stílusok magatartástípusok, társadalmilag kialakult, de állandóan változó beszéd-tett-rendszerek.

¹³ Etnografia vorbirii. In: Sociolingvistica. Bukarest, 1975. 54.

¹⁴ Relatii între notiuni în cadrul sociolingvisticii. In: Sociolingvistica. Bukarest, 1975. 180.

¹⁵ Sociologia limbii: o stiinta sociala interdisciplinara pentru studiul limbii în societate. In: Sociolingvistica. Bukarest, 1975. 153.

¹⁶ L. Petőf S. János: A mondatgrammatikától egy formális szemiotikai szövegelméletig. Magyar Műhely 1970. 50.

¹⁷ Sociolinguistics. In: Advances in the Sociology of Language. Vol. I. The Hague — Paris, 1971.

¹⁸ I. m. (l. a 17. al.).

Így az egyes stílusok pragmatikai vizsgálata a beszédteória-elmélettől is kaphat segítséget. Az ilyen jellegű vizsgálatok szintén intézményesült konvenciókra, mégpedig a beszédteóriával kapcsolatos konvenciókra irányították a figyelmet. S így a lokucionáris, illokucionáris és perlokucionáris tettekkel kapcsolatos konvenciók elemzésével foglalkoznak. Vagyis eszerint a nyelv eszköze például az állításnak és felhívásnak, a meggyőzésnek és a parancsnak, a tiszteletadásnak és a sértésnek. S e szerepeket „nem valamilyen külső folyamat, társadalmi beilleszkedés folytán tölti be, miután kikerült a nyelvész kezéből, hanem olyan tulajdonságok folytán, amelyek részben specifikusan erre szolgálnak, s olyan jegyek és alakzatok segítségével, amelyek e jelenségeket szolgálják, s amelyek úgy fejlődnek és adaptálódnak, hogy a nyelv ezeket a funkciókat betölthesse.¹⁹ Vagyis itt a közléshelyzetet meghatározó nyelven kívüli tényezők által meghatározott nyelvi ismérvekről van szó.

Összegezve, tehát a nyelv a közléshelyzettől függően átalakítható rendszer. Vagyis mindig a kommunikáció társadalmi érdeke alakítja a felhasználását. Így alakulnak ki az egyes funkcionális stílusok. Stílus itt meghatározott módon átdolgozott rendszert jelent. Tehát ezek a nyelv aktualizált részrendszerei. S már Hjelmslev fölhívta a figyelmet, hogy a legkisebb részrendszer is teljes egészet alkot, természetesen nem elszigetelt rendszert. Minden egyes részrendszer léte csak a többihez viszonyított sajátos funkciójával igazolható. Szemiotikai elméletében fölvezet azokat a konnotatív tényezőket, amelyek az egyes részrendszereket jellemzik.²⁰

A funkcionális stílusok problematikájának másik fontos kérdése a vizsgálandó nyelvi megnyilatkozások nagyságrendjére vonatkozik.

A szemiotikai és kommunikációelméleti megközelítésből természetszerűen következik, hogy a funkcionális stílusokat szövegnyelvészeti szempontból közelíthetjük meg a legjobban, hiszen a közlés szempontjából a szöveg a teljes egység, s a stílus is csupán a szövegek alapján vizsgálható.

Az újabb szövegelméletekből világosan kiderül, hogy a stílus jellegzetesen szövegsajátosság: stílusa csak a szövegnek van. Igaza van Sandersnek abban, hogy „nem lehet stílusról beszélni addig, amíg el nem érünk a szöveghez”.²¹ A szöveget alkotó különböző nyelvi elemeknek nincs „stílusa”, csak stílári értékük van. Hogy a stílus és a szöveg egymást feltételező szerves egységet alkot, azt a szöveg fogalmának néhány olyan meghatározása is igazolja, amelyik a stílust mint a szöveg jellegzetes tartozékát tartja számon.

Így például Harweg szerint „a stílus a szövegalkotás módozata.”²² Andersson a stílust szövegeket megkülönböztető sajátosságnak tartja.²³ Sokat mond számunkra a két fogalom pragmatikai értelmezése is. Breuer szerint a szövegek kommunikációs tettek, azaz bizonyos visszahatások (reagálások) eredményei, pontosabban a közlőnek meglevő szövegekre való reagálási. Ennek az értelmezésnek megfelelően a stílust viselkedési normák nyelvi realizációjának tekinti, olyanak, ami megfelel a legcélszerűbb nyelvi viselkedésnek, ami nélkül a szöveg alkotója nem lenne képes más szövegekre reagálni.²⁴

A szövegnél és a neki megfelelő stílusnál magasabb szint a szövegfelettiiség. A funkcionális stílusok ugyanis konkrét szövegekből elvonatkoztatott, általánosított szövegfeletti kategóriák, és így a nekik megfelelő stilisztikai kategória a közleménytípusok stílusa, amely

¹⁹ L. a 13-as jegyzetet.

²⁰ Preliminarii la o teorie a limbii. Bukarest, 1967.

²¹ Linguistische Stiltheorie. Göttingen, 1973. 79.

²² Stilistik und Textgrammatik. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi) 1972. 2: 5, 71–81.

²³ Style, Optional Rules and Contextual Conditioning. Szerk. Ringbom et al. Stockholm, 1975. 24.

²⁴ Einführung in die pragmatische Texttheorie. München, 1974. 38, 144.

a stilisztikai jellemzésnek nevezhető stilisztikai ág kutatási tárgya.²⁵ Egészen természetes, hogy itt a „stílus”-nak merőben más a jelentése, mint egy-egy konkrét szöveg, egyedi közlemény „stílusá”-nak, hisz a fogalom tartalma egy valamilyen elvont típus. Szövegtípuselméleti szempontból tehát a funkcionális stílusok elvont szövegtípusok. Ilyen értelemben vett szövegtípusokkal, szövegtipológiával több textológus is foglalkozott.

Breuer szövegtípuselméleti munkájában, amely szemiotikai, pragmatikai alapvetésű, eljut egy ilyen szövegtipológiáig.²⁶ Ehhez átveszi Morris osztályozását is. A tárgyalási, értékelési módok osztályozási szempontjai egyrészt a jelzési módok, másrészt a jelzési célok.

Jelzési módok ↓ Jelzési célok →	Túlnyomóan infor- matív fölhasználás	Túlnyomóan értékelő fölhasználás	Túlnyomóan mozgó- sító, ösztönző fölhasz- nálás	Túlnyomóan rendsze- res (szisztematikus) föl- használás
Túlnyomóan jelölő (megnevező) mó- dozat	tudományos tárgyalási mód	fiktív tárgyalási mód	jogi tárgyalási mód	kozmológiai tár- gyalási mód
Túlnyomóan érté- kelő módozat	mítoszt kifejtő tárgyalási mód	poétikai tárgya- lási mód	erkölcsi tárgya- lási mód	kritikai tárgya- lási mód
Túlnyomóan előíró, konvencionális módozat	technikai (mű- szaki) tárgya- lási mód	politikai tárgya- lási mód	vallási tárgya- lási mód	propagandiszi- kus tárgyalási mód
Túlnyomóan forma- tív módozat	logikai-matema- tikai tárgyalási mód	retorikai tárgya- lási mód	grammatikai tárgyalási mód	metafizikai tár- gyalási mód

Igen jelentős Schmidtnek a beszédtekstekre és a modális logikára építő szövegtipológiája is.²⁷ Szerinte a beszédmútípusok (diszkurzustípusok) az összefüggő kommunikációs rendszer részszerkezetei. Schmidt a szöveget mint alkotási folyamatot fogja föl, s ehhez egy szöveg-elállítási modellt állít fel. Ebből következően a szövegtípusok pragmatikai jellegűek is. Így van mindennapi, tudományos, szépirodalmi stb. szövegtípus. Továbbá vannak olyan típusok, amelyek a kommunikációs cselekvésségi partnerek közötti viszonyt feltételeznek. Ennek alapján beszélhetünk monológus és dialógusról, a szövegtípus lehet narráció, expozíció, performáció stb., az ide tartozó mondatfajták pedig a következők: kijelentés, kérdés, parancsolás. A megnyilatkozási formák illokúciós ereje szerint elkülöníthető az informálás, önkifejezés, konfliktus, reflexió stb., valamint a kommunikációs cselekvés illokúciós lehetőségei: megígérés, parancsolás, kívánság stb.

Ezeket a szövegtípusokat azonos pragmatikai, grammatikai és jelentéstani ismérvek jellemzik. Ilyen értelemben mindegyik funkcionális stílus vizsgálatakor mindhárom szövegjelenségnek fontos szerepet kell tulajdonítanunk, vagyis az elemzés során el kell különítenünk a szövegpragmatikát, szöveggrammatikát és szövegsemantikát.

5. A tudományos stílus. — Egyik fontos funkcionális stílus a tudományos stílus. E stílus jellemzését a vázolt szemiotikai keretben végezzük el. Eszerint a tudományos stílus sajátos funkcióit a kommunikáció konkrét társadalmi helyzete határozza meg. Fel-

²⁵ Szabó Zoltán: A stilisztikai elemzés az újabb szövegtípuselméletek megvilágításában. MNy. 1974. 3.

²⁶ I. m. (l. a 26. al.).

²⁷ Texttheorie — Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation. München, 1973. 124–7.

adatunk tehát azoknak a külső tényezőknek a fölvázolása, amelyek a tudományos közléshelyzetet meghatározzák, s ezek után keríthetünk sort a tudományos stílus nyelvi ismérveinek vizsgálatára. Ilyen alapon konkrét szövegekre alkalmazva — de szerintünk mutatis mutandis szövegtípusok és a nekik megfelelő funkcionális stílusok tanulmányozására is átvihetően — Petőfi az elemzés kontextuális és kotexturális szintjét különíti el.²⁸ Az elsőbe a külső, a másodikba a belső összefüggések tartoznak. A kontextuális vizsgálat során tehát a tudományos stílus külső, azaz elsősorban pragmatikai meghatározóit vesszük számba, a kotexturális elemzés során pedig a tudományos stílus belső, azaz nyelvi stílári sajátosságait mutatjuk be.

A tudományos stílus összefügg sok külső tényezővel, amelyek a tudományos stílust meghatározó tényezők is (például a közölt tartalom, a tudományos téma szövegén kívüli vonatkozásai, a kérdéses tudomány jellege, a közlő személye, nyelvi műveltsége, tudományos felkészültsége stb.).

A tipikus közléshelyzetet meghatározó tényezőket Vasziljevától vesszük át:²⁹

I. Az elsődleges külső tényezők: (1) A közlés tartalmának külső vonatkozásai, társadalmi szférája, (2) A sajátos beszédminőségre való irányulás (ami szerintünk a hagyományos és konvencionális stílusformákra való vonatkozást [jelenti]).

II. A másodlagos külső tényezők: (1) Az író általános és nyelvi műveltsége, (2) Az író viszonya a közlés tartalmához, (3) Az olvasó általános és nyelvi műveltsége, (4) Az író és olvasó közötti viszony: (a) fordított kapcsolat léte vagy hiánya, (b) személyes kapcsolatok. (5) A közlés anyaga.

A következőkben vázoljuk ezeknek a külső tényezőknek a működését a tudományos közléshelyzetben.

I. (1) A tudomány tudatforma. Éppúgy mint az irodalom közlés, megismerés. Csakhogy az irodalom másként tölti be a közlés funkcióját. Közbeiktatja a fikciót, vagyis a képzelet rendezőelvét. A kettő közötti különbséget már a régi görögök észrevették. Platon szerint a költők hazudnak, a tudomány ellenben az igazságra törekszik. A tudomány értelmi, a művészet érzelmi természetű. Ezért a tudomány a logika, a művészet a képek eszközeivel él.

Valóban, bár mind az irodalom, mind a tudomány anyaga a valóság, s mindkettő megismerési folyamata az érzékiből indul el, nagy különbség mutatkozik a feldolgozás, a megjelenítés, az általánosítás módjában.

Lukács György mutatott rá, hogy mind a művészi, mind a tudományos visszatükröződés a mindennapi gondolkodásból sarjadt ki, s elemezte, hogy a mindennapok és a munka életbevágó követelményeiből miként nőtt ki a valóság tudományos megismerésének a szükséglete, amely nemcsak tényszerűen emelkedik a hétköznapi színvonal fölé, hanem elvileg, módszertanilag, minőségileg is. „Az emberiség fejlődése a primitív fokon olyan visszatükröződési és gondolkodási formákat hoz létre, amelyek ahelyett, hogy a mindennapok ösztönös és naiv megszemélyesítéseit és antropomorfizációs formáit radikálisan legyőznék, magasabb fokon reprodukálják ezeket, és a tudományos gondolkodás fejlődését ezáltal korlátok közé szorítják”.³⁰ A gondolkodás magasabb rendű megszemélyesítő, valamint tudományos formái közötti harc az emberiség fejlődésének hajnalán fejlődik ki először, s ez nem más, mint a dezantromorfizáló tendenciák jelentkezése. A görög fejlődés ily módon megteremtí a tudományos gondolkodás alapjait. Minél sikeresebben halad előre a tudomány, visszatükröződési módja a dezantromorfizálásban és en-

²⁸ Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie. Frankfurt am Main, 1971.

²⁹ Nyekatorije voproszi jazikovo-sztiliszticeszkovo analiza praktyiceszkih form naucsnoj recsi. In: Jazik i sztily naucsnoj literatury. Moszkva, 1977.

³⁰ Az esztétikum sajátossága. Bp., 1969. 53.

nek fogalmi feldolgozásában, annál áthidalhatatlanabb lesz a szakadék a tudományos és a művészi visszatükröződés között.

Az objektív tudományosság imént vázolt és napjainkban is érvényes jellemvonása tehát nem más, mint a következetesen keresztülvitt „dezantrorifizált” természetszemlélet. A tudományosság kritériumainak a mi civilizációnkra egységesen jellemző rendszere egy olyan szemléletet jelent, amely a tárgy vizsgálatából kikapesol minden olyan előfeltevést, amelyet nem magából a tárgyból merít, illetve amelyet régebbi hasonló vizsgálatok nem ellenőriztek.

A modern tudományos gondolkodás azonban Lévi–Strauss szerint csak „egy lehetséges gondolkodás, csak az adott civilizáció gyakorlata és előfeltevéis-rendszere által determinált, történeti szemléletmód”, amely Európában a XIV–XV. századtól kezdve alakult ki (I. Józsa Péter: Lévi–Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Bp., 1980. 68).

(2) A tudományos stílust a világos, logikus, pontos, tömör, egyértelmű beszédműnőségre való törekvés jellemzi.

II. (1) Az író nagy felkészültséggel rendelkezik.

(2) Ami az írónak a közlés tartalmához való viszonyát illeti, az emocionalitás gyenge foka a jellemző.

(3) Mind az író, mind az olvasó magas fokú műveltséggel rendelkezik.

(4) Az író és olvasó közti fordított kapcsolat szempontjából a tudományos közlés szabály szerint monológ jellegű. A közvetlen reakció a közlés pillanatában hiányzik, csupán időben eltolódva jelentkezik. Az író a tudományos művet úgy alkotja meg, hogy a várt reakciót kiválthassa. Ezért pontosságra, teljességre, részletes magyarázatra, egyértelműsége, következetes felépítésre törekszik.

(5) A közlés anyaga szerint lehet írott vagy beszélt változata.

Ezek a nyelven kívüli tényezők meghatározzák a tudományos stílus nyelvi meg szerkesztettségét, amelyről itt elsősorban egy átfogó képet illetőleg módszertani alapvetést adhatunk, hiszen ezek részletes elemzése csak konkrét szöveg vizsgálatok nyomán végezhető el.

A sajátos beszédhelyzet megszabja a nyelvi rendszerből való válogatást: a tudományos szövegek alakulását, mondatépítkezését, ezen belül az alanyi és állítmányi rész sajátos szerkezetét, a jelentések alakulását.

Közismert hasonlattal élve, ahogy az élővilágban a funkció szüli a szervezetet, itt is a sajátos kommunikációs cél, a társadalmi funkció alakítja a nyelvhasználatot. „A nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában” — írja Deme László. Ter mézetesen használatában is rendszerként működik, részrendszerként.

A tudományos gondolkodásmódban és nyelvi meg szerkesztettségben egyaránt érvényesül a valóság szabatos leképezésének követelménye. Ez azt jelenti, hogy a tudományos nyelvhasználat tükrözi az egyetemes logikai viszonyokat és a valóság vizsgált tartományainak a belső logikáját, viszonyhálózatát. Vagyis a tudomány nyelvét a szabatos, egyértelmű és normatív szóhasználat és mondat- illetve szövegszerkesztés jellemzi: „Nyilvánvalóan a nyelv nemcsak ráció és logikum, de a tudományosság épp csak az így elhatárolt változatához kötődhet, amely következetesképp az irodalmi nyelv leginkább normatív alakzatát képviseli.”³¹

Mivel a tudományos nyelv a racionális tartalom optimális kifejezője, legfőbb ismérve a pontosságra való törekvés.

Tömörségét elsősorban magas szillogisztikus sűrítettségi foka adja.

A tudományos szövegszerkesztésre a logikai következetesség és a részek közötti összefüggés jellemző.

³¹ Zeman László: A tudományos nyelvhasználat. MNy. 1978. 317.

A szövegépítkezés két fő formája a deduktív, illetve induktív logikai építkezés. A matematikai gondolkodásra például az axiomatikus-deduktív struktúra a jellemző, amely a meghatározásokban (definíciókban) és bizonyításokban figyelhető meg.

A tudományos stílus nyelvi megszerkesztettségét összehasonlító módszerrel vizsgálhatjuk. Az összehasonlító munka során a tudományos stílust egybevetethetjük a nyelv rendszerével, amelyből a válogatás történt, de sokkal többet ígér, ha a nyelv stílusbeli hierarchiájának azonos szintjén elhelyezkedő másik funkcionális stílussal vetjük egybe. Trubeckoj hívta föl a figyelmet arra, hogy a viszonylag hasonló dolgok közötti oppozíciók figyelemre méltóbbak. Így például sokkal tanulságosabb az egymástól csupán egyetlen jegy (zöngétlenség–zöngésség) révén különböző fonémák oppozíciójának tanulmányozása, mint azoknak, amelyek több jegyben is különböznek.

Ilyen szemléletmód alapján állította fel Solomon Marcus a tudományos és a költői kommunikáció közötti ötvenkét oppozícióját, pl. racionális–emocionális, objektív–jelentések–szubjektív jelentések, végtelen szinonímia – a szinonímia hiánya, a homonímia hiánya – mindegyik sor végtelen homonímiája, a metaforák lényegi használata – a metaforák nem lényegi használata, kontextusra koncentráltság – üzenetre koncentráltság stb.³²

De hasonló szemléletmód alapján állította föl Hart a köznyelv és a tudományos nyelv közötti oppozíciókat: szemléletes – absztrakt, sztereotip – egységesített, intuitív – diszkurzív (kifejező, következtető, okoskodó), diszkontinuus – logikus, ego-, etnocentrikus – objektív, konnotatív – ellenőrzötten denotatív, metaforikus – funkcionális, expreszív – nem emocionális.³³

Ezek az oppozíciók természetesen nem a tudományos és költői, illetőleg a köznyelvi kommunikáció konkrét formáira vonatkoznak, hanem egy eszményített típusukra.

Valójában a tudományos stílus nem is egységes. Erről azonban a szakemberek véleménye különböző. Az egyik szélsőséges álláspontot Laptjeva képviseli. Szerinte valamennyi tudományos mű stílusa egységes. Pontosabban a különböző tudományos művek a nyelvi megformáltság szempontjából – műszókincset nem számítva – azonosak, tehát stilisztikai szempontból is csak részkülönbségek figyelhetők meg.³⁴

Sokkal elfogadhatóbb azonban azoknak a véleménye, akik több-kevesebb változatot (alstílust) különítenek el a tudományos stíluson belül. Kulgav és Senkevics például kettőt különít el:³⁵ 1. a tudományos technikait; 2. a tudományos humán jellegűt. A legelfogadhatóbb nézet szerint pedig a tudományos stíluson belül több szövegtípust különböztethetünk meg.³⁶ Ezeket a szövegtípusokat különböző szempontok szerint különíthetjük el:

(1) A címzett felkészültségi szintje szerint lehet: (a) szigorúan tudományos, (b) tudománynépszerűsítő. (2) A szerző egyéni stílussajátosságai szerint. (3) Az információ típusa és a konnotáció jellege szerint. (4) A fogalmazás tömörségének a foka szerint. (5) A terjedelem szerint.

Természetesen mindezek csak elméleti hipotézisek, amelyeket konkrét tudományos szövegek vizsgálatával gazdagítani, esetleg módosítani lehet. A továbbiakban ez egyik sürgető feladatunk.

Kabán Annamária

³² Solomon Marcus: A nyelvi szépség matematikája. Bp., 1977. 148–54.

³³ Fogalomalkotás az irodalomtudományban. Helikon. 1976. 4.

³⁴ О языковых синтаксических тенденциях в стиле советского научного проза. In: Различные современные русские языки. Москва, 1966.

³⁵ I. m. (l. 29. al.).

³⁶ Т. Н. Малеевская: Специфика научного текста и принципы его классификации. In: Азы научного стиля в науке. Москва, 1976.

A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése

Az idiómák változatosságáról a parömológia szakirodalma részletesen szól, és az eddigi nyelvészeti kutatások is több olyan tulajdonságot villantanak föl, amelyek alapján érthetővé válik, hogy miképpen használható fel változékonyságuk és állandóságuk az irodalmi nyelvben és köznyelvben a szöveg kommunikációs, olykor információs szintjén. (Vö. O. Nagy Gábor: *Abriss einer funktionellen Semantik*. Bp., 1973. 70–108. Voigt Vilmos: *A szólások változatainak szintjei*. Nyr. 95 [1971.]: 29–34 stb.)

A beszélő, az író a nyelvi anyagból válogat, és a valóság visszatükrözésére törekszik. Valóságon itt nemcsak a környezetet érthetjük, hanem az értelmi, érzelmi, akaratilag vonatkozásokat is. A nyelvi eszköztárból a lexémákon és viszonyító elemeken kívül félig kész, vagy kész egységek is az író rendelkezésére állnak; tehát megteheti, hogy alkotó vagy inkább „újraalkotó” módon használja őket gondolkodása, írásos vagy beszédbeli megnyilatkozása folyamatában.

Fontos az alkotó módot hangsúlyoznunk, mert ha ismert szókapcsolat is az, amit szövegbe szerkeszt a használója, mégis egyszeri, új nyelvi létesítmény, amely több szintű egyszerre. Keletkezése szintjén kollektív „termék”, amennyiben a nyelv is a társadalom kollektív terméke, és magában hord olyan potenciális lehetőségeket, amelyek révén többféleképpen manifestálódhat a kommunikáció során. Használati szinten egyéni, mert a nyelvi lehetőségek közül az író, beszélő éppen azt a szókapcsolatot választotta ki; egyéni, mert bizonyos kontextusban használja s egyéni, mert a szövegbe szerkesztés módját is maga választja. Objektíválódhatnak bizonyos szubjektív tényezők, pl. ironizálási szándék is megjeleníthető a választott nyelvi anyag elrendezésében (stilisztikai szint).

A szövegbe szerkesztés a szólások, közmondások alkalmazását jelenti; pontosabban beszerkesztésen azt értjük, hogy a különböző nagyságrendű idiómák egyszerűbb vagy változatosabb módon szövegbe kerülnek, s ennek szerves részévé válnak ugyanúgy, mint a lexémák.

Mivel az idiómák különböző nagyságrendűek (erről l. R. Molnár Emma: *A szólások grammatikai tulajdonságai*. Nyr. 105 (1981): 339–47), a bekezdésnyi szöveg élete — közlendője, jelentéstartalma — szempontjából is szűkebb vagy tágabb terjedelmű a hatáskörük, attól függően, hogy miképpen kerülnek a szövegbe. Az idiómák beszerkeszthetők mondategységbe, mondategészbe, bekezdésbe (a modattani terminológia a Deme László által használt értelemben; lásd: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp. 1970.); úgy, hogy:

a) Egy mondategységbe kerül az idióma, mint a mondategység része; de lehet önmagában is egy mondategység (mondategész is! ebben a nagyságrendben).

b) Mondategészbe kerül:

— ennek egyik mondategységébe,

— két vagy több mondategységbe szótbontva a mondategészen belül.

c) A bekezdésen belül több mondategészben jelenik meg az idióma.

Részletesebben:

a) Egy mondategységbe kerülnek a glosszémák és szintagmák. Szövegbe kerülésükről itt nem szólunk bővebben, a grammatikai tulajdonságuk vizsgálatának kapcsán szerepüknek megfelelő nagyságrendben elemeztük őket. (Lásd. R. Molnár Emma i. m. 340–43.) A szövegszerkesztés szempontjából viszont még ide kívánczozik egy megjegyzés: csak részszerpük van a szöveg egészének szempontjából, hisz a mondategységnek is csak részei. Pl.: „A három új katedrára csőd van nyitva, de még eddig nem igen csödülnék, hanem *kéz alatt* jelentkezett egy pár ember, leginkább Kecskemétről”

(Arany J. Levelezése íróbarátaival. Bp., 1884. 1: 17). A szólásglosszéma az idézett mondategész egyik egységének határozója.

A szólásszintagma pedig szerkezetes alany az alábbi idézetben: „Ezt szívesen beismeri az igazgató úr is. Neki is mindig a szájában füstöl az *ördög szénája*” (Móra F.: Ének a búzamezőkről. Bp., 1978. 251).

Ugyancsak egy mondategységbe kerülhetnek az egyszerű szerkezetű szólásmondatok, közmondások. Sokszor ez a mondategység mondategész is a folyamatos szövegben; és kezdő vagy záró mondata egy bekezdésnek. Pl. „*Nem járom többé a bolondját*. Nem engedem, hogy az aranyborjú örökké bögjön a fülembe, s mindenemet főlegye” (Mikszáth K.: Szent Péter esernyője. Krk. 7. 89); „... a' Magyarok dárdáinak eleibe futván, magok magokat belé-pöczkölik bele is nyárjallyák. *Meg adgyuk béllését a posztónak*” (Dugonics: Etelka Posonyban—Kassán 1788. 97); „Na, mondom, ne félt te engem. *Nem ma keltem ki a tojásból*. Fő az, hogy nem leszek már itthon” (Veres Péter: Pályamunkások. Bp., 1951. 16).

Ezek az önálló mondategésként funkcionáló szólásmondatok bizonyítják, hogy nemcsak mondat formájú, hanem mondat értékű szólások is vannak. A közmondások mondat formája nem vitatható, így önálló mondategésként, mondategységként való előfordulásuk sem meglepő. Pl. „Most leked vacsorán volna Pilátusnál / *De több az emberség a káposztás húsnál*” (Arany J.: A nagyidai cigányok. Bp., 1884. 235).

b) Ha a mondategész több mondategységből álló konstrukció, benne az egyszerű és összetett szólásmondatok is helyet kaphatnak. Az egyszerű mondatok (egy predikatív mag) vagy főmondat szinten (F), vagy mellékmondatként ($m_1/m_2/m_3$ szinten) kerülhetnek a mondategészbe, ennek részeként; az összetett szólásmondatok pedig saját belső szintjüknek megfelelően vagy szintváltó viszonyban, vagy szinttartó alakulatként. Pl. „Mátyás *nem rohant ajtóstul a házba*, hanem a »dicsértessék« után azzal nyújtott kezét Ferencnek: Szembesülj mán velem, no, hagy nézlek” (Móra F.: Ének a búzamezőkről. Bp., 1978. 82).

A szólás F (főmondat) szinten kerül a mondategészbe, a főmondat fontos részeként. Ugyanilyen az alábbi példa is, csak a második mondategység a szólás: „Hány apa nem küldi a fiát iskolába, / *S eltarisznýáztatja az időt hiába*” (Czuczor Gergely: Tanulj, hogy boldogulj — in: Paprikás versek 1836. 233).

Itt F—F', vagyis a második mondategység a szólásmondat. Mellékmondat szinten van az alábbi mondategészben: „Én inkább nem megyek. Hadd tanuljon a koosis. — Én se megyek — csökönyösködött Laci. Láttam, hogy most már csak ravaszsággal lehetett *dűlőre vinni az akaratomat*” (Mikszáth K.: Gyerekek. Bp., R. Fr. 42).

F/ m_1 lehet a jele, vagyis az m_1 -nek (a mellékmondatnak) része a szólás is.

Ha eleve két szintű a szólásmondat, akkor különféle beszerkesztés lehetséges. Pl. „Fáradt ember vagyok én már — No, hát az nem látszik a doktor úron, mert éppen elnéztem, hogy üdejéhez képest *úgy ugrál, mint a tőbbe esött cinőge*. Ugyan hány esztendő?” (Móra F. i. m. 254.)

E mondategész szerkezeti képlete: F/ $m_1/m_2/m_3$

Mellékmondatként 2. 3. szintre került a szóláshasonlat.

Vagy: „Az-után midőn *jóvány-árnyékjokat* magok után futni {zemlélték; azoktól némellyek úgy *meg-ijedtenek*; hogy a'-mint hallám: hat aratás után {e jöhetnek ejzekerre” (Dugonics A.: Etelka Posonyban 1788. 1. 199).

$$F / m_1 / F / \overbrace{m_1 / m_2 / m_3}$$

Egy fő- és mellékmondat szint között oszlik meg a szólásmondat. Az „árnyékjokat” elem a mellékmondatba kerül, a „meg-ijedtenek” a főmondat része. (E szólás szótári

alakja: *Nem ijed meg a maga árnyékától* = 'bátor ember' (O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások Bp., 1966. 53/628).

A mondategész határain belül a szólásmondat jelenléte tehát az alábbi szinteken lehetséges különböző variációkban:

$$F; F-F; F/m_1; m_1; m_1-m_2; m_1/m_2$$

Ezek alapvariációk, de egy szinttel mélyebbre is kerülhet az egész. Ha három vagy négy mondategységből van megszerkesztve a szólás vagy közmondás mint mondategész, akkor a szövegben is különböző szinteken oszlik el, illetve többféleképpen kapcsolódhat bele.

c) Az idiómák bekezdésbe szerkesztését úgy elemezzük, hogy a szövegből 5–10 soros, tartalmilag-logikailag összetartozó részletet vizsgálunk, amely egy vagy több idiómát is magában foglal. Ha a bekezdésnyi szövegrész felől vizsgáljuk beszerkesztettségüket, megállapíthatjuk felépítésük rendjét és helyüket a bekezdésben. Ez lehet centrális és perifériális, de sohasem független az idiómák „eredeti”, azaz a szótári nagyságrendjétől, hajlékonyságától, grammatikai és szemantikai tulajdonságától. Mindez alapja a szövegben elfoglalt helyüknek is.

Főleg azoknak a típusoknak a rendezéséről van itt szó, amelyek nem csupán egy mondategységet vagy mondategészet érintenek, mint az előzőekben vizsgált a), b) típus, hanem hosszabb részt, mondategészek többszörösét.

Funkciójukat is tekintve így tipizálhatók:

c/a Egy bekezdésnyi szöveg tartalmát summázhatják.

c/b A mondandót megerősítik, elmélyítik azáltal, hogy több idióma fordul elő kisebb egységen belül.

c/c Egy idiómával indítja a gondolatmenetet az író, egy másikkal összegezi.

d/d Egyazon idiómának sporadikus megjelenítése.

c/e Több idióma kerül a bekezdésbe, de csak egyet variál az író.

Részletesebben:

c/a Bizonyos gondolattartalmat közöl az író, és a leglényegesebbet, az új információt idiómával összegzi. Pl. „... ama' Jövevény a' fájkja' hordozásának {zertartásait} olly hamar fel-vehette. Vallyon kitől tanulhatta-meg olly izibe? Sok kellene illyetén helyre ember. Megfelelt indenben: de ki is tett ám magáért. *Ember ám az a talpán*” (Dugonics: Etelka I. 94). Etele tulajdonságait vázolja itt az író, majd hitelesítésül egy általánosan ismert tömör idiómával összegezi az elmondottakat. Ugyanígy: „Verset nem írtam őszi óta — legalábbis semmi egészet; majd ezentúl prózát írok. Képtelen az, mily rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt ... Nyelvészeti s aesthetico-literaturai dolgokat boncolgatok. Így barátom: *kinek lova nincs járjon gyalog*” (Arany J. Levelezése íróbarátaival Bp., 1884. I. 420).

A gondolatsor záradéka a közmondás. Közösségi hagyományon alapuló tartalma alkalmassá teszi arra, hogy minden további fejtegetés nélkül lezárja a témát.

c/b Az idiómák halmozása stilisztikailag egyenértékű az alaki erősítéssel: egy információt közöl, s azt többféleképpen. Pl.:

„Végtére azt is mondta Ője felöllök: hogy jók lennének a' {zolgálatra} ... Reájok lehetne bizni (mint a' nyáj-{zamarakra}) az Egygyetmájokat.

— Éppen bizony (így mondék), *ebre a'háját; kecskére a' kertet; farkasra az aklot*. De ebben bizony nem kopik fogok a' sült makkot porczogató kajla Sörtvélyefeknek.” (Dugonics A. i. m. I: 196.)

A kor divatja volt (Dugonics koráé), hogy a tanító szándék a közmondások halmozásában hitelesült, és szinte sugalmazta, hogy a mondottak igazságát kétségbe sem lehet

vonni. Oktató szándékú versben is találunk ilyen példát: „*Ujjából tudományt egy ember se szopott, / Hová mit sem tettek, kincset ne keress ott, / Régen eshetett az s egyszer bolondjába, / Hogy sült galamb repült az éhes szájába*” (Czuczor G. i. m. 230). A második mondategység az *Ahol nincs, ott ne keress* közmondás, megújított formában.

Az egyszerű felsorolás nem tartozik a változatosabb, értékesebb szövegszerkesztési módok közé.

c/c Igényesebb szerkesztési forma, ha az író egy idiómával indítja a gondolatsort, és egy másikkal összegzi: mintegy keretet ad a bekezdésnek, a kifejtett gondolatnak. Pl. „Állapotomat illetőleg *vonom* a sorstól ez idő szerint nyakamba tett *ígát*, már harmadik éve. Azóta meglehetősen bizonytalanságok örvényeiben lebegünk keresztül. Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek; idomítottak, dressiroztak abrichtoltak. De még most *sem vagyok egészen hámba való*” (Arany J. Levelezése 1: 257).

Ez a konstrukció természetesebb, a köznyelvi használat számára sem idegen, figyelemre méltó a szerkezete is, meg a szólás mögött rejlő kép is — stilisztikai hatása ebből adódik.

c/d Az idiómák sporadikus használatán azt értjük, hogy az egyébként szorosan grammatikai, jelentéstani kötöttségben levő szókapcsolatok több mondategységben spóraszerűen szétszóródva, részenként jelennek meg; s egységességüket ismert alakjuk és jelentéstartalmuk garantálja. Pl.:

„Bort ivott ember kend, bátyám! Az *beszél* kendből most is.

— Ha *beszél* is, ha nem is, az én dolgom az. Annyit pedig mondhatok, hogy ha *beszél* is, nem *beszél* több, mint egy icce.

— Jójó. Elhiszem, hogy csak egy *beszél*, de hogy legalább három meg hallgat.” (Mikszáth K.: A beszélő és a hallgató iccék. Elbeszélések II. Krk. 27. 172—3.)

(A szólás szótári alakja, jelentése: *A bor beszél belőle* = 'nem józanon beszél, tehát ne vegyük komolyan, amit mond' (O. Nagy Gábor i. m. 96. 984).

A novella címe is utal a szólásra, a többi részben pedig a konkrét és átvitt jelentés együttese teremti meg a tréfás, játékos stílushatást. Az idézett szöveg minden mondategységében megjelenik legalább egyszer a szólás valamelyik lexémája, s ezzel összefüggést, tartalmi kapcsolatot teremt a bekezdés mondategységei között, egységbe fogja az idézett részletet. Hasonló szerkesztésű az alábbi Mikszáth idézet is:

„Nagyon rosszul van a gazda?

— Alighanem közel jár már ő kelme *Földvár*hoz.

— Miféle *Földvár*hoz? — kiáltám az öreg fülébe.

— Ahová mindnyájan eljutunk, én is, más is, még talán a tekintetes doktor úr is *deszkát árulni*.” (Mikszáth K.: Világít este a szentjánosbogár R. Fr. 64.)

Az *Element Földvár*ra *deszkát árulni* = 'meghalt' (O. N. G. 141/104.) szólás fölbontva, a rövid szövegrészlet mondategységeiben ismétlődő elemeivel jelenik meg. A halált nem is említik, az idézett részből az is kitűnik, hogy a párbeszéd szereplői közül az egyik nem ismeri a szólást, ez ad ürügyet a felbontásra, a magyarázatra, míg végül — ha nem is esik szó nyíltan a halálról — meg lehet érteni a szöveggörnyezetből.

c/e Az egy bekezdésbe szerkesztett különböző idiómák a szöveg jelentős stíláriis motívumai, s csak akkor jelennek meg, ha az író olyan nyelvi réteget használ, amelyre jellemző az idiómák halmozása. Ilyen például a levélforma. Mikes Kelemen Leveles-könyvében csak részben használ interpunkciót, azt sem mindig az általunk indokoltnak tartott helyen; így a szöveg tagolását nem kapjuk készen, sőt a szokatlan helyen alkalmazott írásjel inkább nehezíti a megértést. Nincsenek bekezdések, folyamatosan követik egymást a sorok, de van belső szerkezet, vannak tartalmi relációk, s ezek tagolják a szöveget. Pl.:

„Az én vétkem, az én vétkem, és az én nagy vétkem, hogy már egy néhány leve-
lőre nem feleltem kédnek, az utolsó leveliből látom kédnek hogy kéd jó *prophétáné*, de
úgy tettik hogy nem kellene csufolni a keserűségben lévőket, mondván, *hogy más kézre
kerül amadár*, ha énnekem is annyi volna a ládámban, mint másnak. Talán a madár is
meg maradot volna, de rend szerént *a szegény fogja még a madarat, és a gazdag eszi meg*,
elég ahogy akéd jövendölése bé fog telni, és ha hatvanhoz közelitünk is *de abarány hust
csak szerettyük*. már a csak nem bizonyos, mások előtt, de én nálam a bizonyos, mivel
atitkot meg kellett tudnom, hogy susi most minden órán bercesényiné lészen.” (Mikes
K. Törökországi levelek. Bp., 19. 79—80).

Az író a „madár” motívummal összefüggő idiómákat szerkeszt a szövegbe, ezt
tartalmilag centrálissá teszi, ezzel egységesíti a témát. Két ilyen közmondás is belekerül:
„*Nem azé a madár, aki meglátja, hanem azé, aki megfogja*. (O. Nagy Gábor i. m. 457 / 136);
Szegény fog madarat, gazdag eszi meg (i. m. 621/409).

Egyik szólás vagy közmondás sem a szótárban rögzített változatban kerül a szö-
vegbe, hanem szerkezete a bekezdéshez igazodik. Az idiómák ilyen koncentrált előfordu-
lása nem gyakori, Mikes Kelemen is a keserűségét palástoló öniróniát tompítja vele,
„megszelidíti” a tartalmat. A gondolatközlés módja, a stílushatás miatt érdemes ezt szövé-
tennünk.

A Móra idézet is hasonló szerkezetű:

„Ferenc nagyon helyes ember, az isten is jókedvében teremtette, nem jár mindig
helytelenségeken az esze, de a menyecske *nyughatatlankodik* mindig, *mint vizen a bugy-
borék*. Hiszen szokás-mondás, hogy *tűz az asszony ideig, huszonnégy esztendeig*, de bizony
Etel már jól meghaladta ezt az időt. Ő, szüle, meg is mondaná Etelnek, hogy nem való
már ő hozzá az a nagy vér, de tudja, hogy akkor *olyan lesz, mint a sárkány*, mert Etel is
olyan ám, hogy *angyal ül a szemöldökén, ördög a szeme alatt*. Hanem Mátyás mint ember
megmondhatná Ferencnek mint embernek, hogy *malmon meg új asszonyon mindig van
igazítanivaló*, s idejében kell megregulálni mind a kettőt” (Móra, Ének a . . . 197).

Szólások és közmondások vegyesen előfordulnak a szövegben olyan módon be-
szerkesztve, hogy tovább viszik a gondolatot, a beszéd folyamatát éppúgy, mintha nélkü-
lük, idiómák nélkül szerkesztődne a modanivaló. Alkalmasak tehát folyamatosan is in-
formációközlésre és — beszerkesztve — logikai összefüggések kifejezésére. Az effajta szer-
kesztési mód természetesebb és értékesebb is a szinonim szólások halmozásánál (lásd:
c/b).

A szövegbe szerkesztés módozatai írói igényességről, stílusvilágról, egy-egy író
nyelvének hajlékonyságáról, írói-nyelvi fantáziájáról is tanúskodnak.

Ö s s z e g e z v e: az idiómák szövegbe szerkesztésének a lehetőségei korlátozott-
tak. Meghatározónak tekintjük kötöttségüket, nagyságrendjüket, grammatikai szerke-
zetüket. A szólásglosszéma és szólásszintagma nem lépi túl a mondategység határait, a
mondat formájú és értékű szólások és közmondások azonban a bekezdésnyi szövegrészig
többféleképpen variálódhatnak. Maradhatnak a mondategységben, érinthetik a mondat-
egész több mondategységét, de lehetnek a bekezdésnyi szöveg tartalmi-formai kapcsoló-
elemei is. Ez utóbbi azonban már túlmutat a szólások és közmondások beszerkesztésének
vizsgálatán, és általánosabb szövegkonstrukció-vizsgálatra tereli a figyelmet, amit itt nem
tekintettünk feladatunknak.

Rozgonyiné Molnár Emma

Kínál. A TESz.-ban bizonytalan eredetűnek mondott *kínál* igénk etimológiájával kapcsolatban az idők folyamán igen romantikus elképzelések láttak napvilágot. A hozzászólásokban (vö. Mészöly: MNy. 48: 49) a hangtani összecsengés: *kiált* ~ *kínál* ~ *kíván* megtévesztő ténye dominál, nem pedig az elsődlegesen fontos jelentés. Mert miből is áll a kínálás? Valaminek, ételnek, itálnak, árunak vagy például ülőhelynek a felajánlásával, ami mindig a közelebbi helyezés mozdulatával jár. A török nyelvjárásokból ismerünk egy *kina*- 'nahe ansetzen' igét (Radl. alt. tel. 2: 726; Räsänen ojrot EtWrt. 264.), amit Judachin kirgiz szótára (490) is többek között 'plotno prikladivat' jelentésben hoz. A 'nahe ansetzen' → 'anbieten' jelentésfejlődés már a magyarban mehetett végbe; egy fajta jelentésszűkülésről van szó. Az átvett *kina*- igető az -l gyakorító képzővel illeszkedett be zárt szótagú igei alakrendszerünkbe. Megtörtént, hogy a népnyelvben a nyelvérvék az -l végződést denominális képzőnek fogta föl, és elvont belőle egy *kina* noment: *kínatál* 'másodszor körülhordozott tál' jelentésben (vö. Nyr. 9: 526; 33: 137).

Tárház, társzekér. A *tár*-ral összetett szavak előtagja a TESz. szerint vándorszó: *tavar* > *tár*. A szó a török nyelvekből terjedt el, de közvetlen forrása bizonytalan. — Már jóval a TESz. 3. kötetének megjelenése előtt (1968) Karl Menges az Ural-Alt. Bibl. 15. kötetében (166) utal a szláv *tavar* 'possessio' és a magyar *tar* 'storage for goods' jelentés-tani összefüggésére. Menges annak idején még nem ismerhette Clauson 1972-ben megjelent török etimológiai szótárát, és nem vehette tudomásul, hogy a *tavar* elsődleges jelentése 'livestock' (442). Az ősidők nomád társadalmában a tovább terelhető láhasjószág volt a legfőbb érték. Az ipar és kereskedelem föllendülésével létrejött a törökségben az *ed tavar* 'inanimate and animate property' szókapcsolat. A továbbiakban az történt, hogy a *tavar* 'nyáj' lassanként magába szívtta az *ed* elfekvő vagydon jelentéstartalmát is olyan mértékben, hogy a mai török nyelvjárások nagy részében a *tavar* jelentése: 'die Ware, der Besitz' (Radl. 3: 966). Ez a jelentésszűkülés odáig fokozódott a kereskedelemben, hogy jelenthet pl. 'selymet, brokátot, arany és ezüst ékszert, és egyéb értéktárgyat is. A szamojédok 'Zeug, Stoff' jelentésben került át a szó (vö. Joki: MSFOu. 103: 319). Egészen hasonló jelentésfejlődést tükröz a latin *pecu* 'vagydon szarvasmarhában' → *pecunia* 'pénz' (vö. Gombocz: Jelentéstan 59). — A magyarba átkerült *tavar* > *tár* hangtani fejlődés a *savur*- > *szór*, *evir*- > *őr(öl)* jövevényszavaink esete, ami a közvetlen török átvétel mellett szól. *Tárház* szavunk pontos jelentése az elmondottak alapján: 'értékeket őrző ház,' a *társzekéré* 'értékeket szállító kocsi'. Az Ormánysági Szótár ismer egy *tárkosár* kifejezést is: 'fejen hordott kosár, amiben eleséget vittek az asszonyok a mezőn dolgozóknak'. Az első ízben 1113-ból adatolt *tárnok* 'a királyi ingóság őrzője, a pénzügyek kezelője' jelentésű szavunk világosan tanúsítja, hogy *tár* szavunknak egykor önálló élete volt, de mára a peremszókészlet területére szorult. — A nyelvújítás alkotta: *könyvtár*, *képtár*, *pénztár*, *ruhatár* stb. összetett szavak bár utótagként, de szerencsés ötlettel fejezik ki az 'elfekvő vagydon' jelentéstartalmát.

K. Palló Margit

(*Surjánfalva*) ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti*. Nemrég a Nyr.-ben (104: 110—1) Reuter Camillo hasonló címmel közölt egy helynévmagyarázatot. Mivel egy 1491-ben kelt oklevél ezt a települést a „*possessiones wolachales*”-ek között említi az eddigi magyar szakirodalom is azt tartotta, hogy a falu elnevezése román eredetű, és a telepítő vajda nevével van kapcsolatban (l. Maksai: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. 105—6). Reuter a Maksai által román alapításúnak tartott helységek sorából *Surjánfalvát*, *Oroszfalvát* és *Györkefalvát* kiveszi, mert „*Surján*, *Orosz* és *Györke* aligha foghatók fel gyakori román személynéveknek” (i. m. 110).

Orosz- és Györkefalváról annyit, hogy ezek a párhuzamos, illetve a kettős helynévadás esetei közé tartoznak, román nevük ugyanis *Ruşeni* 'Orosz(falva)' (vö. 1828: *Ross*), illetve *Cetăţele* 'Váracska' (vö. 1776: *Csetetzel*) (l. Coriolan Suciu: *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*. I., II. Bucureşti, 1967., 1968). Mivel a románok Szatmárban, ott ahol többségben voltak is, sokszor magyarokkal és ruténnel keverten éltek (vö. Maksai i. m. 106), a magyar elnevezés a lakosság esetleges magyar részétől, a környezettől, például a telepítő Nagybánya várostól is származhat. *Oroszfalu* ~ *Ruşeni* neve pedig a lakosság (részbeni) rutén voltára szintén vallhat.

Magam bővebben most a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* név eredetével foglalkozom. Reuter a helynév első, *Surján* ~ *Sürgye* elemével azonosítható, esetleg vélelmezhető román nevet nem talált, ezért azt egy *surján* ~ *sürgye* 'fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő; fekete gyűrű; Acer tataricum L.' (l. még Reuter: MNyj. 1969: 105—10; TESz.) magyar tájszóval hozza összefüggésbe. Ilyen jelentésű növénynév személynévesítése azonban — még ha egy-két (részben) hasonló névadásra van is példánk — nem valószínű. Ezenkívül más nehézségek szintén vannak. Reuter hivatkozik Makkai Lászlónak arra a megállapítására, miszerint az erősen magyar jellegű tájak román falvai jóval kisebb hullámzást mutatnak, közülük sokkal kevesebb tűnik el vagy változtat nevet (vö. Magyarok és románok. I. Szerk. Deér József és Gáldi László. Bp. 1944. 397). *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* esetében „mégis névváltozás (?) figyelhető meg” (Reuter: Nyr. 104: 111). Magyarozatként Reuter több, ugyancsak erős fenntartással fogadható, lehetőséget említ. „Az illető falutelepítő személy váltakozva használta egyrészt a *Surján* ~ *Sürgye* nevet, vagy másrészt családján belül (pl. testvérek) viseltek hasonló jelentésű köznévsoportból választott nevet, s talán telepítő-, tulajdonosváltozást fed a névmódosulás.” (uo.)

Knieszsa István helyneveinket az olyan egyidejű magyar—román helynévadások közt említi, amelyek a XV. században felbukkanó helységek neveiben Hunyad, Krassó-Szörény, Arad, Bihar és Szatmár megye hegyvidéki területein fordulnak elő (Magyarok és románok. I. 146).

Nézzük meg először a helységnévnek Reuter által gyűjtött adatait (a források idézését l. Nyr. 104: 111): 1411: *Surgyanfalva*; 1491: *Swryanfalwa*; 1566: *Surgafalwa*; 1592: *Sürgyefalu* [kiadótól ártírt alak?]; 1688: *Surgya-falu*; 1720: *Sürge Falu*; 1723: *Lacz-, Sor-gye-* et *Nigrefalvam* versus; 1780: *Szurgyefalu* ~ *Szurgyefalú*; 1786: *Surgyefalu*, *Surgyeschti*, *Sfurgessty*; 1804: *Szürgyefalu*; 1808: *Sürgyefalu*; 1848: *Sürgyefalu*; 1870: *Sürgyefalu*; 1882: ua.; 1907: *Dióshalom*, *Sürgyefalu*; 1926: *Dióshalom*, *Surdeşti*; 1933: *Dióshalom*, *Surdeşti*. Látható, hogy a Maksainál előforduló *Surjánfalva* forma — amit Knieszsa és Reuter is átvett — egyedül az 1491-es adatból származhat. Másutt mindenütt *gy* hangra mutató jelölés van. Ezért szerintem az 1491-es feljegyzés nyilván íráshiba, az *y* elől a *g* tévedésből maradt el. Kázmér Miklósnál nem is szerepel ez az adat (A «*falu*» a magyar helynevekben. Bp. 1970. 285). Ha pedig így van, a *surján* szóból való kiindulás és a hozzá fűzött magyarázat téves.

A román *Şurdeşti* nevet aligha lehet elválasztani a Románia más, nem erdélyi területein is megtalálható több *Surdeşti*, *Surdeni*, *Surduleşti*, *Surda*, *Surdeasca* stb. helynevektől (vö. Iorgu Iordan: *Toponimia românească*. Bucuresti, 1963. 320, *Şurdeşti*-t viszont

ő nem említi; Ion Iordan — Petre Găștescu — D. I. Oancea: Indicatorul localităților din România. București, 1974). Ezek pedig a községi *surd* 'süket' szóból keletkezett személynévekre vezethetők vissza (l. Constantinescu: Dicționar onomastic românesc. București, 1963. 379; Iordan: i. h.). A Nyárádszeredához csatolt Süketfalvának is románul a *Surda* nevet adták (l. Suciu i. m.). Az *-esti* és az *-ani*, *-eni* igen gyakori helynévképzők. Problémát okoz viszont a *Șurdești* szöveleji *s-e*. Ennek többféle magyarázata lehet. A szóközepi *s* hatására a szó elején végbemehetett egy *sz(s) > s(ș)* változás. Az *sz-s > s-s* fejlődés szórványosan más helynevekben is megtörtént: pl. szláv *sušitsa* (vö. *suh* 'száraz') > román *Șușița* (Iordan i. m. 355). Kalendáriumi személynéveknél és a belőlük alakult helyneveknél a magyarországi latin kiejtés hatására a románban is *sz* helyett többször *s* áll: *Saul* ~ *Șaul*, *Sinca* ~ *Șinca*, *Solomon* ~ *Șolomon*, *Somonești* ~ *Șomonești* stb. De néhány nem kalendáriumi névben és belőlük származott helynévben is váltakozik az *sz-szel* vagy *s-sel* való ejtés. Például a *Segarcea*, *Serdan*, *Sisești* nevek szókezdő *s(ș)*-sel is hangozhatnak. A *Șucești* név meg a *suciu* 'szűcs' szóból alakult (l. Constantinescu i. m. 142, 148, 150, 458). A több *Rușeni* mellett pedig éppen *Șurdești* közelében (is) van egy, már említett, *Rușeni*. A *Surda* (~ *Süketfalva*) helynévnek szintén van *Șurda* lejegyzése (l. Ernst Wagner: Historisch-Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Wien, 1977. 344). S azt se feledjük, úgy látszik, hogy a helynév adatai között szöveleji *sz-szel* hangzók szintén följegyeztek, a legkorábbiakról pedig a helyesírás alapján nem lehet eldönteni, hogy *sz-es* vagy *s-es*, illetve *u-s* vagy *ü-s* ejtésűek-e.

A helynévben a szóvég viselkedése ugyancsak és kifejezetten román eredetre vall. A *Surgyan*-nak, *Suryan* (o: *Surgyan*)-nak írt alakok a román *Șurdean* (*Surdean*)-nak felelhetnek meg. Az *-ean* a személynévekből származó helyneveknek egyik képzője, amely így szintén használatos, noha általános formája a többes számú *-ani*, *-eni* (l. pl. Iordan i. m. 403—5). Az *-ani*, *-eni* az *-esti*-vel azonos funkciójú, és főleg a moldvai nyelvjárás sajátja. Az *-(e)an* igen gyakori, valahová való tartozásra utaló személynévképző is (l. Constantinescu i. m. LVII—VIII). Ugyancsak általános személynévképző az *-ea*, amely többször helynevek végén is megtalálható: *Cornea* < *corn* l. 'som', 2. 'szarv'; *Homocea* < m. *Homok*; 3. *Negrea* < *Negru* szn.; *Poceea* < m. *Pócs(falva)*; *Rugea* < *rug* 'szeder, vadrózsa'; *Totea*, *Totești* < *Tăut(u)*, *Totu* szn. < m. *Tót* (Iordan i. m., l. a helynévmutatót).

A (szóvégi) *ea* ejtése a románban ingadozik. A nyelvjárásokban és a köznyelvben igen gyakori, hogy a román *ea*, *ia* diftongus első tagja teljesen beleolvad a megelőző más-salhangzóba, és azt palatalizálja. Így a *tea*, *dea*, *nea*, *lea* stb. hangsorokból *tya*, *gya*, *nya*, *lya* keletkezik. Ez a jelenség különben komoly fonológiai problémákat vetett föl, az *ea-t*, *ia-t* Emil Petrovici csak „ügynevezett diftongus”-nak tartotta, s inkább egy általános kemény/lágy mássalhangzó-korrelációval számolt (l. I. OK. 9: 1—11, és a többnyire vitázó hozzászólások uo. 12—25; Tamás: FilKözl. 1: 95—111). Ebből a problémából számunkra most annyi érdekes, hogy a *Surdean* és a *Surdea* *dea*-ja a román kiejtés alapján a magyarban (is) teljesen szabályosan hangzik *gya*-nak.

Ugyanakkor a szóvégi *ea* diftongus a román nyelv észak-erdélyi, máramarosi, moldvai és bánáti nyelvjárásában többnyire (az *a*-hoz közel álló) nyílt *e*-vé válik. Ez a tájnyelvi jelenség igen régi, egyes dialektusokban megelőzi az első írott szövegeket (Alexandru Rosetti: Limba română în secolul al XIII-lea — al XVI-lea. București, 1956. 91; I. Coteanu: Elemente de dialectologie a limbii române. București, 1961. 84, 100; Teofil Teaha: Graiul din Valea Crișului Negru. București, 1961. 54). Az említett nyelvjárásokban tehát a *-dea*-t rendszerint *gye*-nek ejtik, mivel a nyílt *e*-nek is van palatalizáló hatása. A helynév korai és később kizárólagossá váló szóvégi *e*-s alakjai ezt a román kiejtést tükrözik. A magyar *Sürgye* forma *ü*-je pedig szerintem majd a szóvégi *e* hatására hangrendi illeszkedéssel jöhetett létre. A szóvégi *ea* diftongus *a*-s és *e*-s ejtésre mutató alakjai pél-

dául a Hunyad megyei *Bacea* ~ *Bácsfalva* adataiban is váltakoznak: 1468: *Bachafalva*, 1505: *Bachfalva* ... 1750: *Bacsa*, ... 1850: *Bacse* ... 1854: *Bácsfalva*, *Bacea* (Suciu i. m.).

Figyelembe kell tehát venni, hogy a román köznyelvi, nyelvjárási tények megmagyarázzák a cikkben tárgyalt helynév többféle változatának a jelentkezését. Ezenkívül arra szintén gondolnunk kell, hogy a Szatmár megyei helynevek lejegyzését korábban többnyire magyarok végezték, s ezt a saját nyelvük fonetikája szerint tették. Később pedig a helynevekben tudatos, mesterséges alakítással román részről ugyancsak számolnunk kell. Így aztán érthető, hogy falunevünk az idők folyamán némileg különböző alakokban, lejegyzésekben szerepel. A *Sürgyefalu* ~ *Șurdești* települést tehát Maksaihoz hasonlóan román alapításúnak tartom. Az 1491-es oklevél megjegyzése ugyancsak erre vall, valamint az a településtörténeti tény is, hogy a helység a XIV. század végén (l. Maksai i. m. 208) hegyvidéki területen és más román telepek szomszédságában jött létre. A falu nevét pedig párhuzamos helynévadással a román *Surd* (?*Șurd*) személynévből származtatom.

A. Molnár Ferenc

A tolcsvai Constantin család nevének változásai. Lázár István író utal arra „Tokaj szőlővesszein...” című többrészes cikkében, hogy a hegyaljai borkereskedők részben görögök voltak. Példaként a Tolcsva községben megtelepedett Constantin családot említi (Kortárs 1972. 1263). Tokaji iratokban a XVIII. század folyamán számtalanszor felbukkan Constantin Pál görög kereskedő neve (*Konstantin*, *Koustaudin* alakban is). Mikor e sorok írója 1958-ban Tolcsván felkereste néhai Constantin Tamást, ám a következőket tudta meg családjá történetéről: Nem volt rokonuk Constantin Pál, Tolcsvára kerülő ősei a Bihar megyei Diószeg községbeli görög kereskedőtársulatnak voltak a tagjai. A közelmúltban a Budapesten élő Constantin-leszármazottak lehetővé tették számunkra, hogy a családi irathagyatékot ismételten megtekinthessük. Az iratok között megtaláltuk *Constantin* — vagy ahogyan többször írja: *Constantinus* — Miklós feljegyzéseit, levelezését. Constantin Miklósról vonatkozik a miskolci görögkeleti anyakönyvnek egy 1809. július 26-án kelt bejegyzése. Az újjörög nyelvű szöveg Baán István görög katolikus lelkész fordításában a következőképpen hangzik: „Keresztapa a tolcsvai Gyeorgyiosz Konsztantinosz fia, Nikolaosz”. A *Konsztantinosz* családnév apanévi eredetű lehet, a család valamelyik őse viselhette keresztnévként. A görögös névalakot a hazai gyakorlatban a *Constantinus* ~ *Constantin* névforma váltotta fel.

A magyarországi görög kereskedőkre jellemző volt a több vezetéknevnek a használata, sok példát tudnánk különböző helyekről idézni, itt egy kecskeméti görögöt említnék: Joan Emanuel vagy Bodor János, vagy Joan Smid (Petri Edit: A kecskeméti görög kereskedők története a XVIII. században. Cumania 1975. 31). Constantin Miklós esetében is tanúi vagyunk a névváltoztatásnak. Feljegyzéseiben 1820-ból egy levélfogalmazvány aláírójaként így szerepel: *Josa Miklós*. 1822-ben a miskolci Pampéry János a következőképpen címezte a levelét: *Herrn Nikolaus v Constantin Josa Tolcsva*. A névváltoztatás okához közelebb visznek bennünket feljegyzéseinek a következő adatai 1816-ból: *Boldogult Josa György Atyám*, valamint *Jozsa Mária Aszsz. Anyám*. Különbőféle — főleg peres — családi iratok szerint Josa György Constantin Miklós nevelőapja volt. Bár az iratok róla mint tolcsvai kereskedőről beszélnek, szintén görög nemzetiségű, mert találtunk egy 1810-es keltezésű görög nyelvű levelet hozzá címezve. A címzés is görög nyelvű, de a *Josa* nevet latin betűkkel tartalmazza. A levél aláírója *Konsztantinosz Georgiu*, valószínűleg Constantin Miklósék oldalági rokona.

Josa nevű göröggel eddig kutatásainkban nem találkoztunk, maga a névalak megfelel azoknak az ismérveknek, melyek a hazai görög kereskedőkkel közösségben élő macedorománok neveit jellemzik: *-a* végződés, *s* (vagy *cs*) hang a névben (NyelvtudÉrt. 70: 265). A család bihari kapcsolatai azonban felvetik a román hatás kérdését is. A *jós*, *joasă* 'alacsony' melléknév (Dicționar romîn-maghiar I. 1964. 690) igen alkalmas ragadványnévvé válásra. Még az sem jelent problémát, hogy a melléknév nőnemű alakja vált a név alapjává. Moldován Gergely figyelmeztet arra, hogy a románban sok a nőnemű artikulussal (*-a*) ellátott családnév, de megjegyzi, hogy e nevek valószínűleg eredetileg női keresztnévek voltak (A magyarországi románok. Bp., 1913. 499–500). Figyelemre méltó adalékaink közül a *Jozsa Mária*: az asszony a férje nevét használja. (Írásmódjára hathatott a hasonló magyar *Józsa* név!) A név viselője igyekezett is keményen a kezében tartani az ügyeket, ez a későbbiekben azonban nem találkozott fia elképzeléseivel, s néhány évtizedes használat után újra a *Constantin* név kerekedett felül.

Constantin Miklós már erőteljesen asszimilálódó alakja a hegyaljai görög kereskedők rétegének. Feljegyzéseiben főleg a magyar nyelvet használja, bár találunk görög, latin és német szövegeket is. Levelezésében akad néhány görög levél. Hat lánya és két fia még-még görög nemzetiségűnek tekinthető. A XX. századra a család már magyar, de nem követte Erdélybe visszatért rokonai példáját, akik *Constantin* nevüket felcserélték az eredetileg nemesi előnévként használt *Fogarasi* (*Fogarassy*) névvel. A tolcsvai Constantinok erős származási tudata tükröződött névadási szokásaikban századunk folyamán is, mert volt *Leonidasz* nevű tagja, és második-harmadik keresztnévként a *Félix*, *Traján* és *Cátó* név is szerepelt.

Sasvári László

Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta. Gondolat, Budapest 1980. 409 oldal

1. Pécs messze van Debrecentől, így Temesi Mihály magánkönyvtárában soha nem voltam. De nehezen tudom másképp elképzelni, mint éppen egy egész otthonos könyvtárban, ahol készült ez a munka, ahol a szerző tanáros szigorúsággal és szeretettel körbejáratta sötétkeretes szemüvegét a vékonyabb füzeteken, vastagabb köteteken, az egyformára kötött folyóiratok garmadáin, minden egyes tételtől tudva, kinek van igaza, s ki tévedett; ki dolgozott helyes elvek alapján, s kire üti rá a bélyegét ez vagy az a nézetrendszer. S aztán leült, s megírta ezt a könyvet az elmúlt évtizedek magyar nyelvről írott könyveiről-cikkeiről.

A szerző a terjedelem egyötödét mintegy bevezetőül annak szenteli, hogy a magyar nyelv vizsgálatának helyzetét, eljárásait és fő irányait jellemezze, ezt követően az ennél valamivel hosszabb második fejezet a mai magyar nyelv leíró vizsgálatáról, majd a harmadik a széles értelemben vett szociolingvisztikai aspektusról („a mai magyar nyelv belső tagoltságának összevető vizsgálata”) szól. Végül mintegy fél-fél száz oldalt olvashatunk a magyar nyelv alkalmazott nyelvészetéről, illetőleg történetének vizsgálatáról. A kötetet egy rövid kipillantás („A magyar nyelvtudományi kutatások feladatairól”), több mint ötven lapnyi petitttel szedett jegyzet s névmutató zárja.

Lehetne persze vitatkozni a szerzővel „a nyelvtan tárgyáról és felosztásáról” könyve kapcsán — de nem érdemes. A mű vitathatatlan érdeme ugyanis, hogy szinte mindenről szó van benne, ami az elmúlt évtizedek alatt lényeges történt, s mindenről csak egyszer — ám bírálja e felosztást az, aki ugyanezt más rendben a szerző után tudja csinálni. („S z i n t e minden”: nem találtam benne például egyetlen szót sem a VégSz.-ről. Rosszul kerestem? Vagy ez csak nekem „lényeges”?) Egyetlen nagy tartalmi lélegzettel haladunk az általános jellemzéstől az egyes konkrét ágakon át a végső kipillantásig, olvasmányos stílusban, jól tagolt fejezeteken át. Hol Temesi önálló átvezető részeit találjuk — hol szinte parafrázisban egy-egy konkrét szerző gondolatait. Lehet, hogy egyes ágak képviselői, sőt talán mindegyiké is, többé-kevésbé sértve érzik magukat e lapokat olvasván — ám valószínűleg bármely más összefoglalás esetében is hasonló lenne a helyzet; belülről tényleg csak az tudná jól jellemezni a szakágat, aki maga is műveli — de az meg épp nem tudománytörténész, ez meg nem lehet mindenütt egyformán otthon. Bár ez utóbbi is meggondolható: vajon a matematikátörténethez hasonlóan nem alakulhatna-e ki nyelvtudomány-történet is, mint szakma, s akkor annak képviselőjétől valóban mást tudnánk megkövetelni.

2. Hadd hozzak mindjárt példát arra, amiben személy szerint kevésbé tudnék egyetérteni a szerzővel. Ilyen az érzésem-ízlésem szerint túlságosan általános és hosszúra nyúlt bevezetés. Hasonló mű szerzőjétől okvetlenül elvár az ember egy koncepciót, egy általános elvi elképzelést tudományunk harmadszázados fejlődéséről, sőt sokkal határozottabbat, jobban körvonalazottat is, mint amilyen a Temesi Mihályé. Ámde ennek nem

nyolcvan bevezető oldalon — hanem az egész mű megkomponálásában kellene rejtetten tükröződnie. Itt egy ilyen összkép magvát alkotható módszerekről-módszerváltásról *explicit*e ezt olvassuk (az eredetiben ez a mondat dőlten): „Ma már mindenesetre a magyar nyelv tanulmányozásában nyelvészeink többsége különbséget tesz az alkalmazható vizsgálati eljárások és a segítségükkel megvalósuló nyelvészeti irányzatok rendkívül sokféle, gyakran egymással élesen szembenálló változatai között” (14). Ezt a — bár nyelvtanilag egyszerű, ám bővített — mondatot nem értem. Amit meg kiértek belőle, azzal alkalmasint nem egészen értek egyet: *a)* valóban vannak különféle eljárások, ámde *b)* ezeket az eljárásokat nem minden esetben lehet elválasztani a nyelvészeti irányzatoktól, és főleg *c)* vajon nincs-e hallgatólagosan az is benne ebben a mondatban, hogy az egymással gyakran „élesen szembenálló” irányzatok közül egyesek „helyesek”, mások meg „tévesek”? Mert ha igen, ez ellen már tiltakoznék: az a helyes, pontosabban a természetes, hogy ilyen irányzatok vannak, szembenállók is, meg nem olyan élesen szembenállók is. Hadd utaljak itt egy sajátos hazai nyelvtudományon belüli tényre. A tudományos minősítés adminisztrációjából tudjuk — honnan tudhatnánk ezt másként! —, hogy a hetvenes évek végén Magyarországon pontosan harmincféle tudomány létezett. Ennyi volt ui. a TMB szakbizottságainak a száma: irodalomtudományi és filozófiai, hadtudományi és szerveskémi, jogi és politikai tudományi. *S e* harmadfél tucatnyi tudományból egyetlen egy volt, melynek hazai képviselői egymást felváltva olykor idealistának minősítették: nem a hadtudományi és nem a klinikai orvosi, nem a filozófiai — hanem az épp itt tárgyalt harcok tudományei. (Két kiemelkedő ilyen vita volt: Kiefer Ferenc doktori és Havas Ferenc kandidátusi vitája; mint ismeretes, mind a ketten megkapták a pályázott fokozatot.) Direkt rákérdeztem a fentebb felsorolt békés tudományok TMB-plénumbeli képviselőinél: állításuk szerint ilyen náluk nem fordult, nem is fordulhat elő — ismétlem, mai hazai irányzatokról és szakemberekről szólván. Nos, ez tehát *e* harmincadik, itt tárgyalt hazai tudomány specifikuma, s talán a szerző által kiemelt mondat azért oly kevésbé érthető, mert a szerző se igen érti, a recenzens se — miért van ez így.

3. Ami az egyes konkrét ágazatokat, az azokat leíró fejezeteket illeti, ott már jobban egyet lehet érteni a szerzővel: belülről, pregnánsan jellemzi a dialektológiai, a nyelvtörténeti kutatásokat, az alkalmazott nyelvészetiek egy részét. (Nem egészen világos ez utóbbi téren számomra, miért kellett egy zárójelbe tett felkiáltó mondat — és csak a 90. lapon — kizárni például kétnyelvű szótáraink hatalmas sorozatát a vizsgálatból: alkalmazott nyelvtudományunk messze kiemelkedő alkotásai ezek! Vagy: a kötet lezárásakor még nem volt annyira világos, mint ma, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatása alkalmazási-elvi kérdések komplexumát veti fel?)

Különben *e* negyedik fejezet harmadik alfejezete ezt a címet viseli: „Nyelvművelésünk főbb kérdései és a nyelvhelyességi kézikönyv” (270–9). Hadd álljak meg itt egy szóra. Nem azért, hogy a lapok tartalmát ismertessem — hiszen ahogy folyóiratunk olvasói kezükbe veszik Temesi Mihály könyvét, egyik első passzusként nyilván épp ezt nézték meg benne. Hanem, hogy egyelőre csak röviden utaljak egy dologra, ami már régen kikívánczik belőlem. Temesi ezt írja: „Téves azonban az a megfogalmazás, hogy a »... nyelvszokás, amely a norma alapja — fölötte áll a nyelvi rendszernek, a célszerűségnek...« — Lőrincze Lajos megfogalmazásából ugyanis az tűnik ki, hogy elképzelhető a nyelvi rendszertől független nyelvszokás is” (274). Hogy mi téves s mi nem, az az Isten dolga — de hogy Temesi Mihállyal nem értek egyet, azt én tudom. A „nyelvi rendszer” éppúgy nem pontosan gömbölyű, mint a Föld sem, mely geoid alakú. „Kilógnak” belőle egyes dolgok, így a *látnék*-féle alakok. Ettől sem jobb, sem rosszabb nem lesz maga az élő rendszer, melybe ugyan én, itt meg Lőrinczétől némileg eltérően, belevenném a

„nyelvszokás” ilyen-olyan nyúlványait is. Csak ami meghalt, az a hibátlan. Élő rendszer nincs „hiba” nélkül: ilyen „kis hibákból” született meg az élet a Földön; további „hibák” sorozataként végül megjelent az ember is; ezek a ma kis kipúposodásnak észlelt dolgok a múlt meghatározó relikvái és/vagy a jövő csirái. Modern nyelv művelésünk nagy érdeme, hogy egyre pontosabban igyekszik leírni ezt a különös geoid alakot, s ennek alapján igyekszik gyakorlati következtetéseket levonni. Lőrincze Lajos éppen abban a tanulmányában, melyből Temesi Mihály idéz, az ilyen egzakt leírásra ad klasszikus példát a spontán beszélők tömeges vallatásával.

4. A jegyzetekből kideríthető, hogy 1977-ben megjelent munkák még bőven bekerültek, sőt egyes 1978-as impresszumúak is: ez a könyv tehát elég gyorsan jelent meg s a szerző igen friss volt új adatok bekapcsolásában, bár a folyamatos számozású jegyzet-rendszer eléggé gúzsba köthette.

A több mint harmadfélszáz szerzőt felsoroló névmutatóba csak azok kerültek bele, akik speciálisan a magyar nyelvvel foglalkoztak az elmúlt évtizedek alatt: ezek természetesen főleg magyarországi magyarok, de szép számmal vannak határainkon túl élők is, vagy éppenséggel nem magyar hungaristák, mint Perrot vagy Sauvageot. (Ez utóbbiak sorából valamely oknál fogva kimaradt Melesuk neve, jóllehet tevékenységét taglalja a 145. lapon, hivatkozik magyarul megjelent hungarisztikai műveire.) Igen tanulságos az is, ha megnézzük: kik nem kerültek be a névmutatóba a külföldi általános nyelvészek közül — akiket a szövegben mégis, természetes módon, említ Temesi Mihály egy-egy hazai nyelvész, irányzat stb. kapcsán. Íme, távolról sem teljes felsorolásuk, csak mutatóba: Airila, Brøndal, Bühler, Daneš, Hartmann, Osgood, Panini, Paul, Penttilä, Saussure, Steinthal, Vachek, Vigotszkij, Weinreich, Wundt . . . E szikár pannón eléje tartott tükre szerint a magyar nyelvtudomány vigyázó szemét az elmúlt évtizedek alatt — nem, nem csupán egy ragyogó pontra vetette, hanem körbe járatta a világon. Jó a tükrör; s gazdag az arc, amit mutat.

A bekerültek közül vessünk egy pillantást csupán az elhunytakra; akik egy része, akár a fenti külföldiek, az időhatárok miatt, nem is egészen tartoznék már ide. Íme (zárójelben az a szám, ahányszor a szövegben hivatkozik rájuk a szerző): Bárczi (33), Gombocz (18), Pais (17), Papp I. (12). Ilyen számokkal a scientometria igyekszik az egyes tudósok „súlyát” mérni; amikor, mint itt, e súlyok szívünkben jól ismertek, megint a tükröt lehet mérni velük: valószínűleg igen sok hazai nyelvész értékrendjének megfelelően az itt elkezdett lista. Megint lehetnek egyéni eltérések. Így e sorok írója kevesli Kniezsát (8) és kivált Gáldit (2, a jegyzetekben még többször) — talán, mert az ő felejtethetetlen mesterei voltak? Az élőkről itt ne szóljunk, bár számomra igen tanulságosak a róluk elkészített „idézettségi indexek”: jellemzik Temesi Mihályt, jelzik a scientometria sajátosságait. A scientometriát nyilván szintén be kell mérni, s mi máson lehetne azt célszerűbben elvégezni, mint egy ilyen jól ismert anyagon?

S a „nagyon élők”, a fiatalok? Temesi Mihály itt is példamutató frissességgel és rugalmassággal járt el: Füredi Mihályon, Radics Katalinon és másokon kívül szerepel nála például Andor József egyetlen kéziratot műve (!) alapján, jól érezte hát azt a szellemi robbanást, mely e fiatal ember körül, kivált külföldi vizeken, végbemegy napjainkban.

Másutt nem volt ilyen szerencsés kezű — vagy másképp szólva: szerencsés és nagyon-élő az a nyelvtudomány, amely két év alatt is (1978 óta) váratlan újdonságokkal tudott előrukkolni. Így épp csak marginálisan szerepel Temesinél Bolla Kálmán — igen, a Magyar Fonetikai Füzetek első száma 1978-ban jelent meg, ha jól látom, nem is szerepel a jegyzetekben, nem is kell szerepelnie; ámde az eltelt röpke szinte hónapok során összesen nyolc füzet látott napvilágot s e percidő alatt eszközfonetikánk egy korszakot lépett

előre. Vagy É. Kiss Katalin első jelentős hazai publikációja is 1978-as impresszumú — s azóta itthon és külföldön bizonyos általános kérdésekről szólván nem lehet az ő Brassaira visszamenő, konkrét magyar kérdésekről szóló elmélete nélkül megnyilatkozni. „Hiányzik” ő a névmutatóból éppen úgy, mint a szegedi Lengyel Zsolt — akinek 1981-ben jelent meg két könyve, most van sajtó alatt további kettő a magyar gyermeknyelvről. (Megjegyzem, valódi hiányt alig látok a szerzők sorában. Hiányolom, mondjuk — talán megint csak én, kevesedmagammal? — Erdődi Józsefet. Vagy: a fiatal Kassai Ilona szerepel a 88. lapon, ám valahogy kimaradt a névmutatóból — persze ez sem egészen véletlen: ő is a fentebb említett, szinte hónapos életkorú Bolla-robbanás tagja.)

5. Ha fegyverek közt hallgatnak a műsák, akkor megfordítva is igaz: ilyen szélcsendes időben, mely hirtelen-váratlan népünkre köszöntött, nem csupán a tudomány nő, hanem, íme, van erő a tudományról szóló tudomány kisarjadására is. A könyvek nálunk sokszor nagy késéssel jelennek meg; ez, mint láttuk, igencsak gyorsan látott napvilágot készülte után. De nem véletlen, hogy most, ebben a nyugodt alkotó periódusban látott napvilágot. Jól tükrözi, s mindenképpen elsőként, hogy az elmúlt század alatt, hidak, gyárak, városok, virágzó mezőgazdaság mellett e harmincadik magyar tudomány is megalkotta a maga monumentumait.

Papp Ferenc

Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések 106. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 98 oldal

1. A társadalmi kapcsolatteremtés eszközeinek, mindenekelőtt a köszönésnek és a megszólításnak a kutatása — noha elsődlegesen nyelvészeti feladat — messze túlmutat tudományunk határain. Eredményei társadalmi létünkéről adnak nagyon fontos információkat, feltéve, hogy képesek vagyunk helyesen értékelni a kutatás feltárta valóságot.

Már-már közhelyszámba megy, hogy milyen sokan teszik szónák-köszönési és megszólítási szokásaink zavarait, visszasságait, tarkaságát, s a nyelv romlását vélik ebben fölfedezni. Magam Éder Zoltán álláspontjához állok közelebb, aki egy előadásában bizakodóan szólt a társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formáiról. A napjainkban észlelhető bizonytalanság forrása — mondta Éder Zoltán — az a nagymértékű társadalmi átalakulás, amely 1945 óta hazánkban lezajlott. Ennek során máris egyszerűsödött köszönési és megszólítási szokásrendszerünk, s a társadalmi átrétegződés folyamatának lelassulásával a köszönésben és megszólításban megnyilvánuló nyelvi viselkedésformák is megszilárdulnak majd, mégpedig a korábbinál lényegesen egyszerűbb és demokratikusabb formában. (Elhangzott a magyar nyelv hete 1981. évi rendezvénysorozatát bevezető tudományos ülészakon; megjelent: Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás, TIT, Budapest, 1981. 21—31).

2. Rendkívül szövevényes, erős mozgásban levő nyelvi jelenségesoport vizsgálatát vállalta magára Guszkova Antonyina a társas érintkezés kétségtelenül legfontosabb eszközeinek, a megszólítás szokásainak, szabályainak kutatásával. Föltehetjük a kérdést: el tud-e igazodni a nem magyar anyanyelvű kutató abban a sokféleségben, melyben oly sok magyar anyanyelvű beszélő is tévelyeg, botladozik? Képes-e érzékelni azokat a, sokszor csak árnyalati különbségeket, amelyeket egyazon megszólítási forma a szituációtól függően hordoz? Ez a tanulmány meggyőzően igazolja, hogy ha a tehetség jó felkészült-

séggel, tudós alapossgággal, körütekintéssel, szívóssággal társul, nem számítanak a nyelvi korlátok. Kitűnő munkáról számolhatok be olvasóinknak.

3. A kötet bevezetőjében fogalmazza meg a szerző kutatása célját, elveit, módszereit. Csak helyeselni lehet, hogy tárgyát a diakrón és szinkrón módszerek együttes alkalmazásával közelíti meg, s vallja, hogy a jelen nyelvállapot nem érthető meg, nem világítható át a történeti előzmények alapos ismerete nélkül. A történetiség elvét következetesen érvényesíti tanulmányában: megtaláljuk benne minden fontos jelenség fejlődésrajzát, s ez egyáltalán nem töri meg a szinkrón rendszerről rajzolt képet, nem bontja meg a szinkrón összefüggések láttatását. E szép tanulmány jól példázza a diakrón és szinkrón vizsgálat összeegyeztethetőségét, sőt egymásrautaltságát.

A magyar nyelv e kiválasztott szeletében működő nyelvi norma föltárása a szerző célja, így minden olyan tényezőt számításba kellett vennie, amelyek a normát működtetik, így a lélektani és a szociológiai tényezőket is. A megszólítási forma megválasztásában szerepe van a beszélők nemének, a megszólító és megszólított egymáshoz viszonyított életkorának, társadalmi helyzetének (alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyinak), s nem utolsósorban a szituációnak, amely igen gyakran kényszerítő erővel hat. De a megszólításban tükröződik a beszélő műveltsége, hangulata, érzelmi hangoltsága is. Hivatott kutatóra vall, hogy — bár sokféle szempontot kell érvényesítenie — nem vész el a részletekben; mindig a legfontosabb kérdésekre összpontosítja a figyelmet: a norma kialakulására, működésére, a norma megsértésének gyakoribb eseteire, s ezek okaira.

Forrásanyagának gazdagsága, sokrétűsége hitelesíti megállapításainak megbízhatóságát. Fölhasználta a hazai szakirodalom valamennyi föllelhető példaanyagát, az elmúlt 30—35 év fontosabb szépirodalmi alkotásait, sőt korábbi egyéb írott forrásokat is (pl. Arany és Móricz levelezését). Módszeresen gyűjtötte az adatokat a rádióban és a televízióban elhangzott beszélgetésekből. Hivatalos iratok, kérvények, beadványok egész sorát tanulmányozta. Értékes adatokhoz jutott spontán megfigyelés útján, valamint adatközlők és informátorok szóbeli nyilatkozataiból. Gyümölcsözőnek bizonyult e munkában a kérdőíves gyűjtés alkalmazása. 25 célszerűen megszerkesztett kérdést tett föl adatközlőinek; 240 értékelhető kérdőív anyaga gyűlt össze. Aligha találunk kihagyott lehetőséget. És ami a legfontosabb: a szerző szóra tudta bírni anyagát.

4. A tárgyaló részben először a megszólítási formák közötti szintaktikai különbségeket tisztázza. Ladó János szép alaptanulmánya nyomán (Nyr. 82: 422—30, 83: 23—36) „személyfelhívás”-nak nevezi a tulajdonképpeni, vocativus értékű megszólítást, amely mint tagolatlan mondat nem épül be a mondat struktúrájába; „személyemlítés” a műszava a mondatba szervesen, szintagmatagként beépülő megszólításnak. — Részletesen tárgyalja az udvariassági formák történetét, a megszólításban kitüntetett szerepet játszó személyes névmások jelentésfejlődését, használati értékük változásait. Összeveti a magyar és számos más nyelv megszólítási szokásainak kialakulását (latin, finn, német, orosz, egyes ázsiai nyelvek stb.). Természetesen nem törekedhetett átfogó kontrasztív vizsgálatra, de nagyon sok tanulságos részletet tár föl. Nagyon érdekesen írja le például hogy a németben az *Er—Sie* megszólítás hogyan devalválódott, megjelenván az udvarias többes harmadik személyű *Sie*, s a társadalmi megkülönböztetés eszközüvé lett egyes szám harmadik személyű *Er—Sie* megszólítás hogyan tükröződik a magyar fordításokban, a fordító milyen eszközt választ a lenézés, megvetés kifejezésére (53—6).

Külön fejezet tárgyalja a tegezés, tegeződés kérdését. Megkülönböztet „lehetséges, nem kötelező” és „kötelező” tegezést, tegeződést. Érdekesen ír a magázásról tegezésre való áttérésnek a magyarban szokásos feltételeiről, szertartásairól. Az oroszban ritkábban térnek át a tegező formára, de ez akkor minden ceremónia nélkül történik, feltétele: a

beszédpartnerek közötti meghittség fokának növekedése. A magyarban általában visszafordíthatatlan a tegezés, tegeződés, csak nagyon kivételesen térhetünk át tegezésből magázásba. — Sok más szerzővel összhangban Guszkova Antonyina is tendenciaszerűnek látja a tegeződés terjedését, kivált a fiatalok körében.

„A 3. személy használata a társas érintkezésben” című fejezetben találjuk a *maga* és az *ön* köznyelvi helyzetének elemzését, az elég periferikusnak látszó *magácska*, valamint a 'maga' értékű *ő* értékelését. Megrajzolja a *tetszik*, *tessék*, *szíveskedjék* felhasználásának lehetőségeit. Bizonyára a szakirodalom sugallatára, valamint használatának számos sutasága, buktatója miatt (megítélésem szerint) a kelleténél jobban elmarasztalja az úgynevezett „tetszikezés”-t (60—3).

„A köznévi (fogalmi jegyre utaló) megszólítások néhány kérdése” című fejezetben sok értékes elemzést találunk a vezetéknév, a foglalkozásjelölés, a *néni*, *bácsi*, *úr*, *asszony*, *hölgy*, *elvtárs*, *szaktárs*, *kartárs*, *kolléga*, *mester*, *főnök* stb. (ezek többesjellel vagy birtokos személyjellel ellátott, esetleg kicsinyítő képzős alakjainak) önálló alkalmazásáról és lehetséges kombinációiról. A cím is jelzi, hogy ebben a típusban nem törekedett a szerző teljességre, csak a legfontosabb esetek szabályait rögzíti. A megrajzolt kép így is rendkívül sokszínű. A társadalmi érintkezés normái talán ebben a csoportban a legbonyolultabbak, és a norma megsértése is itt a leggyakoribb.

5. Meggyőződésem, hogy Guszkova Antonyina könyve nemcsak a nyelvtudomány számára értékes alkotás, hanem haszonnal forgathatják más tudományok művelői (pszichológia, szociológia), sőt a közös dolgaink iránt érdeklődő művelt közönség is.

Önmagával elégedetlenül bocsátja útjára ismertetését a recenzens, mert egy tehetős, erős társadalmi érzékenységgű szerzőre valló, értékes, színes tanulmány méltatása (a műfaj adottságaiból következően is) eleve szegényesebb, mint maga a mű. A művet kell elolvasni.

G. Varga Györgyi

B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. Nyelvtudományi Értekezések 108. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

Igen értékes tanulmánnyal gyarapodott névtani irodalmunk. B. Gergely Piroska munkája minden további — egyébként feltétlenül szükséges — hasonló vizsgálatokra vállalkozók számára minta lehet. A mű a bevezetésen és az összefoglaláson kívül négy fő fejezetből áll: A kalotaszegi családnevek állománya; A kalotaszegi családnevek névhasználati kérdései; A kalotaszegi családnevek jelentéstani rendszere; A kalotaszegi családnevek nyelvi alkata. Közli a családnevek betűrendes adattárát és a legfontosabb vonatkozó szakirodalmat.

Családneveink szinkrón szempontú vizsgálata igen nehéz feladat elé állítja a kutatót. Hiszen nyilvánvaló, hogy történeti — főleg családtörténeti — kutatások nélkül nem lehet eldönteni, hogy a ma élő családnevet milyen motívumok alapján kapta a nevet viselő család.

Szerzőnk vizsgálatait során — mint ezt a bevezetésben (3) kiemeli — két szempontot helyez előtérbe: a rendszerszerűséget és a funkcionális szempontot. Az első főfejezetben a kalotaszegi családnevek állományát mutatja be négy tájegység (Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádasmunte) szerint csoportosítva. Ugyanígy tagolva vizsgálja a másodikban a családnevek névhasználati kérdéseit. A harmadik fejezet a családnevek jelentéstani rendszerét, a negyedik nyelvi alkatát ábrázolja.

A következőkben a névtani kutatások számára mind elvi, mind gyakorlati vonatkozásban fontos megállapításokat emelek ki a tanulmányból. — A nevek megterheltségi, gyakorisági jellemzőinek vizsgálata nem új, de Gergely Piroska ebben a tekintetben egy új, pozitívan értékelhető, különböző lélekszámú településekről való adatok összehasonlítására felhasználható mutatót vezet be: „az átlaggyakorisági szám a családok számának és a családoktól viselt nevek számának a hányadosa” (5). Ezzel tehát a névállomány statikus oldalát lehet bemutatni. A dinamikus oldal — amit eddig főleg a kereszt- és becenevek tanulmányozásában vettek névkutatóink tekintetbe — a családnevek vonatkozásában is a neveknek a nemzedék szerinti vizsgálatával ragadható meg. Szerzőnk az olyan neveket, amelyeket mind a három nemzedék visel, *törzsökös* rétegbe tartozónak, a csak az idős nemzedéktől viseltéket *kihalóban levő*, a középkorú nemzedékben feltűnő neveket pedig az *újonnan meghonosodottak* közé sorolja (6). „A névállomány dinamikus szerkezetét az határozza meg, hogy milyen arányban szerepel benne a törzsökös, illetve a peremréteg” (uo.). Nem kell kiemelnem, hiszen ez egészen nyilvánvaló mindenki számára, hogy a névállomány dinamikus szerkezetének bemutatása milyen fontos a népmozgalom, egy településről vagy településre való vándorlásnak a bemutatása szempontjából.

Igen érdekes és tanulságos a családnevek gyakoriságát a családok száma szerint bemutató lista (18—21). A 426 név közül feltűnően első helyen áll a *Kovács* (450 család viseli). Érdekes, hogy a tíz leggyakoribb családnév között hat személynévi eredetű: *Vince* (206 család), *Gál* (180 család), *Antal* (111 család), *Bálint* (107 család), *Balázs* (104 család), *Tamás* (92 család). Figyelmet érdemel az is, hogy az egyébként gyakori *Kis ~ Kiss* családnév a kalotaszegi állományban csak a 44—45. helyen szerepel (43 család), a *Nagy* viszont a 23—24. helyen (62 család), a csupán egy családtól viselt családnevek száma 147.

Általános vonatkozásban is fontosak azok a megjegyzések, amelyeket szerzőnk Jankó Jánosnak a múlt század végi kalotaszegi anyagához kapcsol (22—3): ez az a probléma, hogy a ragadványneveknek a családnév helyett vagy helyén való használata nem ritka, és ez a kívülről gyakran félrevezeti. Hogy egy saját falumból, Hosszúpályiból való példát említsék: ha egy idegen úgy hall említeni egy lányt, hogy *Pap Mariska*, nyilván arra gondol, hogy a *Pap* a családnéve, a falubeliek azonban tudják, hogy az *Kiss Mariska*, és csak azért nevezik *Pap Mariskának*, mert a református pap szolgálója. Mind ebből az is következik, hogy az élő névanyag összegyűjtése és hiteles bemutatása csak a helyszíni alapos ismeretében, egyáltalán nem könnyű munkával végezhető el.

Ez a probléma át is visz bennünket a tanulmány következő fő fejezetéhez, amelyben a kalotaszegi családnevek névhasználati kérdéseit tárgyalja szerzőnk. Igaza van Gergely Piroskának abban, hogy a népi névhasználatban a családnév funkciója korántsem ugyanolyan, mint az írásbeli használatban. Ebben a fejezetben tehát a kalotaszegi családneveknek a szóbeli névhasználatban való bemutatásával találkozunk elsősorban. Négy funkcionális csoportot különböztet meg a szerző: *a)* *Megnövekedett funkcióértékű nevek* az önállóan, más névvel nem kapcsolódva is használt nevek. *b)* *Teljes funkcióértékű nevek* azok, amelyek a szóbeliség népi szintjén is ugyanolyan mértékben használatosak, mint az írásbeliség hivatalosabb névhasználatában. *c)* *Csökkent funkcióértékű nevek*, amelyek szintén fel-feltűnnek a szóbeli névhasználatban, de csak e neveket viselő családok egy részénél. *d)* *Funkcióértékűket vesztett nevek* azok, amelyek egyáltalán nem szerepelnek a népi megnevezésrendszerben. — E szerint a beosztás, tagolás szerint vizsgálja tehát az egyes tájegységeken belül a névhasználatot. A kalotaszegi családnévhasználat főbb sajátosságait összefoglaló fejezetből kiemelendő, hogy a családnév funkcióértéke szoros összefüggésben van a megterheltséggel. Teljes funkcióértéküket leginkább a kis megterheltségű, főként az egy családtól viselt és a ritka, kisebb mértékben pedig a családtöredékektől viselt

nevek őrzik meg. Számszerű pontossággal igazolható továbbá, hogy minél nagyobb megterheltségű egy név, annál nagyobb mértékben csökken funkcióértéke a népi névhasználatban. Ezzel kapcsolatban hadd említsek egy példát újra szülőfalumból a Kalotaszegen is első helyen álló *Kovács* családnévvel kapcsolatban: három *Kovács* családot így emlegettek a falumban: *ács Kovács*, *hentes Kovács*, *kétszer Kovács*; mindhárom a foglalkozásra utal. Az sem feltétlenül csak a Kalotaszegen jellemző névhasználati sajátosság, hogy az asszonyokat férjhezmenetelük után is leánynevükön emlegetik a népi megnevezés szintjén. Ez a szokás a felszabadulás után — a női egyenrangúság demonstrálásaként — mindenfelé igen elterjedt, de a népi nyelvhasználatban sokfelé használatos volt a felszabadulás előtt is.

A családnévek jelentéstani rendszerét három csoportban tárgyalja a szerző: Személynévi alapszavú családnévek; Hely- és településnévi alapszavú családnévek; Köznévi alapszavú családnévek. A bevezetőben utal arra, amint az ismertetés elején én is kiemelttem, hogy a névadás indítékát a név- és családtörténeti múlt felderítése nélkül biztosan ismertnek nem tekinthetjük. (Hadd hivatkozzam itt saját családnememre és a fentebb említett *pap Mariskára*.) A személynévi alapszavú családnéveket három csoportban mutatja be: *a)* régi magyar személynév, *b)* keresztnév, *c)* becézőnév. A hely- és településnévi alapszavú családnévek: *a)* településnév, *b)* helyet megjelölő közszó. Köznévi alapszavú családnévek: *a)* népnév, *b)* mesterséget, foglalkozást jelölő köznév, *c)* tisztiséget, méltóságot, társadalmi helyzetet jelölő köznév, *d)* emberi tulajdonságra utaló köznév, *e)* tárgyakat és anyagokat jelölő köznév, *f)* a növényvilág szavai, *g)* az állatvilág szavai. Feltűnhet a kedves olvasónak, hogy a helyet megjelölő közszó nem a köznévi csoportban szerepel. Ez azonban érthető azok számára, akik földrajzi neveink problémáival is foglalkoznak, hiszen rengeteg olyan földrajzi helyet, tárgyat jelölő közszó van, amely egy kisebb-nagyobb közösségben tulajdonnévként is él, s lehet köztük olyan is, amely valódi helységnévből keletkezett, hogy csak egy példát említsek a kalotaszegi anyagból, a *Pataki* családnév utalhat Sárospatakra.

A foglalkozásnévi eredetű családnévtípus egyike a Kalotaszegre legjellemzőbbeknek. Ez — mint szerzőnk kiemeli — arra mutat, hogy e vidék gazdasági tevékenysége már a középkortól kezdve differenciált és élénk volt, különösképpen a kézműves és iparos mesterségek, amint a rájuk utaló törzsökös családnévek gazdagsága tanúsítja. — A tárgyakat és anyagokat jelölő köznév, a növénynév és az állatnév családnévvé válása, a családnévvé válás indítóoka szintén eléggé nehezen — csak családtörténeti vizsgálatok alapján — magyarázható meg. Ezek között is lehet foglalkozásra utalás, de számos egyéb oka is lehet a névadásnak.

A családnévek nyelvi alkatát vizsgáló fejezetben találkozunk a hangtani, alak- tani, szóképzettani és nyelvi eredet szerinti problémák kifejtésével. — A hangtani vizsgálat számos olyan jelenségre mutathat rá, amely ma már nem jellemző a kutatásba bevont nyelvjárásra, tehát vagy megőrzött régiséggel van dolgunk, vagy más nyelvjárás-területről beköltözött család hozta magával az illető település nyelvjárásától eltérő saját- ságot. Ennek felderítése dialektológiai szempontból mindenképpen fontos. Persze szá- molnunk kell azzal is, hogy az egyébként kétségtelenül köznévi eredetű családnév kiej- tése azért tér el a közszoí használat kiejtésétől, mert a hivatalos, írott nyelvi forma befo- lyásolja a név kiejtését. — A nyelvi eredet szerinti rétegek feltárása a szerző szerint sem a leíró jellegű munka feladata, egy rövid részletet mégis szentel ennek a kérdésnek is, csupán azért, hogy megkísérelje elkülöníteni az egyes nyelvekből, illetőleg nyelvcsopor- tokból származó családnéveket, és megállapítsa arányukat a mai kalotaszegi családnév- rendszer felépítésében. E kérdéssel kapcsolatban csupán egy megjegyzésem van, s ezzel azt emelem ki, amit a szerző is hangsúlyoz: családtörténeti kutatások nélkül nem derít- hető fel, hogy egy idegen eredetű, idegen közszóval azonos családnév mint családnév is

idegen eredetű-e, vagy pedig az idegen származású egyén valamely tipikus — esetleg nem is tipikus — szóhasználatára alapján adta neki a közösség, s vitte tovább családja is.

A már fent említett betűrendes adattárát megelőzi egy összefoglalás és a családnevek jelentéstani és nyelvi eredet szerinti csoportosítása.

Ez a tanulmány nemcsak jelentős eredményekkel gazdagítja névtani irodalmunkat, hanem példát mutat hasonló vizsgálatok elvégzésére más területeken is.

Papp László

Három MKKE-kiadvány: Nyelvpedagógiai Írások I. (1978.) 450 oldal, II. (1979.) 410 oldal és Siptár Péter: Nyelvészeti kissoztár (1980.)

1. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) Nyelvi Intézete Nyelvpedagógiai Írások című sorozatot indított 1978-ban. 1982. márciusában, amikor ez az ismertetés készült, két kötet volt olvasható, s továbbiak voltak a szerkesztés stádiumában. Az első két kötet főszerkesztője Kovács Ferenc, szerkesztői Fülei-Szántó Endre és Gereben Ágnes. A kiadványok házi sokszorosítással készültek, szóbeli értesüléseink szerint 800 példányban. Az MKKE Nyelvi Intézete részint ingyen küldi a Nyelvpedagógiai Írásokat „arra érdemes helyekre”, részint árultatja őket az ELTE Bölcsészkarán található könyvesboltban.

A folyóirat (inkább csak „kiadvány”) tartalmához méltatlan külsőben jelenik meg: a sokszorosított gépirat itt-ott sajnos olvashatatlan, s a recenszens példányaiból hiányoznak egyes lapok, pl. az I. kötet 344. és a II. kötet 109–110. lapjai.

Az I. kötet az MKKE fennállásának 30. évfordulója alkalmából rendezett ülésszak előadásait tartalmazza (37 cikk), a II. szintén konferencia-kötet (33 cikk). E 70 írás ismertetése itt megoldhatatlan a helyhiány miatt, ezért csupán néhány, szubjektív alapon kiválasztott cikkről ejtünk egy-két szót.

Az I. kötet négy fejezetre oszlik, ezek közül az első a „Szintek és fokozatok” címet kapta. Kálmánchey Márta és Gellén József a kreativitásra nevelésnek az angoltanításbeli lehetőségeit vizsgálják felmegyőző módon (Guilford intellektusmodelljének felhasználása a kreativitás fejlesztésére az angol nyelv tanításában). Fülei-Szántó Endre (Kísérlet a nyelvi órák intenzitásának matematikai mérésére) szerint egy-egy nyelvről intenzitása leírható úgy, hogy a tanulók egymás közötti és tanárral folytatott minden egyes párbeszédét egy gráffal ábrázoljuk, azaz egy olyan geometriai ábrával, melynek alapján bármely tanulóval „meg tudjuk ... modani, hány pedagógiai interakcióban vett részt, s hány interakciós társa volt”, sőt azt is, hogy „kik voltak interakciós társai” (132). Az ilyen gráfelemzéssel ki lehet mutatni, hogy ki a külön nyelvpedagógus? Az, „akinek az óráján több és változatosabb az interakcióstruktúra” (140).

A „Grammatika és konfrontáció” című második fejezetben többek között szó esik a kontrasztivitás és a fordítás, a francia névmások és a modattani viszonyok morfológiai tükröződése, valamint a spanyol és magyar rokonsági elnevezések kérdéseiről.

„Tezaurusz és szakszöveg” a harmadik fejezet címe, s az itt található nyolc íráson érződik leginkább az, amit a szerkesztők a Bevezetésben (5) írnak: az MKKE Nyelvi Intézetének „nyelvoktatási és tudományos munkája sajátos középhelyzetet foglal el a tanárképző-filológiai centrumok és a gyakorlatibb célú lektorátusok között”. A fiatalon elhunyt Márkusné Kádár Ágnes egy fontos megjegyzésére hívjuk fel olvasóink figyelmét: „a magyar légiközlekedési nyelvben a legteljesebb zűrzavar uralkodik részint az angol nyelvnek — ami a légiközlekedés hivatalos nemzetközi nyelve — penetrációja miatt, részint azért, mert nyilván ennek következtében, a légiközlekedés magyar nyelve úgyszólván ki sem alakult” (265). Érdemes lehet megvizsgálni ezt a keveréknyelvet!

A „Metodikai körkép” c. fejezetben Soltész Judit ad hírt kilencéves gyerekekkel folytatott kísérletéről, melyben nem az orosz nyelvű beszéd, hanem az oroszul való játék, az orosz nyelv „mint akusztikai jelenség volt a tanfolyam tárgya” (358). A magyar nyelvészeti irodalomban igen ritka, fontos dokumentatív írás Marczisovszkyné Gaál Odette „Lehet-e az embernek két anyanyelve?” c. cikke. A szerző Franciaországban született, erdélyi származású magyar szülei a felszabadulás utáni években hozták Magyarországra. Iskoláit Franciaországban kezdte, de Magyarországon érettségizett, s az ELTE-n magyar – francia szakos oklevelet szerzett. Gyerekkorában hozzá magyarul szóló szüleinek mindig franciául válaszolt. (Amerikában is ritka kivétel az olyan gyerek, aki szülei magyar mondataira magyarul felel.) A tízlapos cikk javát a szerző fonetikai és nyelvtani interferenciáinak taglalása teszi ki. Összefoglalóul Marczisovszkyné azt mondja, hogy csak egy anyanyelve van, a francia, mivel csak azon tud összeadni vagy szorozni, a francia halk rádióadást jól, a magyart rosszul érti, s humorérzéke is csak franciául van. A recenzens nem ismeri a szerzőt, de amerikai magyar kétnyelvűek között végzett terepmunkája alapján nem tartja kizártnak, hogy Marczisovszkyné tud magyarul összeadni és szorozni (csak lassabban mint franciául), s magyarokkal is tud viccelni (csak nem olyan frappánsan, mint franciákkal).

A sorozat II. kötete részben a „Konfrontáció a társadalomtudományban” című 1979-ben rendezett konferencia anyagát, részben pedig egy kerekasztal-beszélgetés („A társadalmi presztízs”) anyagát tartalmazza.

A „Nyelvtudomány” elnevezésű rész Máté Jakabnak A nyelvtudomány a tudományok rendszerében c. cikkével kezdődik, melyben a szerző azt vázolja, miként jutott el a nyelvészet az egzaktitásnak egy viszonylag magas fokára, s miként vált egy egész sor tudományág „irányító vagy szolgáltató tudományává” (22).

Komoróczy Géza (Holt nyelvészet) a nyelvtudomány történetének talán legelső felismeréseiről, a babiloni grammatikai szövegekről ír. Fülei-Szántó Endre (Az intenzívum kategóriája) javaslatot tesz az intenzívumnak alapvető logikai-szemantikai kategóriaként való felvételére. Az intenzívum „valamilyen homogén minőségnek az eredetinel erőteljesebben, élesebben való megjelenése” (55). Fülei-Szántó szerint minden természetes nyelvben fellelhető a skálára vihetőség: a kvantálás főnévi és igeaspektusi változatai, a logikai partikulák (*is, csak, még, már*) szerepe, a kicsinyítés-nagyítás, becézés stb. mind példa erre a skálára vihetőségre. Kovács Ferenc (A jelzői értékű határozók szerkezeti és jelentéstani problémái) az *asztal az ablaknál* és az *ablaknál levő asztal* típusú szerkezetek helyességét vizsgálja. Ajánlata: ha költő használja az előbbi, írjuk a dolgot a költői szabadság szímlájára, de ha újságíró, hírolvasó, szónok, bürokrata stb. használja az ilyen típusú „modern barbarizmust”, akkor e szerkesztési mód ellen „határozott fellépés” szükséges.

Siptár Péter az I. kötetben a „lehetetlen” angol szókezdő mássalhangzócsoporthoz, a II-ban az angol és a magyar szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokról ír. Utóbbi cikkében Siptár a zöngéesség szerinti asszimilációról szólván azt írja, hogy magyarok számára a progresszív angol asszimiláció „valóban nem könnyű nyelvtanulási probléma” (119), amit az is mutat, hogy „nem kevés angoltanártól hallhatunk *[doks], *[lugd] alakokat *dogs* [dogz], *looked* [lukt] helyett” (uo.). E hibák valóban gyakoriak, s ha a hibák számából következtetni lehetne a tanulási probléma nehézségére, Siptárnak igaza lenne. Itt azonban nem arról van szó, hogy a progresszív zöngésítés/zöngétlenítés a magyar ajkúaknak nehéz.

Minden magyar ki tudja mondani az *akt, defekt, korrekt, viadukt* szót (s akkor mért ne tudná a [lukt]-ot?), s nincs problémánk a *rujz, ajz, spájz* szóval sem (de mégis van pl. a *boys*-zal, ami [bɔɪz] helyett gyakran *[bɔɪs] a magyarok beszédében). A tömérdék hiba oka inkább az, hogy az angolul tanulók kiejtését erősen befolyásolja a helyesírás: a diák

d-t lát a *looked* szóban, azt hiszi, hogy a *d* betű [d] hangot jelöl, s ekkor asszimilál magyarul, azaz regresszíve. Hogy ez a „nehéz nyelvtanulási probléma” a nyelvpedagógiaiilag helytelen tanítás/tanulás következménye, s nem a két nyelv eltérő irányú asszimilációjából fakad, azt az is mutatja, hogy a természetes körülmények között (= nem tankönyvből) angolul megtanult magyarok (Amerikában született, angolul némi akcentussal beszélő magyarok) angol beszédében nem fordul elő ilyen asszimilációs hiba.

A Nyelvpedagógiai Írások megjelenése feltétlenül üdvözlendő. Akkor is, ha csupán annyi történt, hogy most már nem két, hanem három olyan „félfolyóiratunk” van, amelyek a nyelvtanítás jobbítását célzó alkalmazott nyelvészeti írásokat közölnek. Ha megszületik majd egy legalább negyedévente jelentkező, nem szégyellnivaló kiállítású alkalmazott nyelvészeti folyóirat hazánkban (s mért is ne születne?), akkor elődei között a „jobb sorsra érdemes” Nyelvpedagógiai Írások és említetnek majd.

2. Siptár Péter Nyelvészeti kisszótára (alcíme: Alapvető terminus technicusok a modern nyelvészetben) az MKKE Nyelvi Intézetében 1980. májusában a Chomsky utáni nyelvtudományról tartott ülésszak nem nyelvész résztvevői számára készült. A mintegy 200 szakkifejezést tartalmazó, 56 lapos szójegyzék összeállításakor Siptár egy angol nyelvészeti terminológiai szótárra, egy amerikai szemantikai tankönyvre, Korompay Klára és D. Máta Mária „A nyelvészeti műszók lexikona” c. munkájára (mely a „Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba” című, 1976-ban megjelent egyetemi jegyzetben található), valamint É. Kiss Katalin kandidátusi értekezésére támaszkodott.

A szócikkeket Siptár vagy átvette, illetve lefordította forrásaiból, vagy maga írta őket. Az átvett szócikkeket néha kiegészítette és/vagy korrigálta (pl. *magmondat*).

E kiegészítéseket — talán a kisszótár alkalmi jellege miatt is — nem tette meg mindenhol, ahol megtehetette volna: például a *kontrasztív nyelvvizsgálat*-ról helyesen állította Korompay és Máta 1976-ban, hogy „fő alkalmazási területe az idegen nyelvek oktatása”, de ma már azt is tudjuk — elsősorban a Jacek Fisiak körül tömörült lengyel nyelvészek munkásságából — hogy létezik elméleti kontrasztív nyelvészet is.

A magyarra fordított szakkifejezések és szócikkek általában jól sikerültek, csak ritkán nehézkesesek (pl. *metanyelvészet* 2.). Körülbelül minden ötödik szakkifejezés Siptár meghatározásában olvasható, pl. *argumentum*, *agentívusz*, *beszédaktus*, *eset* 2., *esetkeret*, *esetgrammatika*, *faktitívusz*, *megnyilatkozás*, *paradigma* 1., 2., 3., *performatív ige* stb.

E Nyelvészeti kisszótár szerény, de fontos előmunkálata lehet a többiek között Hajdú Pétertől (MTud. 1977. 789) is sürgetett magyar nyelvészeti terminológiai szótárnak. Ama szótár készítői Siptár Péternél szerencsésebb helyzetben lesznek annyival, hogy forrásként felhasználhatják már az angol David Crystal „A First Dictionary of Linguistics and Phonetics” című, 1980-ban megjelent kitűnő munkáját is.

Kontra Miklós

V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc Bibliográfia. Miskolc, 1981. 331 oldal.

A szerző a „személyi” bibliográfiát bevezetőjében „irodalomtörténeti”-nek nevezi. Ezzel összhangban az Előszót is az irodalomtudományok egyik művelője, Fried István írta. Mégis, amint ezt V. Busa Margit maga is említi, az összeállítás „Kazinczy művei és széles körű baráti kapcsolatai által” a korszak nyelvészeti, művészeti és politikai törekvéseit is feltárja (9. o.). Bennünket természetesen elsősorban a nyelvészeti vonatkozások érdekelnek.

Az adatok megjelenésük éve rendjében vannak felsorakoztatva, 1775-től 1980-ig, öt csoportban: 1. Kazinczynak kötetben megjelent művei és ezek ismertetései, a többször megjelent művek kiadási éveinek feltüntetésével; 2. Kazinczynak folyóiratokban megjelent írásai és ezek ismertetései; kortárs szerzők Kazinczy által sajtó alá rendezett művei, illetőleg különféle, Kazinczytól írt bevezetések és ismertetések; 3. Kazinczy fordításai; 4. Kazinczy tevékenységével és személyével foglalkozó művek, tanulmányok stb. és végül 5. Kazinczy műveinek, fordításainak mások által készített átdolgozásai, társszerzős művek, családi vonatkozású írások.

A szerző teljességre törekedett (vö. 11. o.). Mindazáltal: a korszakot tárgyaló monográfiák, nagyobb tanulmányok közül — nagy számukra való tekintettel — csak azokat vette számba, amelyekben Kazinczy neve fejezetcímként szerepel. Ugyanakkor a periodikumokból különös gondot fordított azoknak a cikkeknek a kikeresésére, amelyeknek a címéből nem derül ki világosan, hogy Kazinczyról szólnak. Ezt munkája külön érdeméül könyvelhetjük el, kivált ha tekintetbe vesszük azoknak a hírlapoknak és folyóiratoknak nagy számát, amelyeknek anyagát a bibliográfia felöleli (ezek jegyzékét, valamint a felhasznált bibliográfiai forrásmunkákat l. a 12—20. o-on). Ennek, valamint az annotációknak köszönhetően ugyanis számos olyan adatnak birtokába jutunk, amely egyébként elkerülhetné a figyelmünket. De ugyanígy ki kell emelnünk azokat az 1960 óta előkerült leveleket is, amelyek a Levelezés eddig megjelent köteteiben még nem jelentek meg, s amelyeknek sajtó alá rendezésén (a Levelezés 3. pótköteteként) V. Busa Margit folyamatosan dolgozik. A bibliográfia által felölelt anyag egészéről viszont elmondható: lenyűgöz gazdagságával és sokoldalúságával. Ugyanakkor a Kazinczy-kutatás „fejlődési vonala” is kirajzolódik előttünk, de egyszersmind a „fehér foltok”-ra is fény derül. Így nemcsak az forgathatja V. Busa Margit munkáját haszonnal, aki — Kazinczy egész életművét számba vevő — monográfia írására vállalkozik, hanem mindenki, aki — akár a legkisebb mértékben is — hozzá kíván járulni a széphalmi mester portréjának teljesebbé tételéhez.

Y.

Verstani elemzések vitája és a Zrínyi-kutatás (1981. december 17–18)

1981-ben új lendületet vett a magyar verstan. Megalakult az akadémiai Verstani Munkabizottság, és most már a stilisztikai kutatásoktól szervezetileg függetlenül folyik a versek formai elemzésének megalapozása és a verstani alapfogalmak tisztázása. A három szakmai munkabizottsági ülés után decemberben közös vitaülést rendezett a bizottság az Irodalomtudományi Intézet elméleti osztályával együtt. A vita tárgya Zrínyi Miklósnak „Az idő és hírnév” címen ismert (három részből álló) költeményéhez kapcsolódó metrikai és ritmikai elemzés volt.

Elek István és mások szerint helyesebb itt három külön versről szólnunk. Mind a három hangsúlyon alapuló ütemes vers. Az *idő szárnyon jár* kezdetű I. vers ütemei 6—6—7 szótagos ritmikai egységeket mutató strófákat alkotnak. Ezeken belül megtalálható szinte minden lehetséges ütemosztású változat: 3 + 3, 4 + 2, 2 + 4, ill. 4 + 3, 3 + 4. A 6 szótagos egységekben a 3 + 3 az uralkodó (50%), a 7 szótagosakban a 4 + 3. Ahol ez osztások egyike sem érvényesül, ott ritmushiba van. Az egész I. vers szabályos Balassi-strófákból áll. A *Nem írom pennával* kezdetű II. vers csak 3 + 3 és 4 + 3 osztású egységeket tartalmaz, döccenő nélkül. A *Befed ez a kék ég* kezdetű III. vers 6—6 osztású, csoportrítmű 12-es, majdnem azonos a Szigeti veszedelemből ismert Zrínyi-strófával. A félsorok ütemosztása váltakozó, de túlsúlyban vannak itt is a 3 szótagos ütemek. Az elemzett versek formai sajátosságai levezethetők az előző századok magyar verseléséből.

Horváth Iván fölvetette a kérdést, hogy ez a három vers így együtt Zrínyi kompozíciója-e. Verselemzésében párhuzamba állítja a vers „szémikus”, azaz nyelvi jelentéssel bíró egységeit (1. közlemény, 2. mondat, 3. szintagma, 4. morféma) a „nem szemikus”, azaz pusztán verselési értékű egységekkel (1. versszak, 2. verssor, 3. ütem, 4. szótag). — Mindezek előrebocsátása után a szokatlan szórendeserék (pl. „Órák tisztességes csak légyen utolsó”) verstani jelentéstani magyarázatára tért ki, a félsorok és negyedsorok kijelölt helyeinek a felcserélhetőségére utalva. Arany inverzióit is ezzel magyarázza (pl. a Buda halálából: „Hadurat nem látja ember soha földi”). Hetzron Róberttel írt közös (még meg nem jelent) tanulmányban vizsgálták a négyrészes mondat hangsúlyviszonyait. A négy különböző erejű hangsúly egymáshoz való viszonya megfelel a verssor hangsúlyviszonyainak. A verssor szegmentálásában mutatkozó eltérő vélemények onnan adódnak, hogy a határok megvonásában más-más („szémikus” vagy „nem szemikus”) egységeket vesznek alapul.

Kecskés András a hangzó vers minden fontos akusztikai sajátosságának (hangsúly, dallamcsúcs, szünet) figyelembevételével alkotta meg verselési képleteit. Megkülönbözteti az elvonatkoztatás három lehetséges síkját: 1. elvont versmérték (szövegtől független képlet), 2. egyedi sormértékek (a képlet nyelvi megvalósulása), 3. konkrét, hangzó versritmus. Mindezt arra a megállapításra építi, hogy a magyar nyelvben van egy szólamnyomatékos ritmuselv, népköltési alapú nemzeti verselésünk pedig ütemhangsúlyos versrendszer. Az ütemek elhatárolásának élettani

okai is vannak. 5 szótagnál hosszabb ütemeket nem hallhatunk, mert ott már jelentkezik a bioritmus kívánta tagolás. — A tárgyalt Zrínyi-költemény I. és II. részében ugyanannak a mértékformának a változatait találjuk. A sormérték alapvető rendje a 4/2 tagolás. A 3. szótag hangsúlya („az ő erejétől”) nem bontja meg ezt a tagolást, hanem szinkópás eltolódásnak fogható fel. Vannak más vitatható tagolású sorok is, ezért elég annyit elfogadni az I. vers mértékrendjéről, hogy ütempárra oszló 6 és 7 szótagos sorokból áll, a Balassistrófa mintájára. A részletes elemzést megnehezíti a hiteles szerzői szöveg hiánya. A III. vers szövegváltozatai közül Kecskés a „Vitéz hadnagy”-ban megjelentet tartja értékeesebbnek.

Kovács András arra mutatott rá, hogy a vers ritmusának összetevői a verstörténet folyamán alakultak ki; a befogadó (versolvasó) ezek közül egynek vagy néhányának alapján érzi az aktuális vers ritmusát. A spontán versolvasó inkább megérzései szerint ritmizál, a tudatos ritmuselemző szeretné elméletileg is igazolni ritmuselményét. Kovács a jelen esetben igyekezett rekonstruálni azt a módot, ahogyan Zrínyi idejében mondhatták és hallhatták a verset. A ritmusteremtő összetevők egyik fő csoportja a metrum fogalmához kapcsolódik (jellemzője a formajelleg, az állandósítás szándéka, a természetszerűség), másika a szövegszerkezethez (s ide tartozik a mondat szerkezet, a tartalomjelleg, a tudatszűrés). A szövegakusztika szemben áll a metrummal. A vers ritmusában az olyan stilisztikai, retorikai elemeknek is szerepük van, mint a logikai ellentétek, a szillogizmuszerű felépítés, az állítás és tagadás váltakozása, tehát a versmondatoknak a verssorokhoz való viszonya.

Soltész Katalin a metrikai képlet és a rímek szerint elemezte a három verset. Metrikai ütemtagolása szerint csak 3/3, 4/2 és 4/3 szótagú ütempárok vannak mindhárom versben, de az I.-ben öt, a III.-ban egy esetben szót vág át az ütemhatár. Eszerint az I. vers ritmusa elég döcögős, a II–III.-é kifogástalan. Rímelésük is ilyen, az I.-é a leggyengébb. A rím csak egy magánhangzóra terjed ki. Még a *folyás* – *hatalmas* – *ellenállás* sorvégek is rímelőnek számítottak Zrínyi idejében. De a *téntával* ejtés a II. versben három szótagra terjeszti ki a rímet (*pënnával*). A III. versben pedig hatalmas lelemény a *koporsó* – *utolsó* rím, ehhez a *holló* tompább asszonáncot alkot, az *alsó* pedig egy árnyalattal világosabbá teszi a sötét *o* hangzását.

A szegedi számítógépes csoport tagjai felvázolták a Balassi-iskola és Zrínyi versformáinak sok ágra visszavezethető előzményeit az egyházi sequentiától, a trubadúrköltésztől és a török verseléstől kezdve a Pléiade-ig, és beszámoltak azokról az összefüggésekről, amelyek Zrínyi elemzett három verse és a korábbi magyar verses irodalom formái közt megállapíthatók. Verstörténeti megközelítésben ezt három önálló versből álló ciklusnak tekintik. A középső vers metruma páratlan, az I.-é igen gyakori, a III.-é is gyakori. A vers grafikus képének (a 9 rövid sornak) nincs 16. századi előzménye; addig a Balassi-versszakot három hosszú sorban írták.

Szepes Erika 3 + 4 tagolásának tekintette az olyan 7 szótagos egységet, amelyben a szóhangsúlyok ezt az osztást kívánják, azonban az I. és a III. versben a nagyobb (6, ill. 7 szótagnyi) egységeket (sorokat, félsorokat) nevezte ütemnek, mert ütemhatárnak csak az állandó m e t s z e t e k e t tartja. Szepes Erika valójában nem is a ritmussal, hanem a metrumot keresi a versben, akárcsak Soltész Katalin, de nem tesz határozott különbséget a metrum és a ritmus között.

Szerdahelyi István is az állandó, szabályos elemekkel jellemezte a költemény metrikai szerkezetét. Az I. vers szerint 6 + 6 + 7 szótagos, három ütemre oszló, a II. vers 3 + 3 szótagos, két ütemre oszló, a III. pedig 6 + 6 szótagos, két-ütemű sorokból áll. Ha nem így értelmezzük az ütemeket, akkor csak aritmikus ütemek sorozatát tudnánk felfogni, melyek elfedik a költemények ritmikai rendjét. Akkor bármely újságszöveget ütemekre tagolhatunk. Szerdahelyi hangoztatta a nemrég megjelent

verstani könyvükben alkalmazott kritériumot: a versritmus mögött nem húzódhat meg olyan metrum, mely 70%-nál kisebb arányban érvényesül.

Szilágyi Péter a költemény ritmusát 3—3, 4—2, 3—4, 4—3, 2—4, 4—2 szótagos ütempárokban fogja fel, de ahol egyik osztás sem érvényesül, alkalmazza a 6 szótagos nagyütem fogalmát. A metrumstatistika itt nem alkalmazható tudományos igénnyel, mert az anyag kicsi. A felező 12-es formát már 1523 körül hibátlanul kezeli Apáti Ferenc a Cantilenában, tehát lírai műben (jóval felette a 70%-nak). Verseléstörténettel foglalkozva azt látjuk, hogy a felező 12-esek belső osztása a 16. században még rendezetlen, később egyre határozottabbá válik.

Elekfi László a költemény egészének formai tagolásából indult ki. Elkülönül először is a három önálló rész, ezeken belül pedig a versszöveg mondatai és rímszerkezete alakítják ki a versszakokat és sorokat. A nagyritmikai egységek létrehozásában elsőrendű szerepe van a mondatok terjedelmének és aktuális tagolásának. Az I. rész témája *Az idő*, mely a vers címében is szerepel. Ehhez fűz a költő új meg új mondanivalót hat soron át, sőt a 3. versszakban is erre utal vissza az ő névmási alany. Az I. rész első felének a tagmondatai terjedelemben rövidülnek: 6 sor, 2 sor, 1 sor. A második 9 sor a maga egészében hasonló tagolódású. A sorok állandó metszetei érvényesítik a metrumot, a vers ritmusának azonban nem csupán a kisebb és nagyobb hangsúlyok által létesülő ütemek az elemei, hanem a szótagok időértékei is.

A vita során Kövendi Dénes a szótagok időértékének a szerepét vetette fel, mely Arany János verselésében összefügg a szóátvágásos ütemhatárral. Wachá Imre a ritmus különböző szintjeit taglalta: az artikulációs ritmus fölött van logikai ritmus is.

A Zrínyi-filológia ügyében Kovács Sándor Iván tett meglepő bejelentést. Nemrég került elő Négyesy László kéziratot hagyatékából az 1914 után előkészített, de különféle okokból meg nem jelent hiteles Zrínyi-kiadás. Eszerint a szóban forgó epigramma kronológiája is megállapítható. A *Nem írom pennával* kezdetű a Szigeti Veszedelem dedikációjához kapcsolódik. A *Befedez a kék ég* kezdetű (melynek első szava a hiteles szöveg alapján a *befedez* ige, nem pedig a későbbi másolatokban különírt *befed ez* szókapcsolat) 1653-ban íródott, a *Vitéz hadnagy* részeként. Utólagos bevezetőként írta hozzá Zrínyi az idő filozófiai megragadásának verses kísérletét. A háromrészes ciklusba foglalt versek közül tehát a II. keletkezett először, a III. a középső, az I. vers pedig időrendben az utolsó.

A továbbiakban többen azon vitatkoztak, hogy beszélhetünk-e egyik versben 6 szótagos, a másokban 3 szótagos ütemekről azon az alapon, hogy az egyikben változó a 6 szótag belső tagolása, a másokban állandó. Kecskés szerint két alapvető koncepció kezd kialakulni, két szélső kiindulással: 1. az abszolút képlet, 2. az abszolút szöveghangzás. — Elekfi kiemelte Szabédi László észrevételét arról, hogy a vers, a próza és az élőbeszéd három különböző nyelvi megnyilvánulási forma, és hogy a vers sok olyan elemet használ fel az élőbeszédből (ismétlés, pongyolább, lazább fogalmazás, töredékes mondatok), melyek a prózától idegenek.

A hosszúra nyúló vita, melyben szó volt a versek recitálásáról, a nagyobb egységekben való hallásról, a mérés és statisztikázás jelentőségéről, az időkategória fontos szerepéről az ütemtagolásban és az ütemmozaik-elméletről, annak a gondolatnak a jegyében zárult le, hogy a ritmusban van állandóság is, változatosság is; bizonyos keretek közt ugyanaz változtatva — véges számú változatokban ismétlődik.

Elekfi László

A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye 1982-ben

A pedagógusjelöltek 1982. évi beszédversenyének döntőjét április 2–3-án rendezte meg a Művelődési Minisztérium, a KISZ Központi Bizottsága, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvészeti Tanszékcsoportja — ezen belül a Fonetikai Tanszék — Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Ez alkalommal 24 felsőfokú tanintézet képviselőjében 46 hallgató (39 leány és 7 fiú) mérte össze tudását.

A leendő pedagógusok 10. Kazinczy-versenyét a vendéglátó intézet nevében Unger Mátyás, az ELTE Bölcsészettudományi Karának dékánhelyettese nyitotta meg. Beszédében méltatta napjaink beszédversenyeinek jelentőségét, és utalt arra, hogy a reformkor lapidáris tömörségű intése: „nyelvében él a nemzet”, ma is érvényes. „Akkor ez — mondotta — elsősorban azoknak szólt, akik a korabeli társadalom legfőbb haszonélvezői voltak, de nemzeti kötelezettségeikről megfeledkeztek. A reformkori figyelmeztetés gyökeresen megváltozott társadalmi viszonyaink között is érvényes. A különbség csupán abban mutatkozik, hogy részben más a tennivaló. Ma közoktatásunk, kulturális és tömegtájékoztatási intézményeink kiterjedt hálózata tartja feladatának a nyelvművelést, a nyelv-ápolást. Mégsem lehetünk nyugodtak és elégedettek. — Növekedett az idegen nyelvek eróziós hatása. A hírközléssel, a tömegméretű nyelvtanulással, a különböző tudományágak szakszóanyagával, idegen szavak, idegen gondolatvilágban gyökerező formák kerültek nyelvünkbe, s az élő beszédet a szürkülés, zeneiségét pedig idegen hangok és hangsúlyok zavarják. — A múlt századi üzenet, Kazinczy, Kölcsey és a magyar reformnemzedék nemzetmentő és nemzetteremtő példája ma elsősorban azt követeli tőlünk, hogy figyelmünket a magyar nyelv ápolására, a szép és kifejező magyar beszéd megmentésére és elterjesztésére fordítsuk. — Ezt a feladatot néhány évtizeddel ezelőtt Kodály Zoltán, a magyar zenei anyanyelv újrafelfedezője és népszerűsítője foglalmazta meg, s ezt a nemes hagyományt — nagylelkű alapítványával, fáradhatatlan buzgalmaival — Péchy Blanka színművésznő folytatta, s bontakoztatta ki. — Akik itt vetélkednek, holnap a magyar nyelv legfontosabb őrhelyeire kerülnek. Következő nemzedékeknek adják, adhatják tovább a magyar nyelv szeretetét, s a szép és kifejező magyar beszéd örömét.”

A Kazinczy-versenyek gyakorlatának megfelelően a verseny első napján az egyetem aulájában a szabadon választott szövegeket mutatták be a versenyzők. A szemelvényeket a legtöbben Kosztolányi Dezsőtől (4), Péchy Blankától és Sütő Andrástól (3–3) vették. Bárczi Géza, Fischer Sándor, Juhász Ferenc, Kodály Zoltán, Nagy László, Nemes Nagy Ágnes 2–2 szöveg, Ancsel Éva, Babits Mihály, Bálint György, Beke György, Bóka László, Csóri Sándor, Deme László, Déry Tibor, Gáti József, Illés Endre, Illyés Gyula, Latinovits Zoltán, Lőrincze Lajos, Németh László, Ortutay Gyula, Rényi Alfréd, Sarkadi Imre, Szabó Lőrinc, Szerb Antal, Szilágyi Domokos 1–1 szöveg szerzője volt. Elhangzott még 4 olyan szövegrészlet, amelynek szerzőjét a versenyzők nem nevezték meg. Mivel a verseny kiírásában az a megkötés szerepel, hogy a választott szöveg nem lehet szépirodalmi műből vett részlet, a versenyen az értekező próza műfaja uralkodott. A szemelvények téma szerinti megoszlása a következő volt. Az anyanyelvvel foglalkozott 24, írókról, irodalomról szólt 12, művészekről, művészetről 6 szövegrészlet. Társadalmi kérdéseket fejtegetett 3, a természettudomány gondjairól szólt 1 szemelvény.

A verseny második napján az ELTE BTK tanácstermében a kötelező szöveg felolvasására került sor. Ez Zolnai Béla *Nyelv és hangulat* című könyvéből vett — gépelt változatában 25 soros — részlet volt.

Zolnai Béla: Nyelv és hangulat (részlet)

A beszéd élettelenségét a hangosság, a melódia, a hangsúly adja meg, sőt még annál is több: egész lényünk — a mimika, a gesztus, a mozgás — ott játszik a beszéd színpadán. A lo-

gikus-értelmi elem szinte szerényen meghúzódik a gazdagon hullámozó akusztikus érzelmi és vizuális plasztikus tényezők mellett.

A beszéd életteljességéről igen jellemző képet rajzolt Bajor Gizi egy interjúbán (Az Est, 1936. márc. 11.): „Milyen legyen az igazán szép női beszéd? Hatalmas köteteket kellene írni erről. Most csak röviden próbálom összefoglalni. Elsősorban: minden azon múlik, hogyan hangsúlyozunk. A kiejtés a legfontosabb, a mód, ahogyan beszélünk. Szép Ernőt kell idéznem, aki azt mondta rám: színpadi beszédem tehetsége abban rejlik, hogy nem mondom a szavakat, hanem megfestem. Minden szónak valami hangsúlyt adok, nem sietek, kihasználom az egyes szavakban rejlő lehetőségeket. A beszédhang szekszipülje abban rejlik, hogy el kell találni egy-egy bizonyos szívhangot. Aztán: alkalmazkodni kell a hanggal ahhoz, akivel beszélünk. Más-képpen beszélünk egy kúriai bíróval és másképpen egy gyárigazgatóval. De sohasem szabad hadarni, sem elnyújtani a szavakat. Minden szavunk olyan legyen, mint egy szem, ami bele-néz a másik lelkébe. Ma már nem szükséges, hogy a nőnek csilingelő legyen a hangja. Az érde-sebb, keményebb hangok is érdekesek, ha bánni tud velük a tulajdonosuk. Van egy szigorú szabály: sohasem szabad orrhangon beszélni. És még egy szabály: nem szabad senkit utánozni. A kedvesség, a közvetlenség a női beszéd legszebb alkatrészei, a nyávogás viszont, vagy a szavak elnyelése és a locsogás a szekszipil legnagyobb ellenségei.”

Ezt a szöveget minden versenyző félórás fölkészülés után mutatta be.

A versenyt követően a tíz főből álló zsüri értékelt a diákok teljesítményét. A bíráló bizottság díszelnöke: Péchy Blanka a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, a Kazinczy-díj alapítója; elnöke: Benkő Loránd akadémikus, egyetemi tanár; tagjai: Bolla Kálmán docens, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományszak vezetője, Földényi László főiskolai tanár, Montágh Imre főiskolai docens, Nagy Attiláné intézeti tanár, Rádli Katalin a KISZ KB munkatársa, Szathmári István egyetemi tanár, Szende Aladár ny. főiskolai tanár és Velcsó Mártonné egyetemi docens.

Ezután Péchy Blanka, a zsüri díszelnöke értékelt a versenyt. A tapasztalatokat összegezve és egyben a következő versengésekhez is segítséget nyújtva elemezte a kötelező szöveg hangsúlyviszonyait. Számos példán mutatta meg, hogyan értették félre a diákok az egyes, bonyolultabb gondolatokat kifejező mondatokat. Fölhívta a versenyzőket figyelmét arra, hogy megállni akkor kell, ha a szöveg értelme megkívánja, nem kell feltétlenül szünetet tartani a kötőszó előtt, hiszen a kötőszó nemcsak tagol, hanem kapcsol is. A hangsúlyhibák közül külön kiemelte a nevek helytelen hangsúlyozását (az utónév kiemelését a családi név kiemelése helyett).

Ezt követően Benkő Loránd, a zsüri elnöke értékelt a versenyzők teljesítményét. A verseny színvonalát kielégítőnek tartotta, és örömmel állapította meg, hogy a henye artikulációból származó kiejtési hibák egyre inkább visszaszorulnak. Nem mindig sikerült viszont a hangok időtartamának pontos érzékeltetése. Igaz — mondta —, hogy a szép beszéd alapfeltétele a tiszta artikulációjú, jól hallható beszéd, de a gondolat átadásához a szöveg egészének megértése és megértetése is szükséges. Fel kell tehát fedezni a mondatok, a szöveg összefüggéseit. Kíváncsi, hogy a szövegek tolmácsolásában a felolvasó egyénisége is érvényesüljön, hiszen ez adja a beszéd „egyéni ízét és zamatát”.

A legszebben beszélő tíz pedagógusjelöltnek ezután Péchy Blanka átnyújtotta a Kazinczy-érmét és a jutalmat. Az 1982-ben Kazinczy-éremmel jutalmazott hallgatók eredményük sorrendjében a következők: Goretity József (Szeged, József Attila Tudományegyetem), Siposs András (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), Horváth Péter (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), Somvári Gabriella (Budapest, Tanítóképző Főiskola), Szilágyi Ildikó (Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem), Menyhárt Krisztina (Buda-

pest, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola kihelyezett tagozata), B a l o g h E l z a (Szeged, József Attila Tudományegyetem), S z a l a y E d i t (Győr, Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola), K o v á c s É v a (Szombathely, Tanárképző Főiskola), B e r e k i A n i k ó (Szombathely, Tanárképző Főiskola).

A következő pedagógusjelöltek az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a KISZ KB könyvjutalmát kapták: T u r i K i s Á g n e s (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), S z t r u h á r E r z s é b e t (Kaposvár, Tanítóképző Főiskola), B a l á z s J u d i t (Sárospatak, Tanítóképző Főiskola), R i z n é D o n k ó I l d i k ó (Sárospatak, Tanítóképző Főiskola), K o p e s ó I l d i k ó (Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola), B e n c z e M e l i n d a (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), V a r g a M á r i a (Pécs, Janus Pannonius Tanárképző Főiskola), O z s v á t h L á s z l ó n é (Jászberény, Tanítóképző Főiskola), K o v á c s K a t a l i n (Hajdúböszörmény, Óvónképző Intézet), M o l n á r M ó n i k a (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola) és B á l i n t J ó z s e f (Szentendre, Katonai Főiskola).

Molnár Ildikó

Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán

1982. július 4–6-án ötödik alkalommal rendezte meg a napokat a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a helybeli Bessenyei György Tanárképző Főiskola.

C s e r v e n y á k L á s z l ó főigazgató köszöntötte a mintegy 250 általános iskolai és középiskolai tanárt, akik a hatékony továbbképzésnek ezt a három napját várták és vállalták. — B e n k ő L o r á n d akadémikus, a Társaság elnöke is a napoknak ezt a jellegét emelte ki megnyitójában, és ismertette azt a — távlatra irányuló — munkát, amelyet a 6-os kutatási főirány keretében egyfelől a Nyelvtudományi Intézet irányításával, másfelől az egyetemközi témabizottságban végeznek a szakemberek, és a folyamatos megújítás jegyében a nevelők munkáját a továbbképzésnek jelen formájával is segítik.

Be is bizonyosodott, hogy ebből a szempontból is igen eredményes volt a háromnapos találkozó.

A rendezők szándéka szerint — változtatva a szinte hagyományosnak számító formán — plenáris előadásokon és utánuk a szekciókban folyó vitákon (ugyancsak egyetemi és főiskolai tanárok elnökletével) mélyreható megbeszélés tárgya volt egy-egy téma elméleti és gyakorlati problematikája.

Az első plenáris előadást D e m e L á s z l ó egyetemi tanár tartotta „Tanterveink alapjai és tendenciái” címmel. Ami az alapokat illeti — fejtette ki —, a tantervek és a már használatba vett tankönyvek újdonságai helyes tartalmi és metodikai többlettel szolgálnak az időszerű korszerűsítést. A továbbfejlesztés a kezdeményekre épülve, szervesen valószínűsíthető meg úgy, hogy a helyes elvek és az eredményes végrehajtás közti szakadék megszűnjön. Ehhez a pedagógusok céltudatos munkája szükséges, hogy a társadalmi igényeknek megfelelően a tanulókat mind a passzív, mind az aktív nyelvelsajátítás, illetőleg nyelvhasználat fejlett képességével ruházzák föl, és ezáltal a társadalmi tapasztalatok befogadására, rögzítésére, továbbadására, sőt gyarapítására készítsék föl. Evégett kialakítandó bennük a nyelvi tudatosság és a kellő önkontroll. — A tankönyvek írói számos tudományos eredményt hasznosítottak még olyan területeken is, amelyeknek a kimunkálása a kutatás részéről folyamatban van (például a szövegtanban). A kockázat vállalása alól azonban fel kell menteni őket az egységes és szilárd tudományos alapok kimunkálásával. — A tantárgyi ágazatok közül a nyelvtant (a grammatikát) tarthatjuk a vezérszólamnak mint a helyes nyelvhasználatot megalapozó szabályrendszert, amely tárgyszerűségével, korszerűségével és célszerűségével (azaz operatív szabályok dominanciájával)

töltheti be nélkülözhetetlen szerepét. A grammatika funkcionális feladatának teljesítésével szolgálhat a nyelvi cselekvés vezérfonalául.

Az előadást vita követte, amelynek során elhangzott a szöveg szemlélet elsődleges-ségének kívánalma, a nyelvhasználat elvű tanterv újszerű kidolgozásának igénye, a nyelvi ismeretek (fogalmak és szabályok) megfogalmazott elsajátításának (tehát a lelki-ismeretes tanulásnak) megkövetelése, a józan továbbfejlesztés számbavételének követelménye, a nyelvi szabályok cél érdekű (nem öncélú) oktatásának szükségessége, a történeti szemlélet jegyében a nyelvről alkotott helyes kép kialakításának gondolata, valamint a más szakosok nyelvi képzésének időszzerűsége.

A délutáni plenáris ülésen W a c h a I m r e tudományos főmunkatárs a beszéd-művelés tartalmi és terminológiai problémáiról szólt. A diszciplína tudományrendszerbeli helyét a tágabb jelentésű és tartalmú nyelvművelésben látja. Tárgya pedig — szembeállítva az „írásműveléssel” — az elhangzó beszéd („beszélés”) kutatása. Tudományos konszenzusra javasolta a beszédművelés terminusának azt az értelmezését, amely a következő tevékenységeket fedi: a beszéd folyamatot és alaptényezőit (az artikulációs folyamat egészére kiterjedőleg), a mondat be- és megszerkesztettségéből következő intonációs jelenségeket, a szöveg értelmező és kifejező tolmácsolását, a spontán szövegek elemzését, a beszédhelyzetek interakciós problémáinak vizsgálatát (miről mit, kinek, milyen körülmények között milyen céllal, milyen műfaji formában mondunk).

A két állandó — általános iskolai, illetőleg középiskolai tanárokat magában foglaló — szekció külön-külön tárgyalta meg a beszédművelésnek főképpen gyakorlati kérdéseit. A szekcióvezetők — R ó n a i B é l a főiskolai tanár és M o n t á g h I m r e egy. docens — a felmerült véleményeket, javaslatokat a plénum előtt ismertette. Eszerint a tanárok több és alaposabb útbaigazítást várnak a szakemberektől a beszédművelésnek mind elméleti, mind gyakorlati (módszertani) kérdéseiben. Rendszeres továbbképzés nélkül sem a helyes beszédre nevelésnek, sem a beszédhibák tanulók gondozásának feladataira nem tudnak vállalkozni, pedig ugyancsak megnőtt a beszédhibák száma. Időszzerűvé vált a követelmények kidolgozása tantervi szinten. Kellő nevelői beavatkozás nélkül a gyerekek — egymástól tanulva — infantilizmusban rekednek meg. A tanárképzésben kellő súllyal kell megvalósítani a beszéd kiművelésének elsajátítását.

Az első napon, este, kerekasztal-beszélgetés tárgya volt a tanárképző főiskolákon bevezetendő magyar nyelvi tanterv ügye. A megbeszélést B a c h á t L á s z l ó főiskolai tanár vezette. Szerinte célravezető lenne a főiskolai tanterv közelítése az egyetemihez, a tantervi cél és feladatok pontos meghatározása, több speciális kollégium rendszerezése a szélesebb körű érdeklődés kielégítése végett (legyen tehát a tanterv keret jellegű); készüljenek megfelelő jegyzetek a felkészüléshez.

A „kerekasztalnál” B e n c é d y J ó z s e f főiskolai igazgató, F e k e t e Péter, Sz ó l ó s y-S e b e s t y é n A n d r á s, S z a b ó G é z a főiskolai tanárok, valamint F á b i á n P á l egy. tanár foglalt helyet. — A téma megvitatása kiderítette, hogy szükségszerűen érvényesülniük kell a helyi viszonyok adta különböző feltételeknek, s ezért nehézségekbe ütközik egy teljesen egységes tanterv és foglalkozásrend megtervezése. Az irányelvek tekintetében — a célok és feladatok dolgában —, valamint a tematika fő vonásaiban közös álláspont alakult ki. Eszerint érvényesüljön a szinkrón és a diakrón nyelvi szemlélet egysége (legyen azonban külön nyelvtörténeti stúdium is), a nyelvművelés (beszédművelés) kapjon fontosságának megfelelő helyet, a gyakorlati (módszertani) képzés színvonalának emelése végett a hallgatók töltsenek több időt az iskolában.

Augusztus 5-én délelőtt N a g y F e r e n c tartott előadást „A szövegnyelvészet eredményei” címmel. Ez a viszonylag új tudományágazat nem szünteti meg a grammatika érvényét, a koherenciának ugyanis nyelvtani eszközei is vannak (utalások névmással, határozószóval stb.). Emellett a jelentéstani elemek mint összetartó erő szolgálják az

összefüggést mondaton belül és mondatok felett. Jelentéssíkok és műfaji kötöttségek egyaránt szerepet játszanak a szövegminőségben, hiszen vannak rendelettel szabályozott iratminták és tartalmilag szabadok. Sajátos válfaja a szövegtípusoknak a tanulói dolgozat.

A szekciók megbeszéléseinek eredményeiről a vezetőik — B. F e j e s K a t a l i n egyetemi adjunktus, illetőleg B é k é s i I m r e főiskolai tanár számoltak be a plénumnak. Eszerint felmerült annak kérdése, hogyan szolgálja a grammatikai ismeretek tanítása a szövegalkotás kívánalmait; a hozzászólók szükségesnek tartották beszélt és írott tanulói szövegek tervszerű vizsgálatát; megállapították, hogy a közlemény szerkezete és stílusa szoros kapcsolatban van a formáló gondolat tisztaságával. Az újszerű szövegelemzés gyakorlatát minden tanárnak el kell sajátítania. — Nagy Ferenc végül hangsúlyozta válaszában, hogy a szövegnek autonóm természete van, ennek megértéséhez nem elegendő a grammatika és a jelentéstan ismerete; a szövegnek ugyanis mondatokon és mondattömbökön túlulató, új minőségű szabályai vannak.

Délután D. M á t a i M á r i a egy. adjunktus előadása hangzott el: „A nyelvtörténeti ismeretek oktatásának jelentősége” címmel. A történetiség gondolatának integráló jelentőségét hangsúlyozva utalt a különféle ismeretkörökkel tartható kapcsolatokra, lévén a nyelv olyan jelrendszer, amely jelenében magában hordja múltját is. Szó- és szóláskincsünk megannyi adatot szolgáltat múltunk megismeréséhez, s így a nemzeti tudat és önismeret meggyökereztetéséhez, művelődéstörténeti ismeretek megszerzéséhez, nem is szólva irodalmunk klasszikus műveiben szemünk elé kerülő számtalan régiség kideríthető vallomásáról.

A szekciók vezetői ezúttal F á b i á n P á l egy. tanár és S e b e s t y é n Á r p á d egy. tanár volt. Vezetésükkel lezajlott az iskolafokoknak a témával kapcsolatos megbeszélése, amelynek tartalmáról számot adtak a plénumnak. Ne az érettségi előtt kerüljön sor a nyelvtörténeti ismeretek feldolgozására — hangzott el —, a történeti érdeklődés fenntartható és kiegészíthető folyamatos felvilágosítással (pl. az irodalmi archaizmusok elemzésével, a szaktárgyi szakszókészlet történeti kialakulásának adataival stb.). A középiskolai szekcióban élénk vita alakult ki a tankönyvek bevalásáról.

Este N a g y V a l é r i a, az Oktatástechnikai Központ munkatársa a magyar nyelv-oktatásban alkalmazható újabb taneszközöket mutatott be: az általános iskola számára készült helyesírási témájú hangszalagot, s egy másik, verstani tárgyút. Hangosított diasorozat is készült Petőfi életéről (hasonlókat a vállalat többi nagy klasszikusainkról is készít).

Július 6-án délelőtt F ü l ö p L a j o s egy. adjunktus tartott előadást „A fakultatív anyanyelvi oktatás lehetőségei” címmel. Tájékoztatásul elmondta, hogy ennek az új oktatási formának a célja a tanulók egyéni édeklődésének megfelelő képzés, amely a gimnáziumban előkészít a felsőbb tanulmányokra vagy valamely gyakorlati pályára. A tanuló eszerint választhat a megadott ismeretkörök között, ezek: a nyelvhasználat-fejlesztő „Közlésmód (kommunikáció)” a művészi pályára felkészítő, „A kultúra jelrendszerei” (szemiotikai tematikájú), a nyelvelméletet kínáló „Nyelvészeti ismeretek” című.

A szekcióvezetők — M e z ő A n d r á s főigazgató-helyettes, ill. G r a f R e z s ő felelős szerkesztő — az ülések után jelentették: a résztvevők szerint örömdetes az egyéni képzés számára megnyílt lehetőség, de problematikus a választás kötelező volta (hiszen a tanulók közül sokan csak kényszerűségből vesznek részt a munkában); többen a szakosított osztályok megszűnését sajnálták, és hiányolták a munkát segítő tankönyveket, segédleteket.

A két és fél napi tanácskozás eredményeit S z a t h m á r i I s t v á n egy. tanár, a Magyar Nyelvtudományi Társaság főtítkára foglalta össze. Ideálisnak mondta a legilletékesebb szakemberek és a gyakorló nevelők termékeny, eszmecserékben lefolyt közös munkáját mint a továbbképzésnek példát mutató alkalmát. Különösen hasznosnak bizonyult

ma, a mind szaktudományi, mind nevelési szempontból fokozott követelményeket támasztó időben. — Bevált az aktivitásra nagyobb alkalmat teremtő szekciós munkaforma. — A találkozói fő tanulságait a következőkben látta: 1. Egyetértés alakult ki a jelen tantervek megítélésében (a korszerűsítés kívánalmainak megfelelnek, finomításokkal továbbfejlesztendők); a grammatika helye és jelentősége megszilárdult; a tantervi témarend gerincét alkotó stúdium. 2. Megoldandó az iskolafokok közötti átmenet problémája (az általános iskola nem alapozza meg kellőképpen a középiskolai oktatás eredményességét). 3. A nyelvhasználat-központúság elve megszilárdult; a tantárgyi ágazatok célravezető rendjéről a folyamatban levő vizsgálatok alapján kell majd határozni. 4. Bebizonyosodott az elméleti ismeretek elsajátításának fontossága. 5. Megvalósulóban van a tanári szemléletváltozás az anyanyelvi nevelés jelentőségét és feladatait illetően; egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy minden tantárgy tanárának szüksége van a nyelvi képzettség megszerzésére és az ilyen irányú továbbképzésre (ez utóbbira jó minta az egyetemen kialakult, önképzéses forma). 6. Folyamatos munkával el kell tüntetni a „fehér foltokat”, tehát a fejlett gondolkodás és a művelt kifejezés egységét a tudományos diszciplínák kutatóinak közreműködésével meg kell teremteni. 7. Ezzel kapcsolatban a felsőoktatás tanterveinek lehetőséget kell adniuk többféle nyelvészeti stúdiumra és alaposabb gyakorlati képzésre. — Javaslatot tett a tanácskozás anyagának megjelentetésére.

Sz. A.

A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének 1982. évi döntőjéről

A 212. számú Bornemissza Gergely Ipari Szakmunkásképző Intézetben, Egerben ideális feltételek között került sor április 2-án az 1981 — 1982. évi versenysorozat döntőjére.

Az évek óta szilárd versenyrendszer az egymást követő döntők összehasonlítására kellő alapot ad. A mindössze öt órás időtartam csak olyan lebonyolítási rendet tesz lehetővé, amelyben az írásbeliség dominál, ezért az összevetés lehetősége erősen függ a feladatlapok összeállításától. Az 1981. évi versenyen motivációs szempontból joggal kifogásolták az ismeretlen szólások értelmezését kívánó első feladatot. Ezúttal a feladatsor indítása szerencsés volt: egy központozás nélkül közölt Babits szöveg mondathatárait kellett meghúzniuk a versenyzőknek. A folytatás azonban kevésbé volt sikeres, három színimikái és szólásértelmező feladat következett mégis csak. Különösen a szinonimákra épülőlt lehet kifogásolni. Hogy meg lehessen ítélni, közlöm:

„Fogalmazz kifejezőbben, képzeletmozdítóbban! Tedd árnyaltabbá az itt következő szöveget rokon értelmű szavakkal és fordulatokkal! Csak a kiemelt és kigyűjtött szavak helyett kell kifejezőbbet ajánlanod. Több ajánlatod is lehet. A zsűri minden jó megoldást egy-egy ponttal jutalmaz.

Gyenge szellő *füjt*, s a hajó csak *nagyon lassan* közeledhetett. Nemzetiségét *nem tudták* megállapítani, mert zászlót nem láttak rajta. Végül is a fiú *lemászott* a dombról, s fákljáért *ment*, hogy meggyűjthassák a máglyát. Mikor a tűz *meggyűjtotta* a hasábokat, izgatottan, felváltva *figyelték* távcsövéükön, vajon észreveszik-e a jelzést a hajón. *Időnként* fűnyalábokat *dobtak* a tűzre, hogy *minél nagyobb legyen* a füst.”

Rendkívül helytelen azt a szemléletet terjesztetni, hogy a rokon értelmű szavakkal feldíszítjük a szöveget, hogy a stilizálás valami utólagos művelet. A feladat szövege pedig úgy, ahogy volt, megfelelt a közlés céljának. Átjavítva éppen a funkcióját veszítette el. Megmenekülni akaró hajótöröttek „így” nem cifrázzák szavaikat!

A nyelvtani feladatok (5–7.) nem voltak különösebben nehezek. Jól is sikerültek. Mondatrészszerép-vizsgálat, szófajfelismerés, szóelemekre bontás szerepelt bennük. Az utóbbi a szótagolással való összevetést is megkívánta:

„7. Bontsd az alább felsorolt szavakat szótagjaikra, majd tagold őket szóelemeik (tő és toldalékok) szerint is!

Az elemzendő szó	a) szótagolva	b) szóelemeire bontva
<i>városok</i>	<i>vá-ro-sok</i>	<i>város-ok</i>
<i>rendőr</i>		
<i>rózsás</i>		
<i>legélénkebben</i>		
<i>asztalon</i>		
<i>barátságát</i>		
<i>feladatai</i>		
<i>jali</i>		
<i>pénzért</i>		”

Helyesírási és hangtani feladatok zárták a feladatlapot. Ezek sikerültek a leggyengébben. Végeredményben azonban mindössze hárman nem érték el a 60%-os teljesítményt.

A legjobb öt szóbelizett az országos elsőségért. Ezúttal *Herke János*, egy komlói ipari tanuló megszakította a kereskedelmi és vendéglátó szakiskolások — érthető — győzelmi sorozatát, bár a 2. és a 3. hely az övék maradt.

A változatlan összetételű zsűri az elmúlt években már kapott talpraesettebb válaszokat is, de a szóbeli most is változatos és érdekes beszélgetéssorozat volt, amelyben a nyelvhasználat minősége és tudatossága volt a mérce. A jelentésárnyalatok felismerése és nyelvbontások kijavítása egyaránt előkerült.

Idézek egy, a beszélgetéseket elindító feladatsort:

„1.a) Magyarázza meg — egy-egy példával is — az alábbi melléknevek jelentésének különbségét!

félénk — félős — féltő — féltékeny — félelmes

b) Mutasson rá arra, hogy hány képtelenség van „*a kopasz fejű nyári Mikulás*” humoros megnevezésben!

c) Helyesbítse a következő hibás mondatokat, és világítsa meg a hibák forrását!

Nézz ki, nem-e jött meg a bátyád!

Ez se nem jól van.”

A teljesítményekkel a zsűri végeredményben elégedett volt.

Remélem, hogy a versenyek kisugárzó hatása van a szakmunkástanuló fiataloknál szélesebb tömegeire is. Mert ez a cél! Az anyanyelvi kultúra fejlesztése ebben az iskola-típusban is.

Befejezésül a verseny végeredménye:

1. *Herke János* (501. sz. Intézet, Komló — tanára: Kellerné Kecskés Ká-milla), 2. *Tibai Erika* (Keresk. és Vendéglátóipari Intézet, Székesfehérvár — tanára: dr. Kardos Ottóné), 3. *Molnár Melinda* (ugyancsak kereskedelmi, Miskolc — tanára: Dienes István), 4. *Horváth Erika* (Szombathely), 5. *Martin Gabriella* (Cegléd).

Hangay Zoltán

Pályázati felhívás

A Magyar Nyelvtudományi Társaság pályázatot hirdet az „Adalékok a magyar, illetőleg magyarországi nyelvtudomány történetéhez” című tárgykörből. A pályázaton bárki részt vehet, aki egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem rendelkezik akadémiai tudományos fokozattal; ezenkívül egyetemi és főiskolai hallgatók is pályázhatnak.

A pályaműveket 1984. március 15-ig kell beküldeni a következő címre: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. 1052.

A dolgozat terjedelme nem haladhatja meg a 100 gépelt lapot (kettes sorközzel). Pályaműként szakdolgozat vagy egyetemi doktori értekezés is benyújtható.

A követelményeknek megfelelő pályaművek a következő díjazásban részesülnek: I. díj: 6000 Ft; II. díj: 4000 Ft; III. díj: 3000 Ft. Ezenkívül az arra érdemes pályaművek 2000—2000 Ft-tal jutalmazhatók. A Magyar Nyelvtudományi Társaság gondoskodni óhajt a legjobb pályaművek megjelentetéséről, valamennyi dolgozat archiválásáról, s folyóiratában, a Magyar Nyelvben közölni fogja a szerzők és a dolgozatcímek teljes listáját.

A jelzett tárgykörön belül bármilyen témájú dolgozat benyújtható, mégis a pályázók figyelmébe ajánljuk a következő témákat: Kalmár György nyelvtudományi munkássága; Kempelen Farkas nyelvtudományi munkássága; Teleki József nyelvbölcseleti munkássága; Árvay József grammatikai munkássága; Vörösmarty Mihály nyelvtudományi munkássága; Táncsics Mihály nyelvészeti munkássága; Kertész Manó grammatikai munkássága; Balogh Péter grammatikai munkássága; Szeremlei Császár Lóránt jelentéstani nézetei; Négyesy László stilisztikai munkássága; Zlinszky Aladár stilisztikai munkássága; Zolnai Gyula nyelvtudományi munkássága; Györke József nyelvtudományi munkássága; Laczkó Géza nyelvtudományi munkássága; Fokos Dávid finnugor nyelvészeti munkássága; Gáldi László romanisztikai munkássága; Gyomlay Gyula latin és magyar nyelvészeti munkássága; Petz Gedeon germanisztikai munkássága; Asbóth Oszkár tudományos pályája; Kalmár László matematikai nyelvészeti munkássága. — Az egyetemi Magyar Nyelvtani Társaság története; A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének története; német jövevényszókutatásunk története 1900-ig, a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” című munka megjelenéséig; a magyarországi bohemisztika Melich János felléptéig. — A következő folyóiratok története: Magyarosan; Népünk és Nyelvünk; Nép és Nyelv; Szegedi Füzetek; Magyar Népnyelv. A Nyugat nyelvészeti vonatkozású írásai; a Széphalom vagy más hasonló típusú folyóirat nyelvészeti cikkei.

A fenti ajánlások csupán iránymutatásul szolgálnak, s nem kívánják korlátozni a pályázók témaválasztását.

A pályázóknak — kérésükre — a Magyar Nyelvtudományi Társaság tanácsadót ad segítségül. Az ilyen irányú kérelemmel Kiss Jenő egyetemi docenshez, a Társaság titkárához forduljanak a pályázók (címe: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest, Pf. 107., 1364.

Szemle

Temesi Mihály: A magyar nyelvtudomány (Ismereti: <i>Papp Ferenc</i>)	362
Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben (Ismereti: <i>G. Varga Györgyi</i>)	365
Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata (Ismereti: <i>Papp László</i>)	367
Nyelvpedagógiai írások és Siptár Péter: Nyelvészeti kisszótár (Ismereti: <i>Kontra Miklós</i>)	370
V. Busa Margit: Kazinczy Ferenc Bibliográfia (Ismereti: <i>Y</i>)	372

A Nyelvőr hírei

<i>Elekfi László</i> : Verstani elemzések vitája és a Zrínyi-kutatás	374
<i>Molnár Ildikó</i> : A pedagógusjelöltek Kazinczy-versenye 1982-ben	377
<i>Sz. A.</i> : Anyanyelv-oktatási napok Nyíregyházán	379
<i>Hangay Zoltán</i> : A szakmunkástanulók magyar nyelvi versenyének 1982. évi döntőjéről	382
Pályázati felhívás	384

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKH 215–96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatok helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencédy József*–*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László*–*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos*–*Kovalovszky Miklós*–*Lőrincze Lajos*–*Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13,— Ft
Évi előfizetés: 52,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975.* Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története.* 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes.* Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougriстик in Ungarn.* (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Píliszántó.* (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások.* 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata.* 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda.* (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség.* Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieza István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* 1975. 230 l. 12×18 cm, Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor. Kovalovszky Miklós. 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései.* Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference* Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere.* (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265. l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten.* Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte.* Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete.* A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8